कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

दाखल अंक	शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
M-2590	देवयाज्ञिक भाष्य		वेदांग	पूर्ण		3/9	66	संस्कृत	कागद	12	47		

M-2590

देवयाज्ञिक भाष्य

IV

4

श्री॥ ॐ नमो गणेशाय॥ ॥श्रुतिक्रमानुसारिणाचार्येण प्रथमं पौर्णमासमनुविहितं। अधुनादर्शस्यानुविधानं करि-
ष्यंस्तत्प्राक्कालीनं पिंडपितृयज्ञमनुविदधाति॥ ॥अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेऽमावास्यायामिति। अ-
ह्नो दिवसस्य समं द्वेधा विभक्तस्यापराद्धितीयो भागोपराह्णः॥ शावस्तामथ्यात्। समं त्रेधा विभक्तस्याह्नः तृती-
यो भागो पराह्ण इत्यपरे। तत्कुतः। सवाऽपराह्ण इत्यातीति मुहूत्स पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामप-
राह्णः पितॄणामित्यर्थवादे पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानां त्रयाणां दिवसभागानामभिधानात्। अह्नः पूर्वो भागः
पूर्वाह्णः। दिनस्य मध्यं मध्यंदिनः। अह्नोऽपरो भागः। अपराह्ण इति। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिक-
रणे इति समासः। राजाहःसखिभ्यष्टजिति अह्नन्शाह्वांताट्च्। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः॥ अह्नोऽदंता-
दिति णत्वं। पिंडपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा। सा च पिंडदानस्य वीर्यानुगमात्। पिंडैः पितॄणां
यज्ञः पिंडपितृयज्ञ इति। अत्र [illegible] होमजपादयस्तदंगं। प्रयोजनं चिंतायाः। पिंडदानस्याकरणेऽभ्यावृत्तिर्ने
होमादेः। अमावास्यायामपराह्णे चंद्रादर्शने पिंडपितृयज्ञो भवतीत्यन्वयः। तत्रामावास्यायामपराह्णे [illegible] पिंड-
पितृ— इत्येतावत्के अमावास्याशब्दे स— वास्यायाममावास्यया यजेत। य एवं विद्वानमावास्यां यजत इत्या-
दौ कर्मण्यपि दर्शनात्कर्मसंबंधेनैव पिंडपितृयज्ञो विहितः स्यात्। कर्मण एव प्रस्तुतत्वान्नामावास्या एम

तिथिलक्षणा कालसंबंधेन । भवत्वेवं को दोष इति चेत ॥ मैवं । तथा सति दाहाय पराजयसंपर्कोडुपाप्यिनाम
पनेमारस्वतसत्राहोपक्रमध्ये आमावास्येपिंडपितृयज्ञप्राप्तेः । अनतस्तद्व्याहतसमर्थं चंद्रादर्शन इति विशेष
णं । चंद्रमसादर्शनं च द्वादर्शनं । तच्चामावास्यादिनाद्वीपांतरवर्तित्वाद्दिनापि भवति । तेन तच्चंद्रादर्शनममावास्या
पदेन विशेषयति । चंद्रादर्शनशब्देनात्र चंद्रमसः परमः ह्रासोपलक्ष्यते न त्वयमोत्रं । तस्य प्रतिदिनं संभवा
त् । कुत एतदवसितमिति चेत् । तस्मिन्सीतोदरातीसुपक्रमपरे वैषन्नपुरस्तान्नपश्चाद्ददृशे एष्ये भो
दस्तीति श्रुतेः । अतो मावास्यायां तिथौ अपराह्णे चंद्रमसः परमह्रासविशिष्टे एव काले पिंडपितृयज्ञोन्वव
तीति सूत्रार्थः । तेनवासापराह्णोपक्रमध्ये आमावास्यानुष्ठाने पिंडपितृयज्ञस्यानिमित्तभूतकालाभावा
दननुष्ठानं सिद्धं । कालकर्त्तोपविधिमुपरि ज्ञाति ॥ ॥ दक्षिणाग्नेरपरां । अत्र पितृयज्ञे दक्षिणाग्नेश्चरुः
अपरां भवति । गार्हपत्याहवनीयापवादोयं । शाखान्तरात् ॥ ॥ होमश्चाद्दक्षिणाग्नाविस्यनुवर्त्ततेनामे होमो न
जुहोत्यग्नय इति सोमायेति चेति वसमानो होमोपि दक्षिणाग्नावेव भवति । आहवनीये होमार्तत्साप्यपवादः ॥
॥ परिस्तीर्य तत्रैव वसाद्यात्रासारनममेकया ॥ तदक्षिणाग्निं हूत्तैः परिस्तीर्य पूर्ववा । मोर्स्य माहवमाच्छाणाबासा
दनं भवति । पूर्ववेदिमनेन अपणसंपश्चादुत्तरतो वा अर्धं बद्धे सेनावदति । हिरुपते । द्विशादेसेन दप्याप्नोति त

न्निगृत्सर्थमेकशर इति। स्फ्यकृशाः एकैकं पात्रमासादयति। न द्वंद्वं। न प्रोक्षप्रयोगः क्रमेणासा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो दक्षिणाग्रं तत्स्थः। स्फ्यः
। शूर्पं। अग्निहोत्रहवणी वा। चरुस्थाली वा। कृष्णाजिनं। शम्या तया त। उलूखलं। मुसलं। व्रीहयः। स्रुक्। चविग्रहणपद्दे
अन्नचरुस्थाली। चरुश्रपणार्थमुदकं। आज्यं। पात्रे स्तरणं। समित्त्रयं। उदपात्रं। समूह्य दक्षिणानि दर्भतृणानि। सन्ना
हीनाम्नन्तमरिति। ननु परिस्तरणस्याहुतिमात्राङ्गत्वादत्रापि तत्प्राप्नोत्येव किमर्थं पुनरुच्यते परिस्तीर्येति।
सत्यं। तन्नु होमात्पूर्वकाले प्राप्नोति न त्रिकाल इति तेन कालविशेषविधानार्थं पुनर्वचनं। येषां तु नाङ्गत्वं
तेषामप्राप्तस्य विधानार्थं। एतच्च परिस्तरणं होमांगत्वाद्धोमस्य यज्ञोपवीति — कारणपक्षे इदमपि यज्ञोपवीति
नैव प्रागुदग्भिर्दर्भैः प्रागुदक्संस्थं प्राङ्मुखेन कार्यं। प्राचीनावीतिना होमकरणपक्षे परिस्तरणमपि
तथैव कार्यं। अत्र सर्वकर्मोपसव्येन दक्षिणामुखेन च कर्तव्यं। अग्रेनीविशिष्टं सनविधानात्पूर्वमप्येवनी
वीबंधनं कार्यं। ततः परिस्तरणादि। आपस्तंबः। दक्षिणाप्रागग्रैर्दर्भैर्दक्षिणाग्निं परिस्तीर्य दक्षिणतः
पश्चाद्दर्भान्संस्तीर्य दक्षिणाप्राच्येकैकशः पितृपित्र्यपात्राणि प्रयुनक्ति। स्फ्यं मेक्षणं कृष्णाजिनमुलूख
लं मुसलं शूर्पं मांसस्थालीं चरुस्थालीं येन वा मेनार्थो भवतीति। आश्वलायनोपि। दक्षिणाग्नेः प्रागुदक्। प्रस
गुदग्वैकैकशः पात्राणि सादयेच्चरुस्थालीशूर्पस्फ्योलूखलमुसलकृष्णाजिनसहदाच्छिन्नेध्ममेक्षणाक

मंडलमिति ॥ ॥ अपरिणामार्हे पसं चरुमपूर्णमस्कंवा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेणा दक्षिणाग्निमवहंति तिष्ठन् प्रागाहृय
साद्य परस्यां दिशि अथ शूर्पं च हं चरुस्थालीं तूष्णीं व्रीहीन्स्रुवेण मुष्टिनां प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ध्रुवे गृह्णी
यात् । अथवा अग्रपूर्णां स्रुचं गृहीत्वा पात्रमात्र । अतश्च विकल्पः । चरुस्थाल्यां ग्रहणं सकृत्त्रिर्वा । मंत्रस्याविधानात्तूष्णीं
ग्रहणं लौकिकवाग्गृह्याराणामतिषेधार्थं ॥ आपस्तंबसूत्रे विकल्पः । दक्षिणतः प्राङ्पं व्रीहिमुष्टिकं सव
स्थितं भवत्स्वधपुरूपवीती स्थालीमेकपवित्रेणांतर्द्धापतया दक्षिणतः शकटादधि निर्वपति उत्तरतो वा
प्राचीनावीती तौ पूर्वविल्वानि माहिमन्मयेनिर्वपति । पितृभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तूष्णीं वेति । अतश्च स्था
ल्येव ग्रहणं ॥ मानवे ॥ उदकामेकपवित्रमवधाय पूरपिचाबिलं निमार्ष्टीति ॥ शांखायनः ॥ गार्हपत्यस्य प
श्चाद्दक्षिणाग्रेषु कुशेषु स्फ्यं निधायोपरिष्टाद्व्रीहीन्माशांउत्ताछूर्पे स्थालीं आस्य सव्येनानुलोमामुष्टि
ना व्रीहीन्गृह्णाति पितृभ्यस्त्वा पमप्या ध्येबिलाच्छतः स्पस्यादिति । आश्वलायनः । दक्षिणतोग्निष्टमाहस्य
चरुस्थालीं पूर्णां निमृज्जेदिति । तत एवं गृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखवत्ति
ष्ठन्नवहंति । अत्र शाखांतरात् दक्षिणाग्नेरुत्तरत उदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय तस्मि
न्व्रीहीणाम वत्तेय कृत्वा मुसलमादाय दक्षिणामुखवत्तिष्ठन्नवहमनेकंडनं व्रीहीणां केति ततः शूर्प

मासप्रोक्षणलाजहीनैः कार्यं निष्पवनेन तु यो निधाय शाययेत॥ आपस्तंबः॥ अपरेणाग्न्यन्वाहार्यपचनं प्रसगुदग्ग्रीवे
२ कृष्णाजिन उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाशची तिष्ठंती प्रसव्यं हंति पराप्रावमविवेकं सकृत्फलीकरोति दक्षिणाग्नौ
जीवतंडुलं श्रपयतीति। आश्वलायनः। कृष्णाजिनउलूखलं कृत्वेतरां पत्न्याहृत्य मादविविच्य मवहता सकृत्फलना
न्दक्षिणाग्नौ श्रपयेदिति॥ ॥सकृत्फलीकरोति। तत्तः सकृदेवफलीकरणं करोति। लोके तस्य पुनः पुनः कि
यमाणत्वात्सकृदित्युक्तं। सजघने न गार्हपत्यमिति प्रकृत्य सर्वस्य श्रुतत्वात्॥ ॥तास्तंडुलमहं संश्रपयि
त्वाभिघार्योद्वास्यमेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायपेति च। इमं चरुं सारतंडुलं ईषत्क्लिन्नतंडुलं। तथा श्रपणं
।यथाश्च तेन चरुणा स्थाल्याः पूरणं न भवेत्तिथा कर्तव्यं। एवंविधं चरुं श्रपयित्वाश्रामाहितेनाज्येनाभिघा
र्य दक्षिणात उद्वास्य दक्षिणाग्नेः पूर्वमाग्नेयां प्रदक्षिणमुत्तरं आनीय प्रसव्यं कृत्वा तिष्ठन्ति स्वः समिध आश्रा
धस्यपोपविश्य प्राग्मुखो मेक्षणेन चरुं जुहोति दक्षिणाग्नौ। अग्नये कव्यवाहनायेति सोमाय पितृमत इति द्वाभ्यां
मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आहुती॥ ब्रह्मपुराणे। ततो हुत्वा तु मन्त्रं तु सोमस्याद्यमसाधितं। तानग्नौकरिष्य इति प्र
तिमार्थयेद्द्विजान्। कुरुष्वेति तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाश्रयेत्। दक्षिणाग्नौश्चतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्यं वाग्यतः। राम
दद्याद्वा समिधस्तिस्रस्त्विस्मात्प्रादेशमात्रिकाः। पालाशाः समिदर्द्धे वनियोज्याः पितृकर्मणि। घृताक्ता समिधो २

ऊलाद्दक्षिणाग्राः समंत्रकाः। मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादुनित्रपाणिनिति। अत्राग्नौकरणे समिद्धः स न दर्शनात्सिं
दु पित्र्यज्ञेपि समिद्धाधानं समूलं। अन्नमत्रियार्थं दक्षिणात उद्वासपनीतिमानवे॥ काठकेच॥ यज्ञोपवीती प्राङ्-
मुखीनो मेक्षणेन जुहोतीति शांखायनः। अथ पुंहपवीती दक्षिणांजानाच्यमेक्षणा उपस्तीर्य तेनावद्यापाक्लिघार्येत्सा
पस्तंबः॥ कात्यायनः॥ आग्नौकरणहोमश्च कर्तव्यउपवीतिना। प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहो — ति श्रुतिश्रुतेरिति।
अत्र केचिदपसव्येन होमं कुर्वंति तेषां मतउद्धास्या ह्मग्नौ द्व आहुती जुहोति। देवेभ्य इति स्वश्रुतिविरोधः। अत-
स्तच्छाखानतीयं विधानं। तथा च कात्यायनः॥ अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाग्निमुखेनचेति। मेक्षणं वहोमसाध-
नत्वाद्धैकंकृतं। पालाशमपि भवति। तथा च कात्यायनः। इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं वा-
गुष्टपर्व्वग्रमवदानक्रियाक्षममिति॥ अत्र हरिस्वामिनः॥ एते आहुती पिंडदानांगमते। ततश्च विस्मृतयोर्न
श्चहरुमायः किं तर्हि प्रायश्चित्तं हुत्वा आज्ञोसमाप्येरन्नेन होतव्यमिति॥ ॥प्राप्त तदक्षिणेनोल्लिखसप-
हृतादूसपरेणवा। तत्रेक्षणं दक्षिणाग्नौ प्रास्य प्रस्तुतत्वात्तदक्षिणाग्निं दक्षिणेन तस्माद्दक्षिणा संगृहीश्चि। अथ
वांतं दक्षिणाग्निमपरेण तस्माद्दरस्मादक्षिवास्येनोल्लिखति दक्षिणाग्निस्थाने रेखां करोत्यपहता इति
मंत्रेण। सव्येन होमयज्ञे मेक्षणाशनमपि सव्येनेव। तदंगलात्। तदंगलंचाग्नौ मेक्षणमभ्यादधातीति। तस्मिं

४ इद्धूष्माजननमिति श्रुतेः ॥ अपसव्येन होमप्रदेशं पश्चिमेनैव मेक्षणप्रासनमिति ॥ स्फ्येनेति रणखंतातत । तथा चापस्तं
बः । स्तद्भूरस्यो मेति विलिख्येति ॥ ॥ आश्वलायनोऽपि । स्फ्येन लेखामुल्लिखेदपहता इति ॥ ॥ उल्मुकं परस्तात्करोतीति येरू
पाणीति । रेखायाः परस्ताद्रेखापारदक्षिणप्रदेशे ये रूपाणीति मंत्रेणोल्मुकं दक्षिणाग्नेरेकदेशं निदधातीति । स्था
पयति ॥ ॥ उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्येनैवोदकं दक्षिणासामर्थ्यो रेखायामवनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृ
तित्रीन् । उदकस्य पात्रमुदपात्रं पूर्णपात्रादि । तेनोदपात्रेणाद्भिर्यजमानस्य पितृप्रभृतिपितुरणमत्री
मुरुषामित्व पितामहममुष्य पितामहानपसव्यं यथा स्यादुत्तमस्य सव्यप्रदेशाद्दक्षिणाप्रदेशेनोदकनिनयनं यथा स्या
त्तथांगुष्ठप्रादेशिन्योरंतरालेनावनेजयति अवनिक्तान् शुचीन्करोतीति पिंडदानाय । तद्यथाह्निष्पते लिखिवेदेवं तदि
ति श्रुतेः । अमावितिसंबुद्ध्यंतगोत्रनामादेशपूर्वकं अमुकसगोत्र यजमानपितरमुकशर्मन्नत्रावनेनिक्ष्वेत्यनेन
मंत्रेण । एवं पितामहामुकशर्मन्नत्र पितामहामुकशर्मंत्रिति । रेखायाम् मूलमध्याग्रप्रदेशेषु दक्षिणासंस्थमवने
जनं कार्यं । अपसव्यमवनेजनं कस्मात् । सव्येनोदकदानसामर्थ्यात् ॥ अनेनत्त्राचपवेनोद्धरंति मनुष्येभ्य इति
श्रुतिः प्रकरीक्रियते । अस्यां हि श्रुतावभिनयेन पितॄणामंगुष्ठप्रादेशिन्योरंतरालेन दानं प्रतीयते । तथाहि त
दा इति दत्तानीतीव वै देवेभ्यो जुहूस्रुद्धरंति मनुष्येभ्यो ध्येवं पितॄणामिति । अग्रेणारे वानाहोमः कनिष्ठिकाप्रदेशे एम
४

नमनुष्यामुद्धरणोपरिवेषणादपर्यायं। अथैवमितं गुरु[illegible]आदिहिंसोरन्तरालमेव पितृणां परिश्रियते। अत इदमा
हायमस्त्वमिति। यजमानपितृप्रभृतीति सूत्रणात् अथ सावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्र इति श्रुतेः स्वपिंडपितृमात्रे ध्व
र्युरेव कुर्वन्तीति प्रतीयते॥ ॥उपमूलसकृदाछिन्नानि लेखायां कृत्वा मयथावनिक्तं पिंडान् ददास्यसावेतत्त इति। अवनेज
नानंतरं उपमूलं मूलसमीपे सकृदाछिन्नानि एकेनैव प्रयत्नेन छिन्नानि दर्भतृणानि दक्षिणाग्राणि रेखायां कृत्वा
आसीनेय यथावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं यस्य यस्य कृतं तेन तत्र तत्र पितृपितामहप्रयोगः॥ त्रेधाहापस्तंबः ॥समूलं स
कृदाछिन्नं बर्हिराहरति सकृदाछिन्नानि वा तृणानुपमूलं दितानीति। बर्हिः कुशाः तृणानि काशादीनीति हेमा
द्रिः॥ अत्र विशेषमाह देवलः॥ तस्मिन्स्थाने तु नो दर्भान्नैकमूलाञ्छिवान्बहून्। दक्षिणाग्रानुदक्कार्हान्संवीतांस्त
स्तृणुयात्समं इति। तस्मिन्निति पिंडदानस्थाने। एकमूलान् एकमूलतस्तंबजान् बहुशिखान् शिवान् निति साग्रान् अ
कुण्ठिताग्रत्वादिविशिष्टान्। बहुवचनात् त्रीनेवेति नियमो माभूदिति बहून्। भूम्याच्छादनपर्याप्तान्। संख्याति
यमस्तृणाति अस्तरणास्पदृष्टार्थत्वात्। समं। सममच्छिन्नतया। समेतरपातसममूलतया वेति। एकमूलत्वावि
धमत्रादेवतैषां समूलत्वमपि गम्यते। अत एवोपमूलं मूलसमीप एव छेदनमुक्तं॥ ॥पेचत्वा मलिति चैके।
एक एतत्ते पेचत्वा मनु इत्येवं पिंडदानमंत्रेशेषं कुर्वंति। मानवे पिंडान्निदधाति पितृन्नामावेतत्ते पेचत्वा

५ मनुतस्मैतेस्वधेतिप्रथमं।पितामहस्यनाम्नाऽऽच्छवीयांस्तेमध्यमं।प्रपितामहस्यनाम्नाऽऽच्छविष्टंह्नितांदमोरपर्युक्तोनाम
नीग.हृ.।मलदेशेलेपं निमार्ष्टिलुप्यतेजीवत्पितुःपिंडनिधनंवाजीवत्पितामहस्यप्रयानजीवंतमतिदद्याद्यदिह
याचेम्एवपितारद्यान्नेभ्योदद्याद्यदिबंधुनामनविद्यात्स्वधापितृभ्यःपृथिविषद्भ्यइतिप्रथमंपिंडंदद्यात्स्वधापि
तृभ्योंतरिक्षसद्भ्यइतिद्वितीयंस्वधापितृभ्योबर्हिषद्भ्यइतितृतीयंइतिएवमेवापस्तंबसूत्रेपि।परिक्षिपितृकःसा
देकैकं।कि।पिंडेद्वौद्वाबुलसपेरितिविशेषः।।शौनकः ।।नामामविद्वामितःपितामहप्रपितामहेति।व्याघ्रपा
त।गोत्रातानेनुकाश्यपइति।ततश्चकाश्यपसगोत्रत्रपितःपृथिविषत्त्वावनेनिक्ष्व।पितामहांतरिक्षसज
प्रपितामहदिविषदितिप्रयोज्यं।। ।।अत्रपितरइत्युक्त्वोदङास्तआतमनात।अत्रपितरइतीमंमंत्रेपिंडंसंमु
खएवोक्तोसंहितास्वरेणपठित्वाऽमरद्विशांपर्यावृत्योदङ्मुखोभूत्वाश्वासधारणांकृत्वोपविशेत।आतमनात।
तमुग्लानौ।तमेनग्लानिः।तयोरमुख्याबद्धानमात्रेणाश्वाशा नितोधंकृत्वेत्यर्थः।तदाहविष्णुः।पथ्याशक्तिमाता।
निरोधंकृत्वासीतेति।शक्तिमनतिक्रम्यपथ्याशक्ति।जपश्चापं।तत्रतेपस्मत्रपितरोमादयध्वमिति।श्रुतत्वात।
ततश्चसंहितास्वरेणप्रयोज्यः।। ।।आहस्मामीमदंतेतिजपति।आवृत्यपरछित्वाप्रत्स्थायपिंडसंमुखोभूत्वामी
मदंतेतिमंत्रंजपतिसंहितास्वरेण।। ।।अवनेज्यपूर्ववन्नीविंपिविस्यनमोवइत्यंजलिंकरोति।पूर्ववदवनेज्य राम
५

उदपात्रेण वनेजयतीत्यादिप्रकारेण वनेजनं कृत्वा नीविं विस्रस्य नमो व इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडंजलीन् कुर्या
त् । षट् कृत्वो नमस्करोतीति श्रवणात् । पघपांजलिमिति सूत्रे एकवचनेन तथापि समानार्थां श्रुतौ महापितृयज्ञे षट्कृ
त्व नमस्कारानिति सूत्रकारेणोक्तत्वात्तथैवानुष्ठानं युक्तम् ॥ अत्र नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इ
त्येतावा षष्ठो मंत्रः । एवं षट्चतुर्थ्यंताः प्रतिष्ठा एव । गृहाणां पत्नीनां वा वेक्षणं कुर्वता गृहान्नः पितर इति । नपश्चम
हापितृयज्ञवदत्रापि कार्यं समानश्रवणात् ॥ ॥ एतद्व इत्युपमास्यतीति सूत्रात् । प्रतिपिंडं एतद्वः पितर इत्यने
न मंत्रेण प्रतिपिंडं बहुवचनात् त्रीणि सूत्राण्युपास्यतीति पिंडानामुपरि निदध्यातीत्यर्थः ॥ ॥ ऊर्णा दशा वा । ऊर्णा
मेषरोमाणि तन्निर्मितवस्त्रदशा वा बहुत्वविशिष्टाः प्रतिपिंडं एतद्व इति प्रास्यति । अथवा ऊर्णां वा दशां वेति प
क्षद्वयं तथा च मानवे ॥ वासस्तम ऊर्णां दद्यां दशां वेति । आपस्तंबसूत्रेपि ॥ वाससोर्दशां छित्वा निदध्यादूर्णास्तुकां
वा पूर्वे वयस्युत्तरस्मा आयुषि स्वलोम वेति ॥ ॥ वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वा । उत्तरे वयसि यजमानस्य पंचाशत्तम
वर्षादूर्ध्वं यजमानलोमानि वा पलितानि दूदयष्ठौ । निरुक्तस्थाने प्रतिपिंडं प्रास्यति । उत्तरराद्योपासनात्पूर्वोत्तर
भागेनाशीतवर्षरूपस्य वयसो द्विधा विभागः । तथा च पराशरः । पंचाशद्वार्षिकोपकुर्याद्धोमस्व मंगुकृति
ति । आद्याय निः । पंचाशतऊर्ध्वं मुतेल्लोम यजमानस्येति ॥ ॥ ऊर्जं मित्यपो निषिंचति । पितृणामधिष्ठाने पिंडाः । ते

६

नऊर्जंवहंतीरित्यनेनमंत्रेणोदपात्रेणावनेजनावशिष्टमुदकंपिंडानामुपरिनिषिंचतिपिंडसमीपेभूमौवा।उभयप
क्षाशाखांतरेस्यात्।स्वधस्थतर्पयतमेपितॄनितिमंत्रलिंगात्॥।।अवघ्राणमवजिघ्रतियजमानः।पिंडानधृषुः
स्थाल्यांप्रत्यवदधाति।एषास्थाल्यांपिंडान्समवधायेत्यापस्तंबः॥ततोयजमानःसव्यंकृत्वापिंडान्स्थालीस्थाने
वाऽजिघ्रति।अवघ्राणेयजमानस्याधिकारः।यजमानभागइत्यर्थवादात्।ततश्चप्रोषितेयजमानेनभव
ति।अत्रचल्यवादेशःएवेकालनतामात्रे।नयमानकर्तृकत्वापो॥निरूप्याग्नेमातद्दहनमितिवत्॥।।उल्मुक
सकृदाछिन्नान्यग्नौ।पूर्वंसकृदाछिन्नानिपानिरेखायामास्तृतान्यभवन्तान्यग्नौदक्षिणाग्नौप्रक्षिप्यततउ
ल्मुकंतत्रैवप्रतिप्रहिणोति।अग्नौसकृदाछिन्नान्याधारधातिपुनरुल्मुकमपिसृजतीतिश्रुतेः।सूत्रेचोल्मु
कंपदस्यप्रथमोच्चारणमस्माचरत्वात्तेनप्रथमंसकृदाछिन्नमासनं॥ततउल्मुकम्॥।।आधत्तेतिमध्यम
पिंडंपत्नीप्राश्नातिपुत्रकामा।पुत्रकामागर्भग्रहणयोग्यातुस्नातापत्नीमध्यमपिंडंपितामहस्यपिंडमा
धत्तपितरोगर्भमितिमंत्रेणप्राश्नाति।आपस्तंबः॥तंपत्नीप्राश्नातिपुमांसंहजानुकाभवतीतिविज्ञाय
ते॥पत्नीबहुत्वेपिंडविभागोमंत्रावृत्तिश्चेतिधूर्त्तस्वामी॥मानवे॥मध्यमपिंडंपत्नीप्राश्नीयादग्नावि
तरौवार्ध्याद्वातत्रोवाभक्षयेदप्सुवागमयेदिति॥परा।शरः॥पिंडानांमध्यमंपिंडंपितृन्ध्यायन्तंमाहि

राम
६

ता। प्राशयेत्सुत्रकां मातुर्भार्यां तं श्राद्धं स्वयं। सुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रका मांद्विजाज्ञया। आधत्त पितरो गर्भमाहरेपुद्दिजातनयः॥ महालीगगृहीतावातश्चगोपत्रामापच। स्मंतु मे पितरो रोगनिसुक्ता प्राशयेद्व्रतं। श्रमानश्चुद्रुतो शीवाह्निपेऽङ्गवेद्धिजोपका। अजापवामद्द अद्यान्नयश्चाद्धि प्रविसर्जेनमिति॥ ॥प्रतेभ्योद्दाति। पलितप्रभृति भ्योद्दानसुकृतंत्र्येतेभ्योमतेभ्यः पितृपितामहप्रतितामहेभ्योद्दाति॥ अत्र चहरिस्वामिनः॥ के पुनस्ते पितरो येभ्य इदं दीयते। उच्यते। यजमानस्य पित्रे ददातीमादिवचनादेतत एवमितरस्तेभ्योपि जीवद्भ्य एव दानेप्राप्ते प्रतेभ्यो ददातीति वचनास्तकुतस्त्वेव परोक्षः पितर इत्यादिदर्शनेभ्यश्च प्रेतेभ्यो देयं। अथ पेएते देवा वसवः पितरोज्ञेपारुद्रास्तेपाः पितामहाः। प्रपितामहास्त्वादित्या इ साधाः। तथा पितरो वै तस्यासन्निति। तथा शरद्दमतः तीव्रिरस्ते पितर इति। तथाग्निष्वात्तारयः पितृगणाः। तेषां को पयोगः। उच्यते। एषामेव कुत्र्याधिदैविकाः पितरः। तेतसेपथाप्राप्तरोतृप्यंति पितरस्तृप्यंति। तथा तेष्व पितृप्यस्वाधिदैविकावस्थारूपस्तृप्यंति। महापितृयज्ञेनु तएव सोमवद्दादय इष्यंते। पिंडाश्च मेतेभ्य एव दीयंते॥ ॥जीवपितृकोपि। जीवपितृकोपि पिंडपितृयज्ञेनाधिक्रियते॥ ॥जीवंतं हि तेपि। यतो जीवपितृकस्य जीवेन पित्रादिना अंतरे पिग्यवहितेपि पितामहादौ पिंडदानं भवति। सोमादावपि वा येभ्य एव पिता ददाति तेभ्यो दद्यात्तथा श्रुत इति स्मृतेः॥ ॥जीवपितृकस्य होमांतमनारंभो वा।

तत्रजीवपितृकस्य यजमानस्य होमांतमेव पिंडपितृयज्ञसंतं कर्म भवति । अथवा अनारंभ एव पिंडपितृयज्ञस्य ।
वेत्याहुः सर्वेषत्तन्निरासार्थः । अत्रानारंभपक्ष एव युक्तः । यतः पिंडदानं प्रधानं । तदभावे होमांतस्यांगभूतस्या
नुष्ठानं न घटते । एवं जीवपितृकोपीति पक्षद्वयं दूषयित्वेदानीं जीवपितृकस्य होमांतमिति मत्रोपन्निषाह ॥ नूमते
तेजातूकर्ण्यो न जीवंतमतिदधातीति श्रुतेः । जीवपितृकस्य होमांतं कर्म कुतः । यतो जातूकर्ण्य आद्यायेप्यवे
तेजीवतापित्राव्यवहिते पितामहादौ पिंडदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः न जीवंतमतिददातीति शा
स्त्रांतरे श्रवणात् । अतः प्रधाने पिंडदाने जीवपितृकस्य निषिद्धे अनारंभ एव घटते न होमांतता ॥ आपस्तंबः
॥ यदि जीवत्पिता न दद्यादाहोमात्कृत्वा विरमेदिति ॥ मानवे च ॥ यदि दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादि
ति ॥ काठके ॥ पिता पुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्पितापेतः स्यात्पितामहो जीवेत्त्रेपिं
डं निधाय पितामहात्परेभ्यो दद्यादिति । श्वोनोदते सदृष्टे वेति पक्षे चतुर्दश्यामप्युपवासो विहितः । तद्द
चतुर्दश्यामग्न्यन्वाधानादि कृत्वापरतरमावास्यायां दर्शेष्टिः क्रियते । ततोअपराह्णे पिंडपितृयज्ञः प्राप्तो ।
अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेमावास्यायामिति तत्कालस्य प्राप्तत्वात् । अमावास्योपवासपक्षेत्वा अम
मावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शार्थमग्नीन्विहृत्यान्वाधानं कृत्वा वैश्वदेवं च कृत्वा ततोपराह्णे पिंडपितृयज्ञः प्राप्त

र्शेष्टिः प्राप्नोति । एवं कदाचित्प्राक्कदाचित्पश्चादित्यनियमे प्राप्ते नियमार्थमाह ॥ ॥ पूर्वो वांगत्वात्पिंडपितृयज्ञः ।
पूर्वेद्युर्दर्शेष्टेः पिंडपितृयज्ञो न पश्चात् । कुतः । अंगत्वात् । अंगत्वं प्रतिपादकवाक्यात् । पूर्वेद्युः पितृभ्यो य
ज्ञं निःक्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति वाक्यात् । एतेन जीवत्पितृकस्यैव चतुर्दश्यामुपवासपक्षो न मृतपितृ
कस्य स्मार्त्ते भवति । तस्य हि पिंडपितृयज्ञोऽवश्यं दर्शात्प्रागेव कर्त्तव्यः । न च तो चतुर्दश्यामुपवासपक्षे प्राग
त्दर्शात्तस्य भवति । विहितकालाभावात् । अतो मृतपितृकस्यामावास्यायामेवोपवासो जीवत्पितृकस्य चतु
र्दश्याममावास्यायां वेति विकल्पः ॥ ॥ प्रकरणात्कालं लिंगानुग्रहवचनान्नाहिताग्निश्रुतिस्तोनंगं । पिंड
पितृयज्ञस्तरस्तनुवर्त्तते । पिंडपितृयज्ञो दर्शस्यानंगं । दर्शांगं न भवति । कुतः । प्रकरणभेदात् । यस्य प्रकर
णे पठ्यते तत्तदंगं भवति । न चायं दर्शप्रकरणे पठ्यते । अतो नांगं । किं च । कालभेदात् । अंगानां प्रधान
कालता साध्येति मापादंगानां प्रधानानामेककालता भवति । अत्र तु कालभेदो विद्यते । दर्शस्य प्रति
प्रधानकालता साध्येति मापादंगानां प्रधानानामेककालता भवतिः । अत्र तु कालभेदो विद्यते । दर्श
स्य प्रतिपत्सर्वो द्रष्टव्य । पिंडपितृयज्ञस्यामावास्यापराह्णे एवेति । अतो पितृदर्शांगं । तथा । लिंगोक्त्वा । पक्ष्मणा
गृहीतरपोऽर्स्मामासे न पत्नी न पितृयज्ञेनेवामावास्यामवरुंधे इत्यमावास्यविनापि केवलं पितृयज्ञं दर्शोप

ति। परिदर्शांगं स्यात्। तदा दर्शे प्रधानं विना केवलस्यांगमात्रस्यानुष्ठानदर्शनं न स्यात्। अस्ति च। अतो स्माल्लिंगादपि न द
८ र्शांगं। तथा। अनुग्रहवचनाच्च। अस्य पिंडपितृयज्ञस्यागवामयनादौ संवत्सरसत्रे दर्शात्पृथगनुग्रहवचनमस्ति। कथ
मेषां पितृयज्ञो नंतरितो भवतीति। दर्शांगं स्यात् तदा कथमेषां मामावास्यहविरनंतरितं भवतीति। दर्शन पुरोडाशे
न चैव समावास्यानुग्रहे पौवपितृयज्ञस्यापि ग्रामाजादिवदनुग्रहसिद्धेः पृथ-नुग्रहवचनेन स्यात्। अस्ति च पृथ
गनुग्रहवचनं अपास्तनैरिति ब्रूयादिति। अतोप्यनंगं। अपि चानाहिताग्निश्रुतेश्च। अनाहिताग्नेरपि पिंड
पितृयज्ञः श्रूयते। अथ नाहिताग्निना कार्य इति। यदि दर्शांगस्यात्तदा अनाहिताग्नेर्दर्शाभावान्न श्रूयेत। अस्य
ति च। अतोपि न दर्शांगमिति। एवं प्राप्ते आह॥ ॥ अंगं वा समभिव्याहारात्॥ अथवा दर्शांगमेव पिंडपितृयज्ञः। कु
तः। समभिव्याहारात्। समित्येकीभावे। अभीत्याकांक्षापातत्वश्च आकांक्षायोग्यतासंनिधिमतां पदानामु
च्चारणं समभिव्याहारो वाक्यं। तस्मादित्यर्थः। दर्शेष्टि पितृभ्यो यज्ञं निरुप्य पश्चात् दैवेभ्यः प्रतनुत इति। तेन यथा
प्रथमं शांतिकं कृत्वा ततः कृत्स्नसमारभेदित्यादौ ग्रहयागादेर्विवाहाद्यंगत्वं एवमत्रापि दर्शांगत्वं पितृयज्ञस्येति॥
यत्तु पूर्वपक्षे उक्तं प्रकरणभेदाद् दर्शानंगमिति। तत्रोच्यते। प्रकरणांतरपठितमप्यंगं भवति यथा प्रवर्ग्यः सौत्रा राम
मण्यामिवेति। यच्चोक्तं कालभेदादिति तत्रोच्यते। भिन्नकालेतिहितस्यापि वचनादंगं भवति। यथाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमा ८

साह्वावुद्धरणादि। पश्माणाग गृहीतइमारिमदनं गत्वे लिंगमुक्तं तत्तुवाचनिकं दर्शाविनापिंडपितृयज्ञस्यकेवलस्यानु
ष्ठानं। नास्तिवचनस्यातिभारः। अतस्तदपिनानंगत्वेसाधकं। पक्षोक्तमनुग्रहवचनादितितदनुग्रहवचनमर्थवा
दरूपायमंगलेषुपपद्यतएव। अतस्तदपिनानंगत्वंज्ञाःपयितुमीहे। पक्षोक्तमनाहिताग्निश्चेति। तदपिस्मायवि
रुद्धंवावाचनिकंअनाहिताग्नेर्दर्शंविनापिंडपितृयज्ञस्यानुष्ठानविधानं। नहिवचनमापितंसापसहस्रेणापिप
राकर्तुंशक्यं। तस्मादंगोपिंडपितृयज्ञइति। जैमिनेस्त्वनंगमेव। तथाचाह। पिंडपितृयज्ञस्वकालात्वनंगस्यादि
तिपिंडपितृयज्ञउक्तः॥ इतिदानींदर्शेष्टिमाह॥ ॥१९॥ ॥श्वोनोदेतेसदृष्टेवापरांशाखांछिनत्तिग्रामींवेधे
सेतस्नेवेतिवा। श्वः आगामिनिदिवसे। नउदेता॥ नोदेष्यतिचेद्माइतिज्ञात्वाचतुर्दश्यांपर्णशाखांपर्णस्यप
लाशस्यशाखांइषेत्वेतिमंत्रेणऊर्जेत्वेतिअनेनवामंत्रेणएतौस्नाछिनत्ति। अथवाग्रामीलींग्रामीलींग्रामीम
मित्राशाखांछिनत्ति। नतुदर्शस्याकुतः। तद्धेकेदर्शोपवसतीतिवचनात्। अदृष्टेवा। अथवाअदृष्टेचंद्रमसिपश्चो
र्के। शाखांछिनत्ति। अमावास्यायामित्यर्थः। तत्कुतः। अमावास्यायाममावास्येनयजेतेतिवचनात्। तथाअस्त
मपाज्ञोतुस्तीर्णाज्ञीमादिनाचतुर्दश्यामुपवासपक्षेतेहेयमुक्त्वाहसमयंत्रेयएतारात्रिंनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृश
इत्यादिनानावास्यायामुपक्रमविधानात्। शाखाअवयवःशामीलीशाखाप्रकृत्यादिशाखात्हृत्वाजितिडि

पातामाछिन्नक्षीपेत्वोर्जेत्वेत्युभयोश्छेदने विधानात्करणमंत्रत्वेन समुच्चयासंभवाद्विकल्प उक्तः ॥ ॥छिन्नक्षीति चोभ
योः साकांक्षत्वात । इषेत्वेत्यूर्जेत्वे सनयोरुभयोरपि मंत्रयोः प्रयोगे छिन्नक्षीति शेषो भवति । कस्मात । साकांक्षत्वात ।
क्रियापरप्रयोगसापेक्षत्वात । ननूभयोरविछिन्नक्षीत्यध्याहारः कुतः । तामाछिन्नक्षीपेत्वोर्जेत्वेति द्वयोरपि छेदने
विनियुक्तत्वात । ऊर्जेत्वेति मंत्रे वैकल्पिकमध्याहारान्तरमाह ॥ ॥सनमयामीति चोत्तरे ॥ अथ हे ऊर्जे त्वेत्यस्मिन्नु
त्तरे मंत्रे सनमयामीत्यध्याहारो भवति । न छिन्नक्षीति । कुतः । ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति शाखयानयात । अनुमार्जने
वत्सस्योदिपानेन नमयुक्तीकरणं । तत्र मंत्रलिंगादेव प्राप्तत्वादस्याचार्येणान सूचितं अतश्च माध्यंदिनीय
पाठश्च परशाख्यो मंत्रयोर्विकल्पश्छेदने विनियोगः । कुत एव शाखायापानश्रयणादुत्तरं तस्यानुमार्जने प
व विनियुज्यते ॥ तथा चापस्तंबः । ऊर्जेत्वेति सनमयत्यनुमार्ष्टि वेति । सनमनमयुक्करणं । मूलादारभ्या
ग्रात्स्पर्शनमनुमार्जनमिति धूर्तस्वामी । कोठके ॥ परिसमूलंये व्रतोपेतस्याध्वर्युः शाखांछिनत्ति । श
मीशाखां पलाशशाखां वा र्भपिंगुडूलानिवेषेत्वेति तयाश्चतस्त्राणां वत्सानपाकरोति इषेत्वोर्व इति धेनूः प्राचीः
प्रकालयतीति ॥ मानवे च ॥ प्रतीपेतस्य शाखामाछ्रतीति ॥ ॥बहुलपलाशामशुष्काग्रांप्राशुसीबीमन्मतमां
वा । कीदृशीं शाखांछिनत्ति । बहुलपलाशां बहुलपर्णां । पुनः कीदृशीं । अशुष्काग्रां । अशुष्कमाद्रमग्रम

स्याःस्मानथा।पुनःकीदृशीं प्रागुदीचीं।वृद्धादेशामां दिशि प्रसृतां।आसमंतमां वा प्राचीं वा दृष्ट्वा प्राच्यां दिशि
प्रसृतां।उदीचीं वा दृष्ट्वा उदीच्यां प्रसृतां या।प्राचीमाहरति उदीचीमाहरति प्रागुदीचीमाहरतीति तिरश्चा ख्यात
रात।। ॥व्रतमुपैति।शाखाच्छेदनानंतरमंतरेण पर्णश्रीगल्बापरेणाहवनीयं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्निमीलितमात्तोपउपस्थ
स्थ व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपतरद महमिति चेत्यनेन प्रकारेण व्रतमुपैति।ननु किमर्थमिदमुच्यते पौर्णमासवदमावस
यइत्यनेन प्राप्तत्वादिति चेत्।सत्यं।अहातातावसरस्य शाखाच्छेदनस्य कालस्तिथिधर्मापरमुक्तमित्यदोषः।ततं अव
तोपापवहीपाशनानंतरं शाखां छित्वा प्रगृणीकृत्य व व्रतोपायनं कर्त्तव्यं।शाखां छित्वा व्रतमुपैति।शाखांत
रीतास्य मावास्यायां व्रतग्रहणस्यायमेव काल नियम इति कस्यचि छे विछंका स्यात्तामपाकर्तुमाह।। ॥अथो
कंवा।शाखाच्छेदस्त्वस्मिन्नेवावसरे नियमेन भवति।व्रतग्रहणं तु पयोनं मासि मासि कालेवैकस्मिं प्रागुक्ते
त्यैव तत्र तत्र कालेवा भवतिवा रह।। केचिदग्न्यत्वाधानानंतरं प्रथमं प्रवृत्तं एव शाखाच्छेदः कर्त्तव्य इत्याहुः।तेषां
मते व्रतमुपैती त्यनेन व्रतोपायनस्यापि कालांतरविधिर्यत्क्रियतरति।। ॥मातृभिर्वत्सांत्संसृजत्यकृत्र शा
खयोपस्पृशतिवायवस्थेति।ततः शाखाच्छेदघृतोपायमनानंतरं षडुक्तान्वत्स मातृभिः सहसंयोजयवाय
वस्थेति मंत्रेणामात्रा संगतं वत्सं शाखयोपस्पृशति।उपसर्जनेनमातुरुपपद्यतेतीत्यर्थः।तथा चउव

१० गार्ग्योत्वत्सानपाकरोति दर्भैर्दर्भपिंजूलैर्वेति आपस्तंबः। वत्सांश्चाखेपेत्यत्र वत्सामो हि रूपमानत्वाल्लिंगवचनयोर
विवक्षा। तेन प्रतिवत्समुपस्पर्शनं शाखयापाकर्त्तव्यं। लिंगसंख्याविवक्षितत्वाद्यस्त्रीवत्सा अपि गावः स्यात्तास्वार्थं दोग्ध्याः
अग्निहोत्रे पुंवत्सामिति प्रत्यदर्शनादमत्रापुंवत्सापि भवतीति प्रतीयते। परिवत्सशब्देन वत्सतर्यप्यभिधीयते।
तदेवैतदुपपद्यते। वत्सानित्यत्रयाप्यपशुबंधेष्वतरुणेषु स्त्रीरित्युक्ते अतरुणेष्विति स्कन्धात्तरुणेषु पुंश
ब्दः। ततश्च स्त्रीवत्सा अपि गावः सांनाय्ये भवंति॥ ॥उपापवत्स्येति वेके। एके आचार्या वापवत्स्येत्यभिमंत्रेण
पापवत्स्येति विशेषं तु वेति एतच्छाखयोपस्पर्शनं संमोजितानां वत्सानां मातृभ्यः पृथक्करणार्थं॥ ॥देवो व इति मातृ
णामेकां व्याकृत्य। ततो वत्समातॄणां गवां मध्ये एकां गां वत्सेन वियोज्य देवो व इत्यनेन मंत्रेण तां गां शाखयोपस्पृ
शति। अनेकयजमानके च ध्रुवा अनयोर्गोपत्योः स्यातेति ध्रुवा एषु गोपतिषु स्यातेति यथार्थमूहः। अत्र एकस्या
गोरुपस्पर्शनेन सर्वासां गवां संस्कारो भवति। मंत्रे आप्यायध्वमघ्न्या इति बहुवचनदर्शनात्। अतो बहिर्निरधं
रमित्यत्रेमं त्रयोदशो भवति। आपापस्तंबोपीति। अपरे तु उपस्पर्शनस्य संनिपत्योपकारकत्वादेकस्या एव गो
रयं संस्कार इत्याहुः। तेषां मंत्रगतं बहुवचनं पूजार्थं॥ ॥एवं न वर्तिमा हिंस्या। तस्मात्रात्यं हविरिंद्र इंद्रदेवत्यं भ एम
वति महेंद्रदेवत्यं वा। गोरुपस्पर्शनमंत्रे इंद्रस्येव दर्शनात्तस्येव देवतात्वमाप्नदिति माहेंद्रं देवतमुक्तं। तदेके मह १०

इहैवस्तंवा।गोरूपस्पर्शनमंत्रे इंद्रस्येवदस्रो नाम्नस्येव देवनाल माम हिरिति माहेंद्रं वेत्युक्तं।तद्धेके महेंद्रायेति तुवती तिष्कृतेः।आपस्तंब नागतश्रीर्महेंद्रं यजेत त्रयो ह वै गतश्रियः परस्म केमोवौ गौतमो भरद्वाजस्तेनं तरस्तोमेज्या या महेंद्रं इयजेरन्नलितरे संवत्सरमिंद्रमिष्ट्वाग्नेयेव्रतपतयेष्टाकपालं निरूप्य ते महेंद्रं यजेरन्निति॥ ॥यजमानस्य पशून्निसभ्यागारस्याग्रतरस्य पुरस्ताच्छालावामुपगूहतिद्वेसभ्यागारे आहवनीयागारं गार्हपत्यागारं वा।तयोरग्न्यगारयोरग्न्यगारयोरग्निगृह्णमेधे मतरस्याग्न्यगारस्य आहवनीयागारस्य पुरस्तात्स्वेह्योष्वेभागेवागार्हपत्यागारस्य वा पुरस्तात्पूर्वभागे वा शालामुपगूहति यजमानस्य पशूनिति मंत्रेण।अस्य वानेकयजमानके यजमानानां पशूनिति यजमानयोः पशूनित्यूहः।पशुं पाहीति ब्रवह मीरधनिराजसूपे॥ ॥मूलादुपवेषं करोतीति वेषोसीति मूलात् शाखामूलाद्वेषो स्यैवेष इति मं— णोपवेषं करोति।तच्च मूलं प्रथममेवच्छिन्नशाखाया मूलमरत्निप्रमाणादधिकप्रमाणाच्छिन्नाग्रं पृथक्कार्यं।तेन स्तरूपात्ययचकृ.तान्मूलान्मंत्रेणोपवेषकरणं।मूलतः शाखायपरित्यागोपवेषं करोतीति शाखांतरात्।उपवेषश्चारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा परिच्छिन्नोक्तेः।तस्य च कपालोपधानार्थत्वाल्लेवलपयोर्हीवच्छु केवलपयस्याहविष्केयोपधानाभावादुपवेषकरणाभावेपि तस्मी शाखामूलस्य परित्यागस्तन मवसेव।शाखायाः परिवायेतिद्वितीयमापरित्यागस्तनस्य शाखासंस्कारत्वावगमात्पयस्यामाः पपतश्चप्राक्

११ तेषु पक्षे विकारत्वेन पर्णि वाग्नितमाशाखयोप। करणं कार्यं। प्रकृतौ हि परिवासितपाययन्ती पाकरणामिति।। सान्नाय्यवि
शाखासंयोगात्। इदं शाखामूलादुपवेषकरणं सान्नाय्ये सत्सान्नाय्यकरणे शाखैव भवति। नास्त्रा सान्नाय्यकरणे होयो वे
ष्मासं वा। कस्मात् शाखासंयोगात्। शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति वचनादुपवेषस्य शाखासंबंधस्यावगमात्। शा
खाश्च वत्सापाकरणार्थत्वादसान्नाय्यके च वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया अभावान्न संबद्धस्य तस्या उत्पाद्यमानस्यो
पवेषस्याभाव एव युक्तः।। ।।उपधानादौ मप्योग्वाशाहूः पूर्वं एतन्निर्णसार्थः। उपधानान्तमुपवेषस्य कपालोपधा
नार्थत्वान्तस्य वत्ससान्नाय्यके असान्नाय्यके च कर्मत्तिभावादुभयत्रोपवेषो भवत्येव। ततश्च शाखायाः। अभावे चा
रणो भवति। यतस्तं विना तेन मध्योगापानुहृहती मारिनस्ति इत्यति।। ।।वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति
नुरोः। वसोः पवित्रमसीत्येतावता मंत्रेण अस्यां शाखायां कुशाग्रे वद्धमाग्रे दर्भत्वणे एव पवित्रं बध्नाति।। ।।त्रि
वृता।। अथवा त्रिवृतं पवित्रं बध्नाति त्रिवृदिति त्रिशलाकं। त्रीणि दर्भतृणानि समर्थः। हस्तेन प्रादेशमात्रं तु त्रिवृद्
त्वा पवित्रकमित्यत्र त्रिवृत्त्रिशलाकमिति हेमाद्रिणा एवं व्याख्यातत्वात्। मानवे विशेषः। दर्भमयं पवित्रं त्रिगु
णं रज्जुः शाखायामनुलोममवधत्ते इड्ढ्वि मनुर्वेत्रि इति।। आपस्तंबः।। त्रिवृद्दर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रम
सीति शाखायां शिथिलमवसजति मूले मूलानि अग्रे अग्राणि न ग्रंथिं करोतीति। तत्र विनिश्चयो त्रिवृतां निर्मितमिति एन

११

केचित॥ येसां कालनियमो। केचित्पवित्रबंधनानंतरं त्वाख्योपग्रहणं कुर्वंति। तथासत्युपग्रहणस्य आख्यायाश्रुताशार्थत्वेन दृष्टा-
र्थता भवति। पाठक्रमेणालब्धार्थता। न चात्रो दृष्टं भवति युक्ता। तेनात्रोपग्रहणमिति। अपरे तु वत्सापाकरणानंत-
रं पाठक्रमेणैव कुर्वंति॥ ॥एवमप्यग्निहोत्रहोमः सत्र पतत्काराविं। तेन मतः स्रोत्राप्य दुग्धं दधिहूयं हविःकुर्वंतोप-
जमानस्य तां रात्रिं तस्याममावास्यायां बंधिस्वा तत्र्योयवाग्वायवाहूतं तेनइष्येणाग्निहोत्रहोमः सायंप्रातर्भवति। तेऽ-
ले: शिथिलपक्वायवागूरित्युच्यते॥ एषा यवागूरिति धृत्ते त्वाभी। तेन यतइति विज्ञेयत्तो याहानादस्त्व पतो नवो-
ग्वाहोमनियमः। नापि वहृसान्नाय्यालाभ इति साध्यन्त्राप्यस्थाने न्वहूकरत्तो॥ ॥आपस्तंबः॥ ॥अमावास्या-
मां एतां आसत्यं यजमानोऽग्निहोत्रं जुहोति। अग्निहोत्रे छेषत्ता मातत्र नार्थे निरुध्यतीति शूर्पे पात्रहृ येनर आग्रातंवत्रा-
नेतरं यवागूर्वोषस्य दोहमध्येप्र हूयउ क्रोत्ति। तदर्थमेतत्स्वत्र्योषणां॥ मानवे च॥ एवा वै तां रात्रीं यजमानोऽग्निहोत्रं
जुहोति न स्याः पिंडं निरद्धादिति॥ ॥हुत उपस्थानमब्रूताहिरमाह। हुतेग्निहोत्रे उपस्थानमिति होरध्वर्युं प्रत्याह।
हे होरध्व उपस्थावत्स्नेन यजमानं गां सांप्रति यब्रूतादिति प्रैषार्थः॥ ॥गोत्केघोरसीति स्थासादानं। होत्रध्वर्युं प्रत्युपस्थ-
हेति प्रत्येक यति वचने धर्वुं र्घोरसीतिमंत्रेणास्थासान्यासादानं करोति। गोरुपस्थावत्सेन संगतवयस्थासादानादि-
कर्तव्यं भवतिति कुर्विति प्रैषार्थः। आदानं चाधिश्रयणार्थं तेन वायव्येपयस्य अधिश्रयणाभावारनादानमिति

कर्कः। तदप्युक्तं। तेनैव वपाश्रपणीपोरधिश्रपणाभावेपि तद्दानमंत्रेणूहस्योक्तत्वात् तस्योक्तविरोधात्। अधिश्रपणाभावे
पिद्धवित्यर्द्देनेस्थापनमवश्यं कर्त्तव्यं। तदर्थमप्यादानेमंत्रो भवत्येवेत्यपरे। स्थालीस्थानापत्यापशोर्वपाश्रपण्यो
रादानेमंत्रस्यायोस्थः पृथिवीस्थ इत्यूहः। आलादाने उल्कादाने चान्वहितस्यैव॥ ॥मातरिश्वन इत्यधिश्रयति। मात
रिश्वन इति मंत्रेण स्थालीं नार्हपत्येधिश्रयति। आहवनीयपक्षापिरास्याहवनीय एव। अत्र मातेयं तु पतीद्वार्णामि
तिद्वियजमानके मातेयं तु पतयो द्वार्शुरिति बहुयजमानके ऊहः॥ ॥वसोः पवित्रमसीति पवित्रमसां करोत्युदग्वा। व
सोः पवित्रमसीत्यनेन धारामितिमंत्रेण स्थालीं स्थालीं पवित्रं करोति। स्थालीमाउपरिस्थापयति प्रागग्रमुदगग्रं वा।
ओतं चेतत्प्रागुदगग्रत्वं। अथ पवित्रं निदधाति तदुक्तं प्राङ्गिदध्मत्वा वीहि हेवानां दिग्गशो उदगिति श्रुतत्वात्।
प्राक्तीयं पवित्रमादधातीति पंचत्रातरीति मानवे। ततश्च प्रासी पयारे ओतं प्रापश्चित्तं भवति। केचित्पवित्रं शाखा
पा विपोत्स्यस्थाल्यां निदधाति। दोहानंतरं च पुनः शाखापां बध्नंति। अमे तु शाखावबद्धमेव शाखापां निदधाति॥ ॥वा
यतो दोहयत्स अस्रेण। अथ धर्मुवागपतः सत्वस्थूरेणाथूरस्थातिरिक्ते नश्रोमणान्तत्रिपवेरूपादिना पुरुषेणा गां
दोहयति। दोहयतीतिणिंचतो यदेशाज्ञां धुक्तेति दोग्धारं प्रेष्यति। ततएवं। प्रेषितो दोग्धा गां दोग्धि। आपस्तंबः॥ न
शूद्रो दुह्यात् दुह्याच्छूद्रो हव्यात्रे दोग्धीति॥ ॥ स्थाल्यामत्ताहृद्वे यस्त्वे सानिध्यमाने जपति। स्थाल्यामानन्वारब्धेप

दप

जमाने दोहानंतरं दोग्धारं दोहनपात्रे शौ वत्स्यात्स्यामासिच्यमाने प्रपतिरेवष्वित्यनुमंत्रमध्वर्युर्जपति॥ ॥कामधुक्त इति प्र
श्नः। कामधुक्षः कां गां दुग्धवानसीत्येवं दोग्धारं प्रति प्रश्नः कर्त्तव्यः॥ ॥सोक्ते साविश्वायुरित्याह। होधमसम्रमामितिश्रो
नाम्त्रिमोक्ते अध्वर्युप्रति कश्चितेध्वर्युः साविश्वायुरित्यनुमंत्रं प्यात॥ ॥एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रं। एवमेव अ
नेनैव प्रकारेण गां धुक्षे साविन्नाइतरे द्वे गावौ दोहयति। इयांस्तु विशेषः। साविप्याद्युरिस्म स्मरुच्छनेगोनामकप
नानंतरं उत्तराभ्यां साविश्वायुरिसस्मान्मंत्रारवंतरं पठिताभ्यां मंत्राभ्यां साविघ्न कर्मा। साविष्व धपा इत्येताभ्याम्प्र
तिमंत्रमेवैः कामभिरद्धाति। साविघ्नकर्मेति द्वितीयां। साविश्वधपमाइति तृतीयां। एवं शब्देन प्रैषादिसर्वं
मेतिदिश्यते। तेन दोहनमेवंः दोहने। स्थाल्यामनन्वारब्धे यमानेकुः। आसिच्यमाने जपः। कामधुक्षः। कं
यनं। मंत्राभिधमनुव्रवति॥ विसृष्टवाग्युत्तराग्निमन्वारब्धे। तिसृणां दोहनानंतरं विसृष्टवागध्वर्युरुत्तराग्निनाग्नौ दोहयति
पूर्ववत्। तत्र विशेषः। स्थाल्यामनन्वारब्धे यजमाने ताम्र्यपयः आसिंचति। तत्र गां धुक्षेति प्रैषः। दोहनं आ
सेकजपौ। एतावदेव वाक्त्रयं भवति। उत्तरादत्र बहुवचनं अवणां संख्यासंदेहे निरूपयाध्यमाह॥ यावत्स्वमधिका
रात्। यावन्मः स्वा आत्मीयाः याव स्वां यावद्वधसरणादस्य यमीभावोपं। यावत्स्याद्यात्मीयागावोभवति त्रिप्रभृ
ति तावतीः सर्वा अपि दोहयति कुतः अधिकारात्। तावतीनां सर्वासां दोहने अधिकारो ह्लिपतः॥ ॥तिस्रोवा

२३ यमंतितावतीः सर्वा अपि रोहयति कुतः अधिकारात् । तावतीनां सर्वासां रोहणे अधिकारो नियतः ।। ।। तिस्रो वा नित्यत्वात्ता वा
नाहः पत्न्या वरोहति स्वपदयुग्धं तेनाधिकारः । कस्मान्नित्यत्वात् । त्रित्वे बहुवचनस्य नियतत्वात् । न तु चतुष्टादावपि ब
हुवचने नित्यमेव । तत्राह ।। ।। आदितः सामर्थ्याद्धाय यद्यपि च चतुष्टादावपि बहुवचने नियतमेव । तथाप्याहि सामर्थ्यात्
त्रित्वातमेवाद्यं । प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायात् । तिस्रो दुग्धता वत्सेव शाखार्थस्य कृतत्वात् किमर्थमधि
कानां रोहणं ।। ।। स्त्रीनाम् उत्तरेष्वेव नमुक्तन्यायेनैव तिस्रो दुग्धे तेष्वपि तु अतो दर्शनाच्च । श्रुतौ ह्येवं दम्पतेमपापा बहु
वचने नत्रित्वं स्वैव परिग्रहत्वात् इति । तथा च अश्वमेधे त्रिस्रा वै श्वदेव्याः । हृत्सत्री वा आग्नेयः श्वेतो वा पथ्याः श्वे
ताः सोमा रत्नं बहुवचनेनैव पशवो विहिताः । तथा कपिंजलाद्योपि न्यायेन बहुत्वविशिष्टा एव विहिताः ।।
तान पद्येव तेषां संख्या यद्वेधनं श्रुयते स तत्र शैव पथ्यम धामेश्व आलभेत षोडश षोडशो तरङ्गा त्रयोदश त्रयो
दशारण्याः नाकारोषा लभन्त इत्यादि । संख्योपयेधनं वन्तरे वो पेप घतेप्य दा बहुवचनेन मिति संख्याविशिष्टा
स्वगर्भ्यं तेनाधिकारः । अतो त्रापि तिस्र एवोनरो रोहणीयाः ।। ।। परिस्तानवनमानपतिसं एवाधमिति । पत्न्याः धो
दुग्धा सैकानन्तरं रोहणपात्रस्य परिक्रांत्वं नः सालनीरवं स्थालीस्थ दुग्धमध्ये तिन पति स्नान्य धगतावशिप
नेन मंत्रेण । स्वार्पुः सोहतोत्रे मरपीनत्वात ।। ।। उद्धास्यानन्तरं किं मार्गेण तरो वेरोर इस्य हो ति । तं दुग्धस्थाली सु राम
२३

दोहार्थं वक्ष्यति हि निरूप्याज्यं प्रातर्दोहं नमन्यस्मिन्निति। नपैव शाखयादर्भिर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोतीति॥ ॥ आनयन्नेषा ऐंद्राग्नश्च द्वादशकपालोऽसंनयतः। प्रातः प्रतिपद्दिदाशीघ्रादिविशेष उच्यते। आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति। असंनयतः सान्नाय्यमकुर्वता यजमानस्य द्वादशकपालगऐंद्राग्नः पुरोडाशो द्वितीयं हविर्भवति। असंनयत इति विशेषितत्वात्संनयत ऐंद्राग्नो न भवति॥ ॥ निरूप्याज्यं प्रातर्दोहं न मन्यस्मिन्। आज्यं निरूप्याज्यनिर्वापानंतरमस्मिन्निति सायंदोहपात्रादन्यस्मिन्न्यात्र प्रातर्दोहनं कर्त्तव्यं। आज्यमस्मिन्नित्युक्तत्वात्स्मात्सायंदोहस्य तत्पात्रस्थस्यैवातंचनं। निरूप्येति पूर्वकालतामात्रेक्ताद्देशोऽपेक्ष्य पूर्वमानकर्तृकत्वतायां। निर्ज्ञातकर्तृकत्वात्। आपस्तंबः। उपधमयकपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयत्प्रातंचनापिधानेनेति धानं च निर्वर्त्तत इति॥ ॥ परिक्षालनवर्जं च सायंदोहमाहरस्प्रातर्दोहं ट· अपयित्वाभिघार्योद्वास्याभावनक्ति। अनुपस्पृष्टं प्रकृतादित्यादिपरिक्षालनमानयतीति तं सायंदोहं ऋकृत्वा ततः प्रातर्दोहं देवस्त्वानि मंत्रेणाश्रपयित्वा ततः सायंदोहमाहृत्य प्रातर्दोहमेवाग्निप्राप्येनततस्तद्वाऽस्य पुरोडाशो ज्ञातानंतरं यत्ते प्राणादिति मंत्रेणानौ सायंप्रातर्दोहौ क्रमेणानक्ति। अत्र प्रातर्दोहं श्रपयित्वाभिघार्येति प्रातर्दोहस्यैवाभिघारणाविधानात्। अंजनेऽप्यभावितिविशेषोपादानाच्चाभिघारणं पयस्स्वनदध्न इति प्रतीयते। अंजनं तु प्राणादानमेव। प्रज्ञाताव्यनक्ति यत्ते प्राणा इत्युक्तेः। अत्र प्राणादानादयः। संस्काराः प्रयसं दध्नः कार्यास्ततः पयसः। अवदानं तु पयसः पूर्वं वचनात्॥ ॥ शृतस्याग्रेवद्यतीति श्रुतेः। शृतस्य दुग्धस्य प्रथममवद्यतीत्यनुज्ञामवदानकाले। ततो दध्नः। कुतस्त्वं क्रमेणावदानं इति श्रुतेः। शृतस्याग्रेवद्यतीत्येवं विधयपाः शाखांतरोपायाः श्रुतेन तस्यायविह

रतंत्रद्वारा। प्रागुक्तशेषेण हुत्वेति। गेहे हुताग्निहोत्रशेषेणादुष्टं दुग्धमातनक्ति प्रादिनहोमावशिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति दधि संपन्न
यंइंद्रस्य त्वाभागमिति मंत्रेण। अत्र विप्रतिपत्तिः। कश्चित्प्रातर्होमशेषेण तंचनं कुर्वंतीति। कश्चित्प्राग्दिनसायंहोमशेषेणेति। के
चिदुभयहोमशेषेणेति। शाखांतरे चोपवसथस्य पुरस्तादेकाहे द्व्यहे वा तंचनस्योपकल्पनमुक्तमस्ति। अग्निहोत्राच्छेषेणाद
ध्मातनक्तीति। तद्दिने सायं हुत्वावशिष्टपयसा गवाऽपिंडमग्नदधमातीति मानवः। आपस्तंबसूत्रे च॥ एकस्याहूयोऽग्निस्तेणेवे
कारे द्व्याहे त्र्यहे चतुरहे वा पुरस्तादुपवसथाद्दानं चनार्थे दोहयित्वा तेन शीतबुध्नेनातनक्तीति। अग्निहोत्रोच्छेषणमन्व-के
यति चात्र तत एव चातुर्द्दश्यां रात्रौ दध्याग्निहोत्रहोमः कार्य इति प्रतीयते। हुतशेषस्थालीलौकायास्थानमनुगतः। कश्चिदमावास्या
यां सायं यवाग्वाग्निहोत्रं हुत्वा तच्छेषेण यवाग्वा तंचनं कुर्वंतीति। तदसंगतं। तस्या तंचनार्थत्वाप्रसिद्धेः शाखांतरविरोधश्च। शाखां
तरेष्वग्निहोत्रोच्छिष्टेन दध्यातनक्तीत्युक्तं। तथा तच्छेषणाभावे तंदुलैरातंच्यात्तदभावे ओषधिभिरिति। काठके च॥ यद्याग्निहोत्रोच्छि
ष्टं न विंदेत्तंदुलैरातंच्याद्यदि तंदुलान्न विंदेदोषधीस्तैरातंच्यात्सर्व्वबकुलकुवलवर्ज्जमिति॥ ॥सारकेनापिदधात्समृन्मयेन वि
ष्णो हव्यमिति। आतंचनानंतरं सोदकेन जलवता ऽनेन पात्रेणामृन्मयेन मृन्मयवर्जितेन दोहस्थालीमपिदधातिदं कप
ति। विष्णो हव्यमिति मंत्रेण। मानवे॥ सोदकेनापिदधाति दारुणपात्रेणायस्पात्रेण वा यदि मृन्मयं स्यात्तृणं दारुवांतर्द्दधा
ति। एवमेवापस्तंबसूत्रेपि॥ काठके च॥ निधायवक्ष्मापाकरणं पूर्ववत्। तां दोहस्थालीं सुगुप्तदेशे निधाय पूर्ववत्क्ष्मापाकर
णं कार्यं। तच्च मातृभिर्वत्सैः सज्जवक्रेशाखयोपस्पृशति। वायव स्थेत्येव मातृभ्य अन्यतरां गोदुहः शाखयोपस्पृष्टानां तं कुर्यात्। तच्च प्रात

इध्वाद्युस्रूपादानं । इध्मेबर्हिः प्रथममुपसन्नि रिति । इधिपपयोःस्रुवेणा द्विरवदानं प्रत्येकं । तंत्रेणोपस्तरणाभिघारौ । सहप्रदानं चदेव
तादेवतागुणयोरेकत्वात् । तदुक्तं नद्रव्यभेदेगुणयोगादिनिवाप्स्पृशति । स्रुवेणाज्यमाज्याप्ययोरवद्यती सापस्तंब ॥ ॥ समस्यमा
र्जनं शाखापवित्रं प्रतीतासु निहितेपवित्रे चसमप्यनष्टांते यन्मार्जनं विहितं न कर्त्तव्यं । मार्जनानंतरं चशाखापवित्रं शाख
यामेवकर्त्तव्यं । प्रस्तरेस्करणं कुतस्य न भवतिउत्सुक्तं प्राकृ ॥ ॥ इंद्राग्न्योरिति व्यूहनं । इंद्राग्न्योरूक्तिति मितमनेनमंत्रेणास्कन्दूह
नं भवति । ननु चयथा । इवन्नम न्यादिसुकचान्नवक्तव्यमेनतास्त्यं । इंद्राग्न्योरिति सस्यमंत्रस्यामावाप्याः योविनियोगज्ञापना
र्थंचात् । अन्यथाप्राहिनापूर्वोत्तइत्तिपरिभाषितत्वादिंद्राग्न्योरिति सस्यमंत्रस्यपूर्वमंत्रशेषता स्यात्तन्माभूदितमतउक्तमिंद्रा
ग्न्योरिति व्यूहनमिति ॥ ॥ सहशाखयाप्रस्तरानुप्रहरणं प्रपदासक्तवाकांते प्रस्तरानुप्रहरणंक्रियतेतदाशाखयासहकर्त्त
व्यं । प्रस्तरेणासहवस्पापाकरणार्थेशाखापात्रअथाहवनीयेप्रक्षेपः कार्य्यः ॥ ॥ परिधीन्निःसहोपवेषंजुहोतिजुहोमिद्धेतिपदाप
रिध्यनुप्रहरणाप्रच्छर्यः कुर्यात् । तरापरिधिभिः सहैव विशेषः धमदग्नीछाखापलाउत्पादितमुपवेषंजुहोति वेतिमंत्र
णपतिपत्तिरियं चरितार्थं स्यात् । नास्याहोषाहोसहकृत्यितेनाज्येनहोमः । वारणस्योपवेषस्यहोमः । पोर्णमासप्र
करणउपवेषहोमस्याविधानात् ॥ ॥ पौर्णमासवदमसघः । उक्तार्थमसर्वे पौर्णमासवद्भवति । एतावालि
शेषः । अमसघः पौर्णमासेतुप्रधानाप्रातरितिपक्षेत्र अग्न्याधानादिकर्मोपवर्गान्तसमपंत सघस्त्वमुक्तमास्ति

१५ तदिह न भवति ॥ ॥ सोमयाजीनं नयेत। सोमयाजी सन्नयेत सान्नाय्यं दधिदुग्धरूपहविर्द्वयममावास्यायां कुर्यात। सोमे
नाग्निष्टोमादिना य इष्टवान् स सोमयाजी। तस्य सान्नाय्यनियमः ॥ ॥ कौमारादितरः। तस्मादप्यसोमयाजी सन्नये वनयेदिति श्रुते
रितरो। सोमयाज्यपि कामादिच्छया सन्नयेत। अमावास्यायां सान्नाय्यं हविः कुर्यात ॥ ॥ त्रिंशद्वर्षाणि दर्शपूर्णमा
साभ्यां यजेत। उक्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां त्रिंशद्वर्षाणि यजेतेति श्रुतेः। सान्नाय्यस्य प्रस्तुतत्वात्सान्नाय्ययोरेव द
र्शपूर्णमासयोरयं नियमो। दाक्षायणयज्ञसंज्ञकदर्शपूर्णमासयाजी पंचदश वर्षाण्येव यजेत। न त्रिंशद्वर्षाणि
यद्यदाक्षायणयज्ञी यावदप्यपि पंचदश वर्षाणि यजेतेति श्रवणात। दर्शपूर्णमासावेव गुणविकृतौ दाक्षायणयज्ञो
न ततः कर्मान्तरमिमौ एव संति गुणविधानं वा सन्निधिमपहृत्य नाम्नापि स्यात ॥ ॥ अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात। माकृत
दर्शपूर्णमासयोर्हि त्रिंशद्वर्षानंतरं दाक्षायणयज्ञकृतदर्शपूर्णमासस्य पंचदशवर्षानंतरं च केवलमग्निहोत्रमे
व जुहुयान्नान्यत्किंचित्कुर्यात। केचिदेवशब्दमिवार्थे आचक्षते। अग्निहोत्रमिव वा जुहुयात। यथाग्निहोत्रं या
वज्जीवं जुहुयात। तथा दर्शपूर्णमासावपीति। उभयत्र यावज्जीवमनुष्ठानश्रवणात। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासा
भ्यां यजेत। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति। अतस्त्वन्यथाश्रवणात विकल्पः। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासयाः
कार्यः त्रिंशद्वर्षाणि वा। दाक्षायणयज्ञे पंचदश वर्षाणि वेति। अत्राह आपस्तंबः ॥ स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासावे एम
१५

ककामः सर्वकामो वा युगपत्कामयेताहारस्थलेवा। यावज्जीवं यजेत त्रिंशतं वर्षाणि जीर्णो वा विरमेदिति। अत्र याव
ज्जीवादिसंकल्पः। दर्शपूर्णमासोपरमे तद्विकाराणामप्युपरमः तत्प्रकृतित्वात्। हविर्होमाग्न्युपर्णांक्रियपते। सोमानामपि
निवृत्तिः। केवलमग्निहोत्रेमित्युपदेशः। अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति निहिकासायनमिति। धूर्त्तस्वामी॥ ॥ आचार्यास्त
धर्मे कौर दर्शपूर्णमासावुक्तौ। अथ तद्विकाराणि निक्षिपभ्याहात्सवरिष्यशौर्यं चरुं निर्वपेदग्नीषोमीयमजमालभेतेत्येव
माद्यानां विकृतीनां चोदनानां यजतित्वनिरूपणपूर्वकं तदुपयुक्तां सामान्यातिदेशविशेषातिदेशोहबाधाल्पवि
कृतिकालं च निरूप्य दाक्षायणयज्ञं वक्ष्याति। ननु दाक्षायणयज्ञोत्तमनंतरमतिदेशादिनिरूपणीयं। तस्यापि गुणभा
त्वविकृतदर्शपूर्णमासत्वेन प्रकृतित्वात्। सत्यं। दाक्षायणयज्ञे पपीस्या विद्यते। अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणीति।
तस्याश्च सान्नाय्यपयोविकारत्वादतिदेशादिनिरूपणाधीनात्तत्र पयोधर्माणां प्राप्तिः। तेन प्राग्दाक्षायणात्तद
तिदेशादिनिरूपणं युक्तं। इदानीमिदं विचार्यते। सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः। अथ बार्हस्पत्यं चरुं निवा
रसप्तदशशरावं निर्वपति। अथ सारस्वतं चरुं निर्वपति। अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते। स एतमा
श्विनं धूम्रमालभेत। अग्नीषोमीयमजमालभेतेत्सैवमाद्याः सर्वे विकृतीषु चोदनासु किं व्रीहीनवहंति। व्रीहीन्प्रोक्ष
तीतिवद्धाउक्तनिर्वापान्तं भरूपसंस्कारमात्रविधिः उत मागाद्विधिरिति। तत्र धर्मस्य ज्ञोह्मलेस्यारराहमनपे

संस्तारिदिति मायेन निर्वापालंभमात्रं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ ॥ २ ॥ ॥ चकर्मेशब्दो द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः ॥ द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मेत्य
र्थः ॥ त्रिपा २ ॥ आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यजतिः ममेत्यकः ॥ यागोद्देशपरस्सर्धः ॥ ततश्च सोमं वै ग्रहमग्नीषोमी
यमजमित्याहो द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपेदालभेतेत्यादिरिति प्रत्ययान्तः शब्दो यागविधायको न निर्वापालंभरूपतत्का
रमात्रविधायक इति तेषां ॥ यद्यपि यजतिरिति शब्दो यजिधातुमेवाभिधत्ते इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति स्मरणात ॥
तथाप्यत्र तदर्थयागपरो ज्ञेयः ॥ धातोर्द्रव्यदेवतासंयोगाभावात ॥ तदर्थस्य यागस्य तु द्रव्यदेवतासंयोगः स चकारेणो
याभिहितो यस्संख्यासामो द्रव्यदेवतात्याग इति देवतोद्देशेन द्रव्यस्य यस्त्यागः स याग इति ॥ न केवलं स चकारेणोक्तो द्र
व्यदेवतोक्तस्य निर्वपेदालभेतेत्यादिकस्य कर्मशब्दस्य यागविधायकत्वमुच्यते किंतु श्रुतिरपि निर्वपमाहेश
द्वे श्रुते यागं दर्शयति ॥ अथ मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्युपक्रम्य तयोरुभयोरवदायाह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूही
त्याश्राव्याह मित्राबृहस्पती यजेति वषट्कृते जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति ॥ तथा वाजपेये पशु
षु ॥ अथ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इत्युपक्रम्य प्रजापतय इत्युपांशूक्त्वा छागानां हविषोनुब्रूहीति प्रजापतय इ
त्येवोपांशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति तथा अग्नीषोमीये आश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य ह
विषोनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः ॥ प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति प्रैषविधिपरे वाक्ये यागं दर्शयति ॥ ननु एम

मंत्रनिर्वापादौ विहिते यागोद्दूपतेन तत्तत्तथा भवतु। अमंत्रं न भविष्यतीति शंका न कार्या। समानमायेन तु दर्शन प्रसिद्धा
त्साएव कृतिच्छ्रुतेर्ज्ञानेन सार्वेषां श्रुतेर्ज्ञानवदमंत्रापि तथा कल्पनात्। तस्मादेवमादौ यागविधिरिति। एवं यागलेति
द्रपि दृहसंदिह्यते॥ सोयं चरुं निर्वपेदग्नीषोमीयमजमालभेतेत्यादौ क्वचित् यागमात्रं भवति उभ धर्मोपि भवति। पदार्थध
र्मो भवंतीति प्रस्थलद्यापि संदेहः किं पूर्णाहुतिसंबंधिनो धर्मा भवंति उताग्निहोत्रसंबंधिनः। आहोस्विद्दर्शपूर्णमासयोः। अ
थवाग्निष्टोमस्येति। अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति। प्राप्नोति। धर्माणामनाम्नानाद्यथाश्रुतं यागमात्रं कर्त्तव्यमिति
एवं प्राप्ते आह॥ दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्। सौर्यादौ धर्मा भवंति न यागमात्रं। कस्मात् सामर्थ्यात्। ए
वमेतानि विधिवाक्यानि समर्थानि सामर्थ्येवेति समर्प्येजनानि भवंति। अन्यथा साकांक्षत्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थका
न्येव स्युः। तथाहि। सौर्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्रांशत्रयवती भावना विधीयते किं केन कथमिति। तत्र
किमंशो ब्रह्मवर्चसं। केनांशः सौर्येणेति। कथमंशस्तु वाक्यमध्ये नास्तीति न कथं भावयेदिति वाकांक्षे कथमंशसापे
क्षं। प्रकृसापेक्षं भवति। तदध्याहारेणानुषंगेण वा दूरस्थित्वा निराकांक्षं कर्त्तव्यं। अन्यथा तस्यानर्थक्यापत्तेः। न च
वेदे मात्रामात्रस्यापि तद्दृश्यते। तस्मादत्र निराकांक्षीकरणमविध्यतेतिकर्त्तव्यतापरपर्यायः कथमंशः कस्मिंश्चिदनु
षंजनीय इति सिद्धे आह। दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुष्विति। सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयो

रेव धर्मा भवंति । न द्रव्याद्युपकारे । कस्मात्सामर्थ्यादिति सर्वोऽपि एवंहेतुरत्रापियोज्यः । दर्शपूर्णमासधर्मा एव सौर्यादिविधीनां
चोपी भवितुं समर्थाः । यद्यपि पुरोडाशाद्योऽवघातादिभिरेव सिद्ध्यंति नाभिघारादिभिरिति । किंच । व्यक्तचोदनाचोदित
त्वं तद्धितेन देवतानिर्देशाच यद्द्रव्यकत्वमित्यादीनि दर्शपूर्णमासाग्नेयादिचोदनया दृष्टसंबंधानि सौर्यवाक्ये विध्य
तोपेह दृश्यमानानि तां चोदनामुपस्थापयंति । सा च स्वार्थमुपस्थापयति अंगजातप्रवर्तीभावनायांतस्याः सार्थःत
तः किमंशकेनांशयोरिह मत्वा तावदनारभ्यवद्यमंशो विध्यंतधर्मोपरपम्यो पोगृह्यते । एवं सौर्यादिविधीनामाग्ने
यादिविधिसारूप्याद्दर्शपूर्णमासधर्मा एव सौर्यादिषु भवंति नाग्निहोत्रादीनां सारूप्याभावादिति । इष्टिपशुषु वि
सत्त्वेहि पशुसवनीयेषु पशौ चाग्नीषोमीये एकस्मिन्निति व्याख्येयं । पश्वंतरेष्वग्नीषोमीयधर्मा भवंतीति सूत्रकारातव सू
ति अग्नीषोमीयपात्पशुष्विति ॥ ॥ दर्शनाच्च । न केवलं सामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु भवंति । अपि तु श्रुतौ
विकृतिषु दर्शपूर्णमासधर्मप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च । तथाहि । आग्नावैष्णवीमिष्टिं निर्वपतीत्युपक्रम्य पठ्यते । तस्य प्रया
जेषु तायमानेषु आग्नावैष्णवीस्तागाथीर्दक्षिणात उत्तरमंद्रामुदग्रे स्वपसंहतागाथागापतीति । आस्यामिष्टौ
प्रयाजेषु हूयमानेषु आस्नारास्यगाथागानं विधीयते न प्रयाजाः । ते च प्रकृतितः प्राप्ता एवानूद्यंते । अतो विकृ
तिरूपायां सावित्रेष्टौ प्रयाजानां दर्शनादप्येवं ज्ञायते दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिषु भवंतीति । तथा पशौ । सउ

त्तरमाघारमाघार्यासह स्फ्योपं स्रुचौ परिमेत्सृज्य द्वा पशुसमनक्तीति पशुसमंजनविधिप्रदेवाक्ये उत्तराघारं द्वयोरपति॥
अतः पश्चात्युक्तएवारद्धो नादेवं ज्ञापते पद्धो पूर्व्वस्मान्मासधर्माः प्रशो भवंतीति। तदेवं प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्ये
वं रूपेणानुमानिकवचनेन सर्वेष्विष्टिभुरत्रो पूर्व्वस्मामासधर्माभवंतीत्स कृ। अधुना तदपवादत्वेन प्रमसत्त्वयाहेन धर्म
प्राप्तिमाह॥ ॥वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु वचनप्रवृत्तिभ्यां। चातुर्मास्येषु वत्सारि पर्वाणि सेति॥ वैश्वदेवं। वरुणप्र
घासाः साकमेधाः शुनासीरीयं चेति। तत्र प्रथमे वैश्वदेवपर्वणि दृष्टौ पूर्व्वस्मामासधर्मा भवंति। ततोतिरिक्ता अपदे
ष्टिका अपि धर्मा भवंति। प्राचीनप्रवणे। त्रेधा बर्हिः। कुशप्रस्तः प्रस्तरो हतवासाः पत्नी वेत्येवमादयः। तत्र वरुण
प्रघासादिषु त्रिषु पर्वसु वैश्वदेवस्य धर्मा भवंति। कस्मात्। वचनात्। प्रवृत्तेश्चेति द्वाभ्यां हेतुभ्यां। वचनादित्यस्य प्रभुपदेशा
हेतुभ्यां। तेन पत्र प्रशाखेतामेव पंच हवींषि भवंतीति वचनाद्वरुणप्रघासेषु धर्मकर्तं कतंत्रे। महाहविषि शुनासी
रीये च। तत्रैव वैश्वदेवधर्माः प्राचीनप्रवणतादयो भवंति नान्यत्र मारुत्सनीकवती सांतपनी गार्हमेधीया क्रीडि
नीति आसु। अतश्च मारुत्सादिषु प्राकृतमेव बर्हिरेकधा स्तरणं। न त्रेधा। प्रस्तरोपि प्राकृत एव। न प्रस्व:। प्रसत्तव
चनातिरिश्राणि। अपेतामेव पंचहवींषीति। एतान्येव सेत छन्देन रवौ ज्ञाति सवाश्चा अग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिनि
पंचवैश्वदेवपर्वे विहितानि हवींषि परामृशति। तानि च वैश्वदेवे पर्वणि उपक्षीणानि प्रधानयागेविष्टे

स्याग्निचैत्राभागधनुर्द्धीकरणोः सर्वांशपरिग्रयी कृतानि। अतोनेन वाक्येनैतानीत्येतद्धर्मकाणीति विधीयते। किंच मेत
नेष्व। श्रुतौ शुनासीरीये धर्मप्रवृत्ति र्द्दर्शनाच्च। तस्मादन्योपक्रिरं तूत्तरवेदिं न गृह्णाति पूर्वदाक्षेण मथं तमग्निमि
ति मंथनं प्रति विधति प्रतिषिध्यमाप्ति र्व्वकौमवति। उत्तरवेदि प्रवर्ग्यस्यपोर्युवैश्वदेवे अनावाज्यपोः प्रतिषेधो
नित्यानुवादः। ननु अग्निमंथनमपि श्रुतौ शुनासीरीये विहितमस्ति। तेषां वैश्वदेवे तु वैश्वदेवेग्निं मंथतीति। सत्यं। न मंथत्यग्निमि
ति निषेधोपि विद्यत एव। अत उभयथा अवगमात्षोडशिग्रहणाग्रहणवत् शुनासीरीयेऽग्निमंथनविकल्पः सिद्धो भ
वति। एवं प्रसक्तवचनातिदेशा मुक्ता नामातिदेशमाह॥॥ सौमिकावभृथे साम प्रतिषेधात। अवभृथे वरुणप्र
घासस्संबंधिन्यवभृथसंज्ञके कर्मणि सौत्रामणीदार्वैहूतावभृथे च होमा न सौमिकावभृथधर्मा भव
ति। कुतः। साम प्रतिषेधात। तत्र न साम गीयत इति सामगानस्य प्रतिषेधात्। सामगानं च सौमिकावभृथ एव विहि
तमस्ति। तत्प्रतिषेधश्चेद्वरुणप्रघासे यदि सौमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिकावभृथे धर्मा भवेयुः। तं का
रा वचनप्रवृत्तिस्यामित्यस्य हेतोरनुकर्षणार्थः। उच्यते। ऽग्निर्धीयते नेशोहे नेति वचनं नामधेयमुच्यते। अ
वभृथपदस्यैवं रूपे। तेनावभृथ इति नामसामान्यात्सौमिकावभृथधर्मप्रवृत्तिर्भवति। धर्मप्रवृत्तिरपि
साम प्रतिषेधात्तत्प्रतीयते। तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्। तेनोहहातिवाचनादि सर्वं तद्धोमं भवति प्रतिषिद्धवर्जं। ए

वं कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहूति दर्शपूर्णमासाभ्यां मासं वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यादौ
सर्वत्र नामधेयाद्धर्मप्राप्तिरेष्या॥ ॥ ऋणावत्सशौन मंत्रोपदेशात्। तथा एवास्फ कारोशोरिति वचनेन पत्नीकर्णो
पासनवल्कपाल्लेनाधमेधः कृष्णाजिने हविरुपासनमान्त्रोवा निषेधति। पत्नीकर्णा बद्धुधिरुपासनं न भवति। क
स्मात् मंत्रोपदेशात्। यदि वत्तथो एवास्फगिसनेन सर्वस्याः कर्णापासनेवकन्येष्यतायाः प्राप्तिः स्यात्। तदार
न्रसां भागोसीति पुनर्मंत्रोपदेशो न स्यात्। मंत्रस्याधिमानत्वात्। अस्ति तु पुनर्मंत्रोपदेशः। तथा एवास्फकु पत्नो
र न्रसां भागोसीति। तस्माद्बुधिरुपासनमात्रमेव भवति॥ ॥ विरूपे लौकिकमभ्युत्कत्वात्। यत्र कर्मणि वैश
यः संशयो भवति किमत्र लौकिकं वस्तु ग्राह्यमुत वैदिकमिति। तद्यथा। उभयाभावे उल्मुकी हिरण्यं वोपयु
परिधारयन्तीति। तथा गार्गत्रिरात्रे आज्यदोहे शुष्मामस्वग्निमुपनिधाय स्तुवत इति। तत्र उल्मुकादेः किं लौ
किकाग्निर्ग्राह्यः। उत वैदिको गार्हपत्यादिरिति। विरूपे। एवंविधे संदेहे सति लौकिकमेवाग्निं गृह्णीयान्न
वैदिकगार्हपत्यादिकं। कुतः। अभ्युत्कत्वात्। लौकिकस्याग्नेः कुत्रापि वाक्येनाविनियुक्तत्वात्। इतरस्य गा
र्हपत्यादेर्वैधेनैव कार्यान्तरे विनियुक्तत्वात्। गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति आहवनीये जुहोति। दक्षिणाग्ना
वन्वाहार्यं पचतीति। तस्मादेवाभ्युत्कत्वादन्यथा पितृणार्थे इत्यनेनेवातिदेशेनारंभणीयमिदं विरूपे लौकि

१९ कामिति सूत्रं। लोत्रवेलायां तं प्रज्वलयेयुः। तमनुमंत्रयेताग्निराबीति। अतआत्मरोहसामाग्निरत्रानुदाहरणं। अमरे
वोदाहरणं प्रदर्शनीयं। सतस्ते। तद्विप्रकरणावगतसर्वार्थत्वस्य द्रव्यस्य प्रकरणाविहितातिरिक्तकार्ये साधनत्वानि
करणाय वा। इदं तु गार्हपत्यादीनां सामर्थ्यात्सर्वार्थत्वे प्राप्ते वाक्यबोधितहविःश्रपणादिकार्यातिरिक्तकार्येषु तेषां सा
धनतानिराकरणार्थमित्यर्थः। त्रिषु सोमगर्गे त्रिणवे आत्मरोहणि सामानि सन्ति। आत्मरोहणामग्निमुपनिधाय
स्तुवत इति। तत्र छंदोगसूत्रे विशेषः। आत्मरोहणामात्मरोहणानामग्निमुपनिधाय स्तुवत इति होतुर्धिष्ण्येग्निं धारये
युः। प्रथमेहनि मध्यंदिने आनयेयुः। माध्यंदिने धिष्ण्येष्वग्निविहरणकाले यमानयेयुस्तं धारयेयुर्यावदात्म
रोहकाल इति। तत्रधाभीव आत्मरोहं। तथा प्रातःसवन उक्थ्योः। उत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोरह्नोः प्रातःसवने धिष्ण्ये
ग्निविहरणीयं होतुर्धिष्ण्ये आनयेयुस्तं धारयेयुर्यावदात्मरोहकाल इति। तयोर्हि माध्यंदिने आत्मरोहः। इष्टिषु पशौ
च दर्शपूर्णमासधर्मा भवंतीत्युक्तं। दर्शपूर्णमासयोश्चाग्नेयादयः षट्प्रधानयागाः। तत्रायं संदेहः। किं यत्र तु
त्र चिद्विकृते यागे नियमेन यतः तु तद्विराग्नेयादेर्धर्मा भवंति उताग्निमन्त्रसमारेवेति नियम इति। तत्र नियम
कारणाभावादनियमेनात्र आह।।।। विधिविशेषः कर्मणि कद्विशब्दपरिमाणाद्गपरेवतागुणासामान्येभ्यः। कर्म
णि विकृतेऽप्रधानकर्मणि एकद्विशब्दपरिमाणाद्गपरेवतागुणासामान्येभ्यः कारणेभ्यो विधिविशेषो भव एम
१९

ति। अश्वस्मार्द्वयश्राहृ.ताग्न्याधानमागारस्मिंल्लेहृतेप धानकर्मेति धर्मो भवेन्नीत्येवं वि धये विधि त्रिविधो भवतीत्यर्थः। विधेरि
तिकर्त्तव्यताविधेर्विशेषो विधिविशेषः। सामान्यशास्त्रः प्रत्येक. मप्रतिसंबध्यते। एकद्वीतिभावप्रधानो निर्देशः। तत्र श्रोए कु
त्वसामान्यात्तु शास्त्रपरि माणसामान्यमात्र द्रव्यसामान्यात्। रेवतीसामान्यमात्रगुणसामान्यमात्रेति हेतुविभागः। यथा संभवमे
तेभ्यो हेतुविशेषेणो धर्मप्राप्तिर्भवति। यथावेहृते एक. देवत्ये सोमसामान्यत यो मवाहणा हो यागे मध्व. देवत्ये नांवान रसा
मान्येन प्राकृताद्‌ाग्नेययागाद्धर्मो भवंति। तेनस्ववो ध्वकदेवत्येषु चतुर्थ्यकरणा याग्नेयधर्मो भवंति। यद्यपि प्राकृते नोरनानु अव
धर्म्य कतादिसामान्यं अग्नीषोमीयादि स्वेच्छत्ति तथाप्याग्नेय एकदेवत्यत्वमन्तरसामान्यमधिकं। तेनैवं नियमः आग्ने
यादेवेति नाग्नीषोमीयादेरिति। सदृशं हि हृष्ट्वा सदृशोपतीति र्भवति न तस्त्रा साद्रूप्यात्तद्धर्मत्वमनुमीयते। तद्यथा एक
स्मिन्नश्वान उप्रहिष्यादौ श्री घ्रगतित्वादि गुणायुक्तेम् अध्यं मज्ञाते मया पश्चात्तत्सदृशमेवाप्याधिकं द्रष्टेन ज्ञातस
वर्वं हष्ठाश्वादिसदृशगुणत्वं कल्प्यते साद्रूप्यात्। तथात्रापीत्यर्थः। यथा वा। इति कर्त्तव्यताके व्रीहितंडुलोदनेपाके
ज्ञाते श्यामाकगवेधुकतंडुलौघोदनपाके अनुपदिष्टे तिकर्त्तव्यताके पि दनपाकसामान्या व्रीहितंडुलौदनपाके ति
कर्त्तव्यता यथा कल्प्यते तद्वत्त्रापीत्यर्थः। तथा। हि देवत्यत्वसामान्यादाग्नावैष्णवे ग्नीषोमीयस्य धर्मो भवंति।
ननु द्विदेवत्यत्वसामान्यमैन्द्राग्ने पि विद्यते। तत्रचापि यमो भविष्यत्यग्नीषोमीयादैन्द्राग्नादेति। मैवं। ग्राहपरि

२० मणात्सामान्यमधिकमग्नीषोमीयेऽसंपातात् । शास्त्रपरिमाणात्सामान्यं चतुर्भ्यसंख्यातत्वात् । अत आग्नेयेऽधिकमग्नीषोमीय
योरुभयोरपि पंचात्तरत्वात् तश्चवानरसामान्यात् अग्नीषोमीयादैंद्राग्नावेस्मेव धर्मा भवंति । नैंद्राग्नादिति । अग्नेने
वशाहृपतीसामान्यसामान्येनमाहृते ऐंद्राग्नस्य धर्मो भवति उभयोरपि द्व्यस्तरत्वात् । नाग्नीषोमीयात् । तथा । द्रव्यसामा
न्यादपि तत्सदृशे वैकृते हव्यांतरे धर्मप्रवृत्तिर्भवति । यथा औषधत्वसामान्यात् पुरोडाशधर्माश्चरुधानामंथादिषु भ
वंति । सान्नाय्यात्सान्नाय्यपयस्यादिषु । द्रवत्वसामान्यात् आज्यधर्मो मधूदकादिषु । छागधर्मो मेषादिषु । देवता
सामान्यादपि धर्मो भवति यथाग्नेये आग्नेयस्य ऐंद्रे ऐंद्राग्ने ऐंद्राग्नस्येति । न चैतत्पुनरुक्तं । देवतैकत्वादिनापि सिद्धत्वात् । ए
कद्रव्यदेवताविशेषे द्रव्यस्य समवायादिति वक्ष्यति । तत्र देवतासामान्यादित्युच्यते । प्रमथाद्विष्यदेवताविशेषस्ते
तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । गुणसामान्यादपि वैकृते प्रधाने धर्मप्रवृत्तिर्भवति । यथा प्राकृतादुपांशुयाजाद्वैकृते तेषा
विवस्तोपेतादुपांशुयाजे । तेन प्रणवोपयजामहोवषट्काराः संप्रैषाः प्रैषाश्लेत्वेहृपांशुहविःषु देवतानामधेयंबो
यांच्चित्यास्वोधर्मास्तेषु भवंति । यथा वा वैश्वानरस्य यागस्ते वोस्यं मास्सा त्रिःप्रमाणो योऽस्यं माश्लाग्नेय धर्मो उदित आर
भारवो भवंति । अमावास्यापांक्तिप्रमाणो वामावास्याग्नेय धर्मो अनुदितारंभस्यो भवंति । कालो यत्र गुणाइ
ति । कालस्यापि कर्मार्थत्वेन परार्थत्वादंगत्वं भवतीत्युक्तं जैमिनिना । शेषः परार्थत्वादिति । अथ यथाद्दहतु एम
२०

दाहरणं। द्वादशकपाले वैश्वदेवे अग्नेकरेष तत्त्वसामान्येनाग्नीषोमीयधर्मा ऐंद्राग्नधर्मो वा। नियमेन प्राप्नुवंति। तत्र द्वा
दशकपालत्वरूपगुणसामान्यादैंद्राग्नस्यैव नाग्नीषोमीयस्येति। द्रव्यपरिमाणसामान्यं त्वत्रैकस्यापि नास्ति। अथ द्र
व्यदेवताविरोधे चिंत्यते। पशावातिथ्यायां वैश्वदेवो नवकपालः पुरोडाशो विहितोस्ति। तत्र द्रव्यसामान्यात्सौम्येडाम्निका
धर्माः प्राप्नुवंति। देवतासामान्यात्तु वैश्वदेवोपांशुयाजस्य धर्मा इति। यथा वा अग्निहोत्रं सोमेप पयसी अग्निहोत्रेयाति
स्यत्राग्नेये पयसि द्रव्यसामान्यात् सांनाय्यस्य धर्माः देवतासामान्यात्तु पुरोडाशस्येति। यथा राजसूये पंचबिले। ऐन्द्र ऐ
कादशकपालः पुरोडाशो भवति। तत्र द्रव्यसामान्यात्सौमेडाशिका धर्माः। देवतासामान्यात्तु सांनाय्यस्येति। एवं
द्रव्यदेवताविरोधे नियमकारिकारणाभावाद्द्रव्यसामान्याद्देवतासामान्याद्वानियमे प्राप्ते आह ॥ ॥ नियमो द्रव्य
देवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात्। द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्यैव द्रव्यसामान्यमेव बलीय इति। कस्मात्। समवायात्। द्र
व्यस्य यागे समवायात्। द्रव्यं हि स्वरूपेण स समानं यागं निष्पादयति। देवता तूद्देशमात्रेणाग्न्यपदेशाद्य सूरमभ्यो
आरात् तत्रोपकरोति न द्रव्यवत् स्वरूपेण। तेन यागस्य द्रव्यं संनिकृष्टं देवता तु विप्रकृष्टा। संनिकृष्टविप्रकृष्टयो
मध्ये संनिकृष्टमेव बलवदिति न्यायेन द्रव्यमेव बलवदिति तस्मात्तेनैव धर्मग्रहणं न देवतासामान्येन। अथवा वै
श्वदेवे द्रव्यस्य स्वरूपे विशेष्यत्वेन समवायो देवतायास्तु विशेषणत्वेन। विशेषणविशेष्ययोर्मध्ये विशेष्यमेव वली

२१ परतिमाषोऽस्य सबलवत्त्वे। तेनवैश्वदेवेनवकपालेपुरोडाशधर्मा एव भवंति नोपांशुयाजस्य। एवमाग्नेयेपि प्रमतिक्षान्नाशस्येवारं
द्वेपुरोडाशेपुरोडाशस्येव। यदस्मान्त्रापालाभइत्यत्रापिइष्टसामामेनपुरोडाशस्येव। नद्देवतासामामामाश्यानापत्ता
वासात्राप्यसेत्याहितेपां॥ ॥दाहापयोऽस्य मते। मैत्रावरुणीपयस्येति। तथ्या वातुमोऽस्मेषु। वैश्वदेवीपयस्येति पय
स्येवारुणीमाहतीचेति। साच पयस्या दधिपयोभ्यां निष्पाद्यते। तदुभयनिष्पाद्यत्वात् संदेहः किमस्यां पयस्यायां द
धिपयसोरुभयोर्धर्मा भवंति। उत दध्नः। अत्र पयस्यापयस एवेति तत्राघंपत्तमुन्नावयति॥ ॥आमिक्षायामुभयोस्तत्त्वि
वृत्ते॥॥ ॥आमिक्षा पयस्येति ज्ञानयोतरं। आमिक्षायां पयस्यायामुभयोर्दधिपयसोर्धर्मा भवंति। कुतः तत्त्विह
तेः। यतः ताभ्यामेव दधिपयोभ्यां कारणभूताभ्यामामिक्षा निर्वर्त्यते। निष्पाद्यते। इमं पक्षं दूषयति॥ ॥नैकचोद
नात। पदुक्तं आमिक्षायामुभयोर्धर्मा भवंतीति तन्न। कुतः एकचोदनात। पतदमयं एकचोदना॥ मैत्रावरुणपामि
क्षेति। एकं हि पयस्याद्रव्यं विधीयते॥ मैत्रावरुणीपयस्या वैश्वदेवी वारुणीमाहतीत्येक वचनश्रवणात। एक
स्योभयधर्मत्वे नसंभवति विरोधमत। दधिधर्मत्वेहि अपरिवासितस्याशाखेयावज्ञापाकरणमाप्नोति। पयोध
र्मत्वेच परिवासितया तथापि पयोधर्मत्वे चरोहनेच तुषोपस्माहरणं पयो हरणं च प्राप्नोति। तस्यापि धर्मत्वे। अतउभ एम
यधर्मत्वेविरोधाद्दध्न एव धर्मत्वमेवयुज्यते। अत्र पयस्येति पयसमुपमावयम्॥ ॥दधः हेयातात। आमिक्षायां दध्ने २१

धर्मो भवंतीति तु तः संघातात्। संघातः काठिन्ये। कठिनलक्षणामामामारिक्षसर्प्यः। दधिकठिनं। आमिक्षा आपि कठिनेति।
अथ सिद्धांतमाह॥ पयस्सम्भवात्। आमिक्षायां पयस एव धर्मो भवंति न दध्नः। कुतः सम्भवात्। पयसो ह्या
मिक्षा भवति। ननु दध्नोपि भवति पूर्वं स्वकृतं आमिक्षायामनुभवोस्तन्निवृत्तेरिति। तन्न। घनत्वं संपादयन्नपि वदधिनि
नयनं क्रियते। पयस्यानुपयस एव भवति। अथवा तप्ताकनूतनदृक्सस्य पयसो रसस्य मधुरस्यामिक्षायां भावात्। प
यो हि मधुरं। आमिक्षापि मधुरेति। अतः पयस एव धर्मा आमिक्षायां भवंतीति सिद्धं। न तत्र परिवासितया शाख
या पवित्रबंधनानंतरं वत्सापाकरणं। दोहनं च तुष्टपयसा सारंनमोरूणां च आम्यनिर्वापानंतरं दोहनं शप्णाम
भिघारणा चेत्यादयः पयो धर्माः पयस्यायां संभवंति। अथाग्नीषोमीयपशौ देवतासामान्यात् कृताग्नीषोमी
यपुरोडाशधर्मस्याबाह॥ पशोः सान्नाय्यस्य तु उक्तं। पशोः अग्नीषोमीयस्य पशोः सान्नाय्यस्य धर्मा भवं
ति। अग्नाकृताग्नीषोमीयपुरोडाशस्य। न तु उक्तं। तत्र प्रागेवोक्तं द्रव्यदेवताविधेः द्रव्यस्य समवायादिति। ननु च
कथं द्रव्यदेवतयोर्विरोधः। इह हि पशुद्रव्यं विधीयते न च पयः कृतो नास्ति। अतस्तत्कस्य धर्मानुपस्थापयती
ति। उच्यते। पशुत्वावतस्थो हृत्स्यघते। पयोपि पयसो हृत्स्यघते। अतः पशुद्रव्ये प्रतीते सान्नाय्यं बुद्धावागच्छति।
उत्कर्षादृश्यात्। अतः पशुद्रव्ये सान्नाय्यधर्माणामप्राप्तके। अग्नीषोमदेवतानु अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य।

२२ अतः कारणाद्यमपि द्रव्यदेवताविरोध एव भवति । अतः साधूक्तं तदुक्तमिति । ननु तर्हि तेनैव सिद्धत्वात् । पुनरुक्तमि
दं ॥ मैवं । तत्र हि वैमृधादौ सामान्यात् कृतमेव पुरोडाशादिद्रव्यधर्मोतां प्रापकं । इह हि प्राकृतसान्नाय्यद्रव्यस्य सद्भावोप
युक्त्यमिति अवेक्षमाणस्य पुनः सूत्रारंभः ॥ ॥ प्रायश्चित्तश्रुतेश्च । प्रायश्चित्तश्रुतेरप्येवं ज्ञायते यत्सान्नाय्यधर्माः पयो
भवंतीति । कथं । पशुरवावेत्र वेसाप्यो रवा वानामभिमंत्रयेतेति प्रायश्चित्तश्रुतिः । अस्यां हि श्रुतौ पयणदुरवाद
श्यते । सावत्तैरेव उपचप घ्नते पदरा पृश्रो सान्नाय्यधर्मो भवंति । नान्यथा । तत्रचन पाश्रुत्या विपरीता बुद्धिरुदेति । प
यसो सान्नाय्यधर्मा न भवंतीत्येवंविधस्य । कथं । यदि पयो सान्नाय्यधर्मा भवेयुः तदा सान्नाय्यापायाः स्रवणे
परिमंत्रणं तस्य पयसो स्रवणादवपश्रवा यो अपि स्रवणे प्राप्नोत्येव । किमर्थं पुनरुच्यते पशुरवावेत्र
वेदिति । उक्तं च । तेनैवं ज्ञापते सान्नाय्यधर्माः पयसो न भवंतीति । उच्यते । सान्नाय्योत्पावां हि प्रधानद्रव्यस्य सान्नाय्य
स्य संस्कृतिः । पयसो गुणभूताया वत्सापाः । अतः प्रधानद्रव्यस्रवणे पयसः प्रायश्चित्तं विहितमंगभूतस्य सान्नाय्यस्रवणे न
प्राप्नोतीति । तदर्थमुच्यते पशुरवावेत्र वेदिति । तेनात्र प्रायश्चित्तश्रुतौ पयसो गुणवाद्यादर्शनात् सान्नाय्यधर्मो भवंतीति
सिद्धं ॥ ॥ पयसो सान्नाय्यधर्मो भवंतीत्युक्तं । सान्नाय्यं हि द्विविधं । दधि च पयश्च । तत्र संघातसामान्यात् यत्रोर्द्धमध
मेषामाह ॥ ॥ पयसः कालानंतर्ये धर्मानुग्रहे स्यात् ॥ पयसो पयसश्च एव धर्मा भवंति न दध्नः । कस्मात् । कालात् । राम
२२

आनंतर्यात् । धर्मानुग्रहाच्च । कालादिति कालसामान्यात् । समानकालत्वाद्धि यज्ञोः पपक्षस्याप्यूपनीतः । तस्माद्घदामोवारि
तो धत्ते यः पयोधत्त इति । अत्र गर्भधारणं पयोधारणं चैककालमुच्यते । तथाप्येहा पशुर्जायते यत्पयो जायत इति । अथवा
पशुः स्वघस्कालोपरस्व्धेसारिवाकात् । पयोपि तद्घस्काले । न ह्यपि वद्धेह निष्पाद्यं । तथानंतर्यात् । पशुरपि जातो द्जादि
वी पशोः साक्षादुत्पद्यते पयश्चारभ्यतु पयस उत्पद्यते नस्मादानं पशोः । अतः पशोः पयोनंतरं दृष्यितु पयसा क्षेव
हितं । तेनानंतर्यात्पशोः पयसो विधेयत एव भवति । किंच । धर्मानुग्रहाच्च । पयोधर्मत्वे सति पशुपाशाणा वपाश्रपणी
स्तो वा नामासादनं यो हेतु तारीनां माकृतमां धर्माणामनुग्रहः हेतो भवति । न ह्यपि धर्मेष्वे । अतोपि कारणात्
शो पयो धर्मा एव भवंति । तत्र यथा पाश्रपणीस्रुचो वा नामासादने यो हेतो । यो मूलः पृथिवी स्थहद्मूहि तेन मंत्रे
ण वपाश्रपयस्योदाहाने । विति धारस्थ लोपाद्वापि अधिश्रयणाभावः । असारत्वेप जन्मानेव पायोस्मिन्ने । वपाश्रपतयोः स्थि
तामा एव वपापायावे घामासादने । मूलस्यापि घोरसीत्यादाने । विरोधात्त्राधिश्रयणाभावः । असारत्वे हृदयमत
ईनं । उखापास्त्र पिमेचेणालनाधिश्रयतो । असारक्षपांमांसप्रत्येपश्चा इत्सेव मारुपः पयो धर्मा भवंति ॥ ॥ द
र्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु विस्पतेनानुमानिकवचनेन प्राकृते परार्थे मात्रे विकृतौ भवतीत्युक्तं ॥ तत्र पङ्
तौ पाघ्यहकालनाकर्मणा उक्तापापि विकृतौ प्राप्नोत्यत आह ॥ ॥ सप्तदशस्वकाशकृत्विः । कासाकृत्स्निरायापि

विकृतीनां च यस्संस्थासंघः कालस्तं ब्रवीति। कस्मात्तदापद्धा पशुना यद्यपाणोनक्षोमेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावा यजेतेति वचनात् ॥ ॥ अनुवादः पूर्वस्येति वाक्यस्य बाहरी अथवाक्यबाहरी। तावेवमाहतुः। पदच्छेदमनेन वाक्येन पौर्णमास्यामावास्याभ्यां वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते। तच्च प्रकृतितः प्राप्तमेव। अतः कारणाद्द्वयोरप्यनुवाद एव पूर्वस्य प्रकृतितः प्राप्तस्य कालस्य। नापूर्वविधिरिति ॥ ॥ स्थितं तावदस्तिविहंतित तमेतदधिकरणं। अत एवमत्र मच्छिंमते ॥ ॥ स्थानापत्तेष्वेषु धर्मलाभो विप्रतिषिद्धः। इदं श्रूयते। सोमेंद्रं चरुं निर्वपेच्छिपेश्रीकाम इति। तथाऽथबार्हस्पत्यं चरुं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपतीति। अथ पहृद्वायपशुपत्नमोरोहिंगावेधुकं चरुं निर्वपतीत्यादि। तत्रेदं संदिह्यते। किं मुद्गादिषु प्राकृतद्रव्यस्थानापन्नेषु प्राकृतव्रीह्यादिद्रव्यधर्मा भवंति उत न भवंतीति। तदर्थं वेदं विसते। किं प्राकृतो धर्मो गणां व्रीहिस्वरूपं प्रयोजनं मपूर्वसाधनत्वं वा। किंचातः। यदि स्वरूपं प्रयोजकं तदा स्वहं चिंस्यते। किं प्राकृतो धर्मो गणां व्रीहिस्वरूपं प्रयोजनं। मपूर्वसाधनत्वं वा। किंचातः। यदि स्वरूपं प्रयोजकं तदा स्वरूपस्य विकृतौ मुद्गादिष्वभावान्न तद्धर्मप्राप्तिः। अपूर्वसाधनत्वस्य धर्मप्रयोजकत्वे तस्य मुद्गादिष्वपि भावात्तेषु मुद्गानां धर्माणामपि प्राप्तिर्भवतीति। तत्र व्रीहीन्वहंति व्रीहीन्प्रोक्षतीति व्रीहिसंयोगेन धर्माणामश्र एम वणात् मुद्गादिषु न भवंतीति प्राप्ते आह द्रव्येषु वैकृतेषु मुद्गादिद्रव्येषु प्राकृतद्रव्यधर्मलाभो भवति तत्र मा

कृतद्रव्यधर्मा आघातादिनग्रहणामोक्षणामंडनाद्यो भवंतीत्यर्थः। कुतः स्थानापत्तेः कार्यापत्तेः। वैकृतस्य द्रव्यस्य प्राकृ
तद्रव्यकार्यापन्नत्वात्। यतः प्रकृतौ व्रीहीणां अपूर्वसाधनत्वं धर्माणां प्रयोजकं न व्रीहिस्वरूपं व्रीहिस्वरूपस्य प्र
योजकत्वे धर्माणामानर्थक्यापत्तेः। विनापि संस्कारं व्रीहित्वस्य सिद्धत्वात्। अतो व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ अपूर्व
साधनं प्रोक्षतीत्यर्थः। अपूर्वसाधनत्वं च वैकृतेष्वपि मुद्गादिष्वस्तीति भवत्येव प्राकृतद्रव्यधर्मलाभः। कीदृशाः
अप्रतिषिद्धाः। यः प्राकृतद्रव्यधर्मो वैकृतद्रव्यधर्मेण न विप्रतिषिध्यते। यस्तु विप्रतिषिध्यते स न भवति।
यथा पादिधेनौ पशुनियोजनविषमत्रपादिधेनूपकार्यापन्नस्य पुरुषधर्मा मोत्छ्रपणं न भवति। यदि धनेनवि
प्रतिषेधात्। एवं वैकृते द्रव्ये प्राकृतद्रव्यकार्यापन्ने प्राकृतद्रव्यधर्माः सर्वे भवंतीत्युक्तं। तेन प्राकृतद्रव्यसंबंधि
मंत्रैरर्पितस्याभिधानं प्राप्तं तत्रापि संदेह॥ किमूहितेनाभिधानं उतानूहितेन यथाश्रुतेनेति। विशेषानुपदे
शाद्यथाश्रुतेनानूहितेनाभिधाने प्राप्ते आह॥ ॥यथार्थमूहश्चोदिते॥ चोदिते विहिते वैकृते द्रव्ये यथार्थ
मूहो विपरिणामः कर्तव्यः। यो यो वैकृतोर्थो यथार्थं यस्यां विकृतौ यः प्राकृतद्रव्यस्थानापन्नो वैकृतोर्थः। तस्मा
तदर्थाविपरिणामो कार्यः। यथा प्रकृतौ अग्नीषोमीयस्य छागस्य वपायै मेदस इति छागस्य यागसाधनस्य तस्याभि
धानं कृतं। विकृतौ च सारस्वतो मेष ऐंद्रस्य भद्रस्यादो मेषर्षभयोर्यागसाधनत्वेन विधानात् छागस्येव स्था

नेमेषस्य ऋषभस्येति वैकृते तस्यार्थस्याभिधानं कर्तव्यं । एवं अग्नीषोमाभ्यामित्यस्य परस्य स्थानेपि सारस्वमैंद्रायेति वैकृ
तस्यार्थस्याभिधानं कर्तव्यं । एवं प्रकृतौ छागस्यैकत्वाच्छागस्येत्येकवचनं । विकृतौ तु छागद्वित्वानेकत्वे छागयोश्छा
गानामित्यूहः । वपानेकत्वे वपाभ्यां वपाभ्य इत्येवमपि यथार्थमूहः कार्यः । यतः प्रकृतौ मंत्रेण प्राकृतद्रव्यदेवता
देरभिधानं कृतं । विकृतावपि प्रकृतिवन्मंत्रावाप्तेन वैकृतद्रव्यदेवतादेरभिधानं कर्तव्यं । अन्यथा हि तन्त्रवत्तत्वं तुं मंत्राणां
तीर्थाद्दृश्यते । योरि न इति विशेषोपादानान्मुख्यमात्ररूपेणागृहीतेमन्त्रनिधिमन्तेमेषादावूहो न भवति । तथायो
नंशाद्दे अविप्रतिपत्तिरिति । एवं सर्वत्रोहे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह ॥ ॥ न प्रकृतावपूर्वत्वात् । प्रकृतौ पत्नीं संनह्य
पत्निवाज्यं विसृजस्व पत्निवा यं पछ नेष्टः पत्नीमुदानयेत्येकवचनं एकप्रयोगे उपपन्नार्थं । अनेकपत्नीकप्रयो
गेतु हितद्यं नवेतिसंदेहे निसीयते । प्रकृतावूहो न भवति । कस्मात् । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । यतः प्रकृतेरन्या प्रकृति
र्नास्ति । यद्धि क्रियेत । अनेकपत्नीकेपि पत्नीमित्येकवचनांतमेव प्रयुज्यते नोहितं । एवं पवित्रेस्थ इत्यत्रापि व
हित्वेत्र यपह्ने नोहितव्यं । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यनेन प्रकृतितः सर्वे धर्मा विकृतौ प्राप्नुवंति । तत्र केषांचिद्ध
र्माणां बाधमाह ॥ ॥ विकृतौ वचनार्थलोपविरोधे लोपप्रवृत्तिः । विकृतौ प्राकृतधर्माणां वचनादप्रवृत्तिर्भवति । एम
प्रयाणिन्नयत्रे प्रस्तरं गृह्णाति नांतर्दधाति विधृती । अग्नावग्नाव्य न होतारं प्रवृणीते । नाध्वर्युः प्रस्तरं समुद्धेत्तु पत्नी

निर्णीय
त

न

ति। यथा गृहमेधीयेन प्राशित्रमिति। तथाऽर्थलोपादपि विकृतौ प्राकृतधर्माणामप्रवृत्तिर्भवति। यथा मुंजेषु कंड
नस्य। यथा चरौ मथनाद्भिरभिमर्शेन संपवनादेः। यथा सान्नाय्येष्टौ कृष्णाजिनोलूखलमुसलासारणादेः। तथा वि
रोधस्यापि प्राकृतधर्माणां विकृतावप्रवृत्तिर्भवति। तद्यथा। चरौ पेषणमभिवासनं च। परिधौ पशुनियोजनमित्य
त्र यूपस्थानापन्नस्य परिधेस्तक्षणाचारध्रूयसर्जनीनामपि धिष्ण्यपणां च॥॥ पदार्थोत्पत्तेरभावेऽभावः॥ पदार्थम
स्यार्थमुत्पत्तिर्यस्यासौ पदार्थोत्पत्तिः तस्य पदार्थोत्पत्तेस्तद्भावे तस्य परस्याभावे तस्य पदार्थोत्पत्तेरप्यभावो भवति।
यथा प्रकृतौ तंडुलनिष्पत्तिनिमित्ताकणानामनुत्पत्तिः पदार्थो तंडुलार्थो। अतः पदार्थोत्पत्तेः कारणादेः तस्य परस्य तंडुला
देरभावे यथा यस्यादौ तस्यापि करणादेरभावो भवति तदभावात्तु तदर्थस्याघातहनस्याप्यभावः। यथा च विष्णोपांश्वंगु
लिप्रक्षालनस्य तदर्थनियमनस्य च। एवं सर्वत्र प्राप्तौ क्वचिद्विशेषमाह॥॥ चोदितत्वाद्यभावः। यत्र पदार्थोत्पत्त्यत्र द्र
व्यं क्वचित्कार्ये तत्साधनत्वेन चोदितं भवति। तत्र परस्याभावेऽपि पदार्थोत्पत्तस्तद्द्रव्यस्याभावो भवति। तद्यथा दशपत्रा
केणेन शुक्रं संमार्ष्टीति श्येनहृयमाणोऽतस्य त्रेशाकलं तस्य ग्रहस्य मार्गसाधनत्वेन विहितत्वात् तदपाभावेऽपि शाकल
मात्रग्रहस्य तेसंमार्गोऽस्ति तदर्थं। यतोऽत्र शाकलादिद्रव्यं क्रियार्थं। तेन क्रियाप्रधानभूतात् तदंगभूतं त्रशाकलमात्रे
स्ति द्रव्यार्थमाक्षिपति। यत्र तु क्रिया द्रव्यार्था। तत्र द्रव्यस्य प्रधानभूतस्याभावे तदंगभूतायाः क्रियायाप्यभा

अभावे अंगभूतायाः

व एवानुज्ञायते। स्थिता उत्तरमुच्यते। तत्रैवं पूर्वपक्षः कृतोस्ति॥ पौर्णमास्यां पौर्णमास्यया यजेतामावास्यायाममावास्यया य
जेतेत्यादिना प्रकृति विहितस्य प्रतिपन्नलक्षणस्य प्रयोगकालस्य विकृतावपि प्राप्तत्वाद् इष्ट्येतिवाक्ये अमावास्यायां पौ
र्णमास्यामित्यनुवाद एव नापूर्वकालविधिरिति। तत्र सिद्धांतमाह॥ ॥न विपक्षेत्रिपास्फः समभिव्याहारात्। विप
क्षत्वाहे न प्रतिपद्युष्यते। विपक्षेप्रतिपरिवेकृतसः क्रियानस्फः॥ किं तर्हि पौर्णमास्यामावास्यामेव स्फुः कमात्।
समभिव्याहारात्। समभिव्याहारे यावां तस्मात् तापद्रष्येमादिवाक्यानां। ननु माभूत् तस्यैव कालस्यायमनुवाद इत्युक्तं।
नानुवादः। अनुवादे हि वाक्यस्यानर्थ्यमेव स्यात्प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावात्। पौर्णमावास्याशब्दयोर्लक्षणा
प्रसंगात्। अनुवादे हि पौर्णमास्यमावास्याशब्देन गौणापाश्रसाप्रतिपन्नत्वात्। तथा च श्रुतार्थपरित्यागो भवति। न चे
तदुपपन्नं। पद्वलक्षणानुरोधेन श्रुतिर्बाध्यते॥ किंच॥ सामर्थ्यादनेव कालविधानं। नहि वाक्यांतरेण तस्य कालो विहि
तोस्ति यस्यायमनुवाद इत्युच्यते। अतोपि नानुवादः। परश्चे सत्रवाक्ये इष्टिग्रहणतो नैवाग्रयणग्रहणतो सिद्धेऽति
ष्टिरूपस्याप्याग्रयणस्य पौर्णमास्यमावास्यालक्षणकालविधानायतस्य गाग्रयणग्रहणं। तेन दर्शपूर्णमासमी
जानो रक्तिराग्निपर्व यानुष्ठानुपग्रालत्ता नौतपेहिमासाव निष्टिरूपेष्याग्रयणोऽयंकालः सिद्धो भवति॥ ॥अथयदा
क्षायणायतत्तुपनिबध्नाति॥ ॥दाक्षायणयज्ञेतः प्रजापश्वन्नपशुकामस्य। दाक्षायणा इति च समानस्य कर्मणो

नामधेयं——दाक्षायणयज्ञो नामेति श्रुतेः। सवमनाकामस्य पशुकामस्यान्नकामस्य यशस्कामस्य च यजमानस्य
भवति। अत्र धर्मग्राहकैकफलसिद्धिः। अथ य सर्वदाऽग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमासाभिमारिवाकेषु सदेवतानि दर्श
पूर्णमासिकान्येव हवींषि प्रत्यभिज्ञायंते। केवलं तु अग्नीषोमीयैंद्राग्नसांनाय्यानां तिथिक्रमभेदेन विकारः। तथा
च संदेहः। किं दार्शपौर्णमासिका एवैते यागा गुणमात्रविकृता उत यागांतराण्येतानि तुल्यद्रव्यदेवताकानि वि
धीयंत इति। तत्र सत्रेतो व श्वेपद्मपति॥ ॥नामफलगुणयोगात्कर्मांतरं। अयं दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासाभ्यां
भिन्नं कर्मांतरं। न दर्शपूर्णमासौ। कुतः। नामफलगुणयोगात्। नामोमसात्। यतो दाक्षायणयज्ञ इति भिन्नना
म। तद्भेदाच्च भेदो दृष्टो यथा वैश्वादृम्मो मैत्र इति। तथा फलभेदात्। दाक्षायणस्य हि प्रजादि फलं श्रूयते। फलाभा
वे च फलितोन्यत्वं भवति। गुणाभ्यासाच्च। गुणान्यत्वं च दृश्यते। मैत्रावरुणपामिक्षा अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोतीत्या
दि। अतः कर्मांतरमिदमिति प्राप्ते आह॥ ॥गुणाविधानवासंनिधिसंपद्यमाभ्यां। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नेदं द
र्शपूर्णमासतो न कर्मांतरं। किं तर्हि गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासावेवैताविति। कस्मात्। संनिधेः। दर्शपूर्णमास
संनिधावेव दाक्षायणस्य पाठात्। आवृत्तिं वा एते धावंति ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंत इति दर्शपूर्णमासौ प्र
कृत्य तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय आह यदि दाक्षायणयज्ञी स्याद्ध्योऽपि पंचदशैव वर्षाणि

२६

यनेनेतिशेषः दर्शमाससंनिधौपदिश्यमानत्वात्तद्बुद्धिजपितेः। तथा संपद्यते नाज्ञा। अत्र रव्येवमाशंक्य पर्यंते दृष्टिं योस्या
स्येप जनेन्द्र अमावास्ये अत्रो एव खलु सामस्य प्रभवतीति। दर्शपूर्णमासयागपदेहि एकैकः पौर्णमास्यमावास्या
यागः। अतु द्वौ द्वौ पौर्णमास्यमावास्यायागौ। तेन त्रिंशद्वर्षसंपत्सं न दर्शाभिरेव चोद्यैः सिध्यतीति वदंती श्रुति
र्दाक्षायणमतस्य दर्शपूर्णमासरूपतां गमयति। यदुक्तं नामांतरत्वात्कर्मांतरत्वमिति। न गुणांतरयोगादेकस्या
पि नामांतरं। तथा अत्रापि मयवस्यादि गुणांतरयोगान्नामांतरत्वेन कर्मांतरसाधकं। यथा घटः कलशः तु मरति।
यच्चोक्तं फलभेदात्कर्मभेदत्वमिति। समे। नतु फलं गुणानां। कथं। इत्थं। यद्यपि फलवाक्ये गुणांतरयुक्तास्ते यागाः सं
निहितास्तथापि यागानां पौर्णमासफलवाक्ये नैवत्व। तत्र श्रमो न तन्नत्वाद्गुणानां चात्रकासार्थत्वाद्गुणा एव फलसा
धनेन विधीयंते नतु यागाः। अतो दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादित्यादिस्थले गुणात्फलं न कप्रयोगानित्रघमापादयति।
यच्चोक्तं। गुणान्यत्वाद्गुणिनोप्यन्यत्वं भवतीति। तदपि त्वनैकांतिकं। यथोदाहृताग्निहोत्रे एव दधिलक्षणगुणा
न्यत्वेपि न कर्मांतरत्वं। यथा बालो वृ आम्रफलादेः। तथात्रापीति। तस्माद्गुणमात्रविशिष्टतो दर्शपूर्णमासयागावे
वेतावितिसिद्धं। विंतापाः प्रयोगनैरासापरामज्ञानुष्ठानप्रहे दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठाने। अत्र न साहवा अ
स्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टं भवतीति श्रुतितथमुमेवार्थं प्रकाशयति। अथ दर्शपूर्णमासतः कालक्रमभेदेनह एम

२६

वींष्युपरिष्टात्॥ ॥ अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यां मुख्यायां पौर्णमास्यामुद्धरणादिकर्मापवर्गांतो ग्नीषोमीय एकादशा
कपालः पुरोडाशो भवति। अथ यत्पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेणा यजते पौर्णमास्यामिति। केवलस्यास्य विधानादाग्नेयोपां
शुयाजयोर्निवृत्तिः॥ ॥ ऐंद्राग्नोमावास्यायां। मुख्यायामेवामावास्यायामुद्धरणादिकर्मापवर्गांते एव ऐंद्राग्नो द्वाद
शकपालः पुरोडाशो भवति। अथ यत्पूर्वेद्युरैंद्राग्नेन यजते मावास्यायामिति अत्रापि एकस्यास्यैव विधानादाग्ने
योपांशुयाजयोर्निवृत्तिः। स वै द्वे पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये इति द्वयोर्मुख्यामुख्ययोर्यागं विधायाथ यत्पूर्वेद्यु
रिति विधानाद्द्वे पौर्णमास्यमावास्या ग्राह्यो मुख्यार्थौ॥ ॥ सान्नाय्यवत्मातः। अमावास्यायां यमस्यामैत्रावरु
णीति अमावास्याया विशेषस्य वत्समारोणा वा पौर्णमास्यामेवानेन सूत्रेण विशेष उच्यत इति प्रतीयते। तेनमा
तः पौर्णमासीं प्रति परिसान्नाय्यवत्कर्म भवति यथा तत्राग्नेयः पुरोडाशः दधिपयसी वहविषौ। इंद्रश्च देवता। ए
वमिहापि भवतीत्यर्थः। अथ यथा तत्राग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैंद्रसान्नाय्यमिति श्रुतेः। ऐंद्रसान्नाय्यमितिसूत्रेला
सान्निकस्य माहेंद्रस्य निवृत्तिः। अत्राग्नेः स्वस्थाने स्थित एव। उपांशुयाजस्थाने त्विंद्रसान्नाय्यममावास्याया
अप्रमृष्य विहितं। अग्नीषोमीयपुरोडाशस्तु पूर्वेद्युरपहृष्टस्तेषोत्र सुराविकारा एवैंद्रसान्नाय्यमित्यत्र तु दध्ये
व केवलं भवति न पय इति केचित। पयस्तु अमावास्यायामेव मैत्रावरुणी भविष्यतीति तथा च शाखांतरे एवं

र्धमत्वस्यापीति गम्यते। इतरथा चैवर्द्ध मैत्रावरुणीयागः स्यात्तर्ह्यौ पौर्णमासीति कस्य गुणत्वे विकारस्तस्मात्पौर्णमास्यां दध्ये
वेंद्रं चवलिनयपद्यत्याऊः। एवं चैकवचनमुपपद्यते। इतरथा दधिपयसोर्द्वित्वाद्द्विवचनं स्यात्। सान्नाय्यशब्दश्च तत्री
यते गोन्नेरिति सान्नाय्यमिति यौगिकत्वात्तस्यैव क्रमेव वर्त्तन इति। नलेन घृतमिव। शान्त पयेग्नीषोमीय एव पौर्णमास
हविः सान्नाय्यमावास्यं ऐंद्रं वा सान्नाय्यं राघु सान्नाय्यमित्यादौ समस्तयोरेव दधिपयसोरेकवचनात्तस्य सान्नाय्य
शब्दस्य दर्शनात् दधिनोस्येव मेदन्नेवतु न विभ्रायत इत्यस्य चदोषस्यापरिहारप्रसंगाच्च। तथा च दर्शपति सान्ना
य्यमाजनावाऽमावास्यात् इदस्तु पौर्णमास्यां क्रियते इत्यमावास्यायां सान्नाय्याभावमेवाह। तत्र च परिपयः
स्यामास्येव सान्नाय्यं। अतो यागांतरमेवेतस्य पयसः साधनकं वचनादमावास्यायां क्रियते। दधिपयसी तु अने
अपि वचनात्पौर्णमास्यां स्यातामिति। नन्वग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैंद्राग्नोऽमावास्यायामित्युक्त्वा सान्नाय्यव
व्यातरिस्तुभयत्र प्रातः सान्नाय्यविधानं कथं न भवति। उच्यते। अमावास्यामुपाराधप्रातःपयस्याविधानात्तान
तु तत्र सान्नाय्यमस्तु विभवतु विधानसामर्थ्यात्स्यपयस्यापीति चेन्न। नात्र यमातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्राव
रुणी पयस्या नेघत्तारस्यानीति लेवाग्नेयः पुरोडाशो येतावेव मित्रावरुणो द्वेदेवते इति श्रुत्याह विर्द्धपयस्येवावि
धानात्। आग्नेयमुस्का येतावेव मित्रावरुणाविति वैकाराय यशाद्दभ्यामप्यस्य हविरंतरस्य भावप्रतिपादनात्।

तस्मात्पौर्णमासीप्रतिपदि आग्नेयः पुरोडाशो दधिपयसी चेति त्रीणि हवींषि। अमावास्यायां चाग्नेयो मैत्रावरुणीपय
स्येति द्वे एव हविषी। उपांशुयाजस्त्विकत्रापि न भवति विधानाभावादिति॥ ॥ अत्र मुख्यपौर्णमासमुद्धूर
णादिकर्मोपवर्गांतमग्नीषोमीयं सर्वमेव प्रातः परिसमाप्य पुनरुद्धृत्याग्न्यन्वाधानवत्साशानशाखाछेददध्य
र्थवत्सापाकरणोपवेषकरणपवित्रबंधनानि यथाकालं कृत्वा सायंदोहमानंतरंहोहमातन्त्यव्यतिधानं तं कृत्वा प्रा
तर्दोहार्थवत्सापाकरणं शाखोदूहनं च कुर्यात्॥ ॥ अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी॥ प्रातरित्यनुवर्त्तते अमावास्या
यां प्रातः प्रतिपदि मैत्रावरुणी पयस्या भवति। अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति श्रुतेः। अत्राप्या
ग्नेयः स्वस्थानस्थित एव। पयस्या तु पूर्वा उपांशुयाजस्थाने विधीयते। ऐंद्राग्नस्य पूर्वेष्करपकृष्ट इति गुणविका
रोत्र। अत्र मुख्यामावास्यायां प्रातःकाले सर्वएवोद्धरणादिकर्मोपवर्गांतमैंद्राग्नयागांतं कृत्वा तदानीमेव पुनरुद्धृत्या
ग्न्यन्वाधानपितृयज्ञवत्साशानशाखाछेदनं स्तनमनोपवेषकरणपवित्रबंधनानि यथाकालं कृत्वा सायंदोहमा
नंतरं मैत्रावरुणपयस्यार्थवत्सापाकरणं कुर्यात्। तत्र मित्रावरुणाभ्यां मा गामिति गोरूपस्पर्शने विशेषः। शाखो
दूहनं च। प्रातर्विशेषमाह॥ ॥ तत्रैव दोहनं ष्कृतेवार ध्यमनपति। तत्रैव तस्मिन् लौकिके दधमे वाग्यनिर्वापानं
तरं पयस्यार्थं दोहनं कर्त्तव्यं। प्रथमं उखायां लौकिकं घनीभूतं दध्यमस्ति ञ्जेतसर्वः। अथवा पयस्ति ष्ठनेतमेस

तिपक्षाद्ध्यानपतिन प्रथमं। कोपि रिक्षेवं भावद्वहते। अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी न तत्रैव दोहनं। प्रातरिति अनुवर्त्तते। अ
मावास्यायां प्रातः प्रतिपदि मैत्रावरुणी पयस्या भवति। सांनाय्यवत्या नद्विति सायंदोहे प्रातर्दोहे च प्रातस्तस्या सायंदोहनिरस्त
र्थमाह तत्रैव दोहनं। तत्रैवेति प्रातरेव न सायमिति। तथा श्रुते वा दध्यानमप्रतीति वा शंकाहा रस्य त्रैवापयस्येति। किं दध्यप्र
तीति। एतदपि समीचीनं व्याख्यानं। अपरे— वं व्याचक्षते। सान्नाय्यवत्यास्तत्रिमभयत्र दधिपयसी स्त एव। तत्रैव
दोहनमिति। पयस्या पयोपि कारत्वान्निरूप्या। सं प्रातर्दोहनमप्रसक्तिन्निरमनेन सायंदोहपात्रारम्भमिति मात्रैवदोहनं प्रा
प्नोति तत्राप्यवाहोपं। नात्रैवेति। तत्रैव सायंदोहनधर्ममेव प्रातर्दोहनं कार्यं। अथवा अन्ते प्रातर्दोहे सायंदोहदधिनिनयेति।
एवं दधिपयोभ्यां पयस्या निष्पाद्यत इति पूर्वपक्षे दध्यपि मैत्रावरुणाभ्यामेवार्थे निष्पादनीय प्रसक्तिमपह्नते। आरब्धांतरेव प
यस्योसत्त्वात्तस्यैव प्रकारस्य दर्शनादिदमपि नानिर्मूलं। तथा चाहापस्तंबः॥ न तेम्या प्रातर्दोहे सायंदोहमानयतीति। तथा
चमानयोन सेमा प्रातर्दोहे सायंदोहमानीयामिक्षां करोतीति। सर्वत्र पयस्यानिष्पादने सायमेव प्रकारः। तथा च न संप्रदा
योच्छव विच्छिन्त इति। स्वश्रुतौ पयस्यानिष्पादनप्रकारस्यानुपदेशाच्छायायां तरस्मृ लितो निर्णयः॥ वाजिनं निषिद्धयो
त्कारं करोति। तप्ते पयसि दधि निनयेन्नैनेह तदधि पयसोः सारभूतं घनं पिण्डिनं संपद्यते सा पयस्या पयस्याद्यु उदकं द्रव्यं भवति।
तद्वाजिनमित्युच्यते। पयसो हासनकाले तद्वाजिनेनिषिष्य्यपात्रांतरे वस्त्रान्तद्वाजिनं पात्रांतरस्थमुल्करेकरा। राम

ति। सर्वहविषामासादनानंतरमुत्करे आसादयतीत्यर्थः। उत्करे वाजिनमासादयतीति सूत्रात्। वातद्देअवराणात्तत्सूत्रकारस्तु
आसादयतीत्यस्यस्थाने मापेणाकरोतेः मर्यादांकुरोति यथानरे तद्वेद्यासादयतीति श्रुतेर्वेद्यांकरोत्यपरंमोहृताशिम्प
इति। मिथेण ध्यस्तीति हवींषि वेद्यां कृत्वेति या अनाज्यलिप्तं च ॥ तत्रस्थाभिघारस्याय विकल्प॥ पयस्यामाज्यस्याभि
घारे अज्ञते कृते वाजिनं निषिंचेत्। पराघाकृते तत्र अनाज्यलिप्तं निषिक्तं भवति। तथा चरणात्वोतरं अनाज्यलिप्तं निषि
ञ्चेति। तदा च वाजिननिषेकानंतरं पयस्या वाजिनमोः हृद्यकृतमस्तीति घारणां। भाराणहानं वो भय पक्षेपि। अथवा अना
ज्यलिप्तं वा। वाजिनस्याज्यलेपो न कार्यः। अस्मिन्पक्षे वाजिनस्य तस्माभिघारणप्रसंगादनोपस्तरणाभिघारणानाम भावः। वाजि
नयागस्य कालमाह॥ ॥ सह समस्त्रणां तेन चरंति। तदा सह समस्तरहोमानंतरं प्रस्तर मध्यमदृढां न तत्र णास्यानुप्रहर
णां कृत्वात्मानमालभ्यापः स्पृष्ट्वा वाजिनेन चरति। वाजिनेन यागमनुतिष्ठति। यद्यपि सह समस्तरणामिति त्याग्यसहरणा
नंतरमेव वाजिनयाग उक्तः। तथापि प्रास्तरणां च स्रुचुष्मा इत्यात्मानमानमालभत इत्यपि कृतोत्तराप्रहरणानंतर
मात्मालंभस्य विधानात्मालंतेय विकृता विस्मनेन मायेन पर्वमात्मालंभोरको पस्पर्शो नेकृत्वैव वाजिनयागः कर्तव्यः। वा
जिनयागस्य कालांतरमाह॥ ॥ विमुच्य वा स्रुचौ॥ अथवा स्रुचौ विमुच्य यतास्थसीति मंत्रेण स्रुचौ धुरिस्फेताति
धनदानंतरं वाजिनेन चरतीति गतेन संबंधः। सवै पश्चाद्विवमज्जस्य जुहोतीति श्रुतेः॥ ॥ बर्हिरवसिंचनं कृणाति।

२९ इत्वलात्स्रुवेण ग्रहणोपायेन बर्हिरवस्तिन्वन्त्रिमुपरेत्राऽस्वधतीत्पक्षवशाच्चस्थालीमुखेनैव जुह्वांनि नयतीति धाहीविषके स्तनंतु
वेन । नहि स्रुवेण सह जुहूहणोऽत्रिपमणो बर्हिरवस्तियं नचाग्निमपागरिगुब्यामारस्ता भद्रहरता भद्रहणा पर्याप्तं वाजिनं संभ
वति । अतः स्थालीमुखेनैतेन स्रुचिनिर्यनं कार्यं । अत्र वाजिनस्याज्यले पनिषेधपक्षेनो पस्तरणाभिघारौ । अनुताभिघारणमा
त्रनिषेधपक्षेतु भवत एव । कस्मादेव समाप्यं हविषः स्कन्दनमुच्यतइत्यतआह ॥ ॥ तदृषभेषु रेतो दधातीति श्रुतेः । ग्री
ष्मांतरे एवं श्रूयते पद्धहिरिवासिंवनाटक्तू तितनहृषभेषु रेतोहृधतीति तेन श्रुतिवलादेव समाप्यमपि स्रुजमेव । नास्ति
वयनस्यातिभार इति ॥ ॥ वाजिभ्योनु वाचयति । ग्रहणानंतरं वाजिभ्योनुब्रूहीत्यनुवाचयति होतारं । तदनंतरमेवोप
रेशात ॥ ॥ प्रति वषट्कारं हुत्वा वाजिनस्त्रोषेणाहिंश्रोव्याघारयति दिशाइति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमं । हेतु
हिं अत्र द्वौ वषट्कारौस्तः । वषट्कारेणानुवषट्कारेण । तत्र प्रति वषट्कारं द्वयोरपि वषट्कारयोर्हुत्वा प्रजंति स्थानानुजुहोति
स्रुग्गनमागतस्य स्रुच्छेन वाजिनस्त्रोषेणादिशः प्रदिशाइत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु आहव
नीयस्याग्नेः प्रदक्षिणं दिशो व्याघारयति दिशः कर्मसमाप्तौ अभिलेतीकृ स्थवाजिनस्त्रोषं तापयति अग्नेस्तृतीयक्षिप्रे
रोजुहोतीत्यर्थः ॥ तत्रापि प्रथमं पुरस्तात्प्राच्यां दिशि व्याघारयति । अत्र प्रदक्षिणग्रहणं पुरस्ताद्ग्रहणं चक्षोतं । अत्र एम
तस्त हन्यथा भावे स्रोतं प्रापक्षित । एवं चतुर्भिर्मंत्रैश्चतसृषु दिक्षु व्याघारणोपसिद्धे आह ॥ ॥ उत्तमाभ्यां मध्ये प्रबोद्धः ॥ २९

रा इत्यादीनां षण्णां मंत्राणां मध्ये उत्तमाभ्यां एव मध्यमाभ्यां उदिशः दिग्भ्य इत्याभ्यां मंत्राभ्यां यथाक्रमं अग्निमध्ये अग्नेः पूर्वा
र्द्धे सर्वे भागे वध्याघारयति। वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमस्तु आहवनीयस्य पूर्वे भाग एव कार्यः। सर्वेमाडोवाग्रे जुहो
त्यग्ने वीहि तु वषट्कारेतितित्वि षट्कृम्याजेन सर्वे भागे वजुहोतीति श्रुतेः। अत्रैव विशेषमाह।।।। स्वाहाकारः सर्वत्र
साकांक्षत्वात। सर्वत्र दिशः प्रतिदिशः इत्यादिमंत्रे पु स्वाहाकारेनुषंजनीयः। दिग्भ्यः स्वाहेमंत्रे व पठितत्वात् रत्रे व्रधाप्रोतित्वा
मन्त्रे समतउच्यते सर्वत्रेति। कस्मात् न साकांक्षत्वात् दिशः इत्यादीनां मंत्राणां। साकांक्षत्वेते तेक्रियापदाभावात् अतः स्वाहा
कारो नुषज्यते निराकांक्षीकरणाय। ननु तर्हि स्वाहाकारयोगे दिग्भ्य इत्यादेः चतुर्थ्यां भवितव्यं। नैवं। मंत्रत्वात।
मंत्रास्येते मंत्राश्च पथ्यास्तु ताश्च मनुसंते। सुपां सुपो भवतीति मध्यमेव तत्र चतुर्थ्यर्थे षष्ठी भविष्यति।। ।।शेषमु
पहूपत्नेया मंत्रामंत्रम् अभहूताम् उपहूत इति मंत्रतः। शेषं स्रुक्स्थितं हस्ते भक्षणार्थं गृहीत्वा अमुको पहूपत्नी म
हूताय मनुजानीहीत्येवं होत्रादीन् सर्वान् आमंत्र्य अमंत्र पृष्ट्वा पृष्ट्वा उपहूत इति तेन प्रत्युक्तेन प्रत्येतानुज्ञातः सन्
तस्मिन् प्राशनं करोतीति। शेषमितस्य द्वितीयं। तस्य भक्षणमिति तैनानतया भक्षणार्थं हस्ते गृहीत्वेसे पा हूतस्य योजन।
स्यावहारिकैर्नामभिर्होत्रादः। नामानामंत्रणोपायमेवाह।।।। पुत्रनाम नामिर्वा। वा ऽ व धारणे। पुत्रनामानि यहोत्रादी
नि। तैर्होत्रध्यर्ध्वादीनामग्निरेवामंत्रणांकर्त्तव्येन स्यवहारिके मंत्रादत्त इत्यादिभिः। तेन होतरुपहूपस्वाद्यमेउप

३० ह्वयस्वेत्येवमामंत्रणं कार्यं ॥ ॥ प्रसंगात्सोमभक्षणेप्यमुं विधिमुपदिशति ॥ ॥ सोमेचासोमेपि अग्निहोमादौ ग्रहचमसादिस्थ
स्य हुतशेषस्य सोमस्यैवमेवहोतव्य उपह्वयस्वेति भाषितेन अमंत्रोपहूत इति तेन अनुज्ञातो भक्षणं कुर्यात। नानुपहूतः सोमः पात
व्य इति वचनात् ॥ ॥ अविशेषाद्धोमाभिषववषट्कारसमाख्याभिर्निमित्तैर्नानेकसाधारणेषु सोमेष्वसाधारणेषु ब
सोपहवे भक्षणे मा भूदित्याह ॥ ॥ साधारणेषु चासौ भक्ष्यत इति चावधारणे। साधारणेष्वेव सोमेषु सोपहवं भक्षणं। ना
साधारणेषु नाराशंसचमसादिष्वेषु तु ततः सा भक्ष्यंता। साधारणेष्वेव सोमेष्वनुज्ञाप्रार्थनेन समर्थं पुनर्भवति। अ
धिकपाने द्वेषाशंका मा हि भागीभः अनुज्ञा प्रार्थ्यते। अनुज्ञातस्याधिकपाने विद्वेषो न भवतीति। अतो होमाभिष
ववषट्कारसमाख्याभिर्निमित्तैर्नानेकसाधारणेष्वेव कृतेन्द्रोपहोमेषु सोपहवं भक्षणं भवति। नासाधारणेषु।
अथ वाजिनशेषभक्षणे मंत्रानाह ॥ ॥ हुतं त्वा वाजिनं भक्षयामीति। अनेन मंत्रेण वाजिनशेषभक्षणं सर्वे कु
र्वंति ॥ ॥ वाजसहे वाजिनस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति। अनेनैकाभक्षणं कुर्वंति ॥ ॥ वाजे वाजी भक्षयामीति वा।
अनेन वा वाजिनशेषं भक्षयंति। अथ भक्षणक्रमं भक्षयितॄंश्चाह ॥ ॥ होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाः वाजिनशे
षमनेनैव क्रमेणोपहवपूर्वकं भक्षयंतीति शेषः। तादृशं चैव भक्षयंति होता वाध्वर्यु अब्रह्मा चाग्नीध्रयजमा ताम
न इति श्रुतेः ॥ ॥ प्रथमो वो भक्षयतस्तु यजमानः। अथवा यजमानः प्रथमो वाजिनशेषं भक्षयति। ततो होता। ततो ध्वर्युः। ३०

ततो ब्रह्मा। ततोग्नीदिति। अस्मिन्मन्त्रे उभयतस्तु यजमानः। तु पुनः। अस्मिन्मन्त्रे उभयतः प्रथम उत्तमश्च यजमानो भक्षयति। प्र
थमो यजमानो भक्षयति अथो अफत्तम इति वचनात्। तेनाग्नीधे अंतरं पुनर्यजमानो भक्षयति। ततश्चोपहवप्रार्थने प्र
थमं पश्चाद्ध्वर्युयजमानः। सार्वैः प्रष्टव्यः। यजमानोपह्वयस्व। होतरुप। अध्वर्यवुप। ब्रह्मन्नुप। अग्नीदुप। यजमानोपह्वयस्वे
त्येवं। उपहवप्रार्थनं चमस्यं भक्षणाय हस्ते गृहीत्वा कर्त्तव्यं। ततो भक्षणं॥ एवं क्रमेण सर्वैर्भक्षणं कर्त्तव्यं। न तु सहप्रक्र
मेण॥ ॥ इन्नायणां वा दक्षिणा। राज्ञः क्रयणं सुवर्णमुच्यते। तेनात्र हिरण्यं दक्षिणा। तच्च शतमानं। रक्तिकाशतपरिमि
तमित्यर्थः। हिरण्यपरिमाणे मत्रापीत्यश्वमेधे सत्रगणे तच्छला हार्योवेति विकल्पः॥ ॥ संवत्सरं वा यजेत। यावज्जी
वं वा पंचदश वर्षाणि वा यजेतेति भाष्यमुक्तं। अधुना यज्ञान्तरमभिधीयते। अथवा राज्ञापत्या यज्ञेन संवत्सरं येनु
ता संवत्सरमिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। साकल्येन संयोगश्चात्यंतसंयोग इत्युच्यते। तेन सकलं। सं
वत्सरमिति कालाध्वनोरत्यंतत्र राज्ञापणयागेन आसुपारित्यर्थः। अत्र संवत्सरः सावनः परिगृह्यते न चांद्रादिः। य
तोऽत्रापि पक्षे संवत्सरयागस्त पलकर्त्तव्या। पंचदशभिर्वर्षैर्यावत्य इष्टयो भवंति तावत्य एव संवत्सरयागपक्षेपि संपादनी
याः तावत्सख्या सावनसंवत्सरे संपद्यंते नान्यस्मिन्निति। तत्रैवं। प्रथमपौर्णमास्यां आद्धातारं मणीया पूर्ववत्कोग्नी
षोमीययागः। पुनरुद्धस्य समाप्त्यापवर्गउपक्रमः। प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेनैंद्रेण दध्ना पयसा च यागः। एते

वैमृधः ।मांसमैथुनस्वर्जेन संकल्पः ।पुनरुद्धृत्य तस्मिन्व्रतिपरिश्रित एवैन्द्राग्नयागः ।पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागो यथोक्तः पक्षे आदित्यश्चरुः ।तद्दानीमेवपुनरुद्धृत्याग्नीषोमीययागः ।
ततः पुनरुद्धरणादि हविर्यागप्रक्रमः ।प्रातस्तृतीयायामाग्नेयपसान्नाय्ययागः ।पक्षे वैमृधः ।तदानीमेवोद्धृत्य सैन्द्राग्न
यागः ।पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः ।तदनंतरमादित्योवा ।इमेवं प्रकारेण संवत्सरं यावत्समहं कर्तव्यम् ॥
मासस्त्र्यन्तथा च कृतवत्सांसि वर्जयेत ।मांसमरूणांन कुर्वीत ।स्त्रियं न गच्छेत अनृतं न वदेत ।सूत्रं कृतं रजक
धौतं वासश्च न परिदधीत ।सूत्रकृतमिति कारुधौतं ।तत्कृतवस्त्रं तन्निर्मितं वस्त्रं परिहार्यं वा न्तरधीनत्वा
देवकरणासा एतानि ।पौर्णमास्याममावास्ययोरंतरालेवर्जयेत ॥ पौर्णमासीत आरभ्यामावास्यापर्यंतोऽपि नियम
विधिः ।अहनि मांसमैथुने वर्जयेत् हिंसेत तु कर्मणि वर्त्तमाने भवत्येव ।अयंतु पर्वांतरालनियमः ।दर्शपूर्णमा
सप्रकरणमेव समाप्तम् ।अथाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति सुप्रजास्त्वकामस्य पोजं विंदति ।
यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यत इति ।इममेव काम्यमाग्नेयं प्रकृत्योपांशुत्वे विहितमस्ति ।स
महद्धिंकुर्वीत सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवतां यजति तस्मिन्हि रूपमर्द्धं त्वस्यै याज्यानुवाक्ये स्यातां वार्त्र
घ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये इति ।अस्य चोपांशुत्वेतु चकारेणोत्तरवक्ष्यमाणंतस्य यज्ञो नाम यज्ञापि पस्य पसोपांशु

त्वेभवतितस्मात्तस्योच्यते॥४॥ ॥उपांशुकाम्यदेवता॥काम्यस्यकर्मणोदेवताउपांशुभवति।यज्ञाथर्वणंवैकाम्याइष्ट
यस्तस्मात्ताउपांशुकार्याइतिश्रवणात।ननुवरुणप्राघेरेवंदेवतामन्त्रेतिप्रागुक्तत्वादुपांशुकाम्यमितिचेता।वदेव
स्तत्रैककर्तव्यं।नदेवताग्रहणं।अंगप्रधानदेवतानामविशेषेणोपांशुत्वंमाभूत्प्रधानदेवताया एवयथास्यादितिपु
नर्देवताग्रहणं॥ ॥आग्रयणोवैश्वदेवः।आग्रयणेयोवैश्वदेवश्चरुः।सउपांशुभवति।आग्रयणादविशेषोपादानादस्म
त्रप्याय एव॥ ॥एककपालाश्चावारुणाः।वारुणवर्जिताश्चयेसर्वेएककपालाःपुरोडाशाद्यावापृथिवीयादयउपांशु
भवंति॥ ॥प्राजापत्यः।सर्वत्रप्राजापत्यःपशुश्चरुःपुरोडाशोवाउपांशुभवति।तस्माद्यलिंगप्राजापत्यपत्तेक्रियतउ
पांशुदेवताक्रियतइतिश्रुतेः॥ ॥सावित्रश्चातुर्मास्येषु।चातुर्मास्येषुयःसावित्रद्वादशकपालोऽष्टाकपालोवेतिविहितःसा
वित्रःसउपांशुभवति।चातुर्मास्येष्वितुक्तेचान्यत्रसावित्रस्यनोपांशुता॥ ॥वैश्वदेवी।चातुर्मास्येषुयावैश्वदेवेपर्व
णिवैश्वदेवीपयस्यासोपांशुभवति॥ ॥विश्वदेवीतिस्त्रीलिंगनिर्देशाच्चातुर्मास्येषुपांशुकेष्ववैश्वदेवःपशुस्त
स्यपशुपुरोडाशश्चतद्देवत्यावनोपांशुभवंति॥ ॥वायव्यं।शुनासीरीयेवायव्येवायुदेवत्यंहविरुपांशुभवति।प
योवायव्यं।अत्रापिचातुर्मास्येष्वित्यनुवर्तते।तेनप्रजातेवायव्यमित्यादेनोपांशुत्वं।ननुवायव्यमितिनपुंसक
निर्देशात्पयःपयस्तएवोपांशुत्वंभविष्यति।नपवायव्यपस्ते।नैवं।तेषांवैचतुर्णांद्रव्याणांत्रीणिहवींषिनरुक्ता

नि भवंति द्वे द्वे रूपे ईरिते हविः संबंधेनैवोपांशुत्वविधानात्तेन चापवर्गहविरित्येव व्याख्येयं । अतोपवाग्रहपक्षेष्वेकपांशुत्वं भ
वत्येव । एवं च वैश्वदेवे त्रीणि हवींष्युपांशु भवंति सावित्रमेव व्याख्येयं । अतोपवाग्रहपक्षेष्वेकपांशुत्वं भवत्येव । एवं च वै
श्वदेवे त्रीणि हवींषि वैश्वदेवी द्यावापृथिवी पयस्येति । वरुणप्रघासेषु द्वे सावित्रः कायश्च । साकमेधहविषि द्वे सावित्रो
वैश्वकर्मणश्च । शुनासीरीये त्रीणि । सावित्रो वायव्यः सौर्यश्चेति ॥ ॥ तत्र हवींषि । तत्राग्नये पवमानायाग्निर्वपतीत्या
दीनि त्रीणि हवींष्युक्तानि एतानि त्रिसत्वस्तत्र रिस्तु कल्पनात्तत्राग्नये पवमानाय प्रथमामग्नये पावकायाग्नये शुच
ये द्वितीयेत्येतानि त्रीणि तत्र हवींष्युपांशु भवंति ॥ तत्र चोक्तमेताश्चाग्न्याधेयस्य प्रतिरूपत्वात्तत्र उपांशु कर्त्तव्या
इति श्रुतेः । अत्रैव हि ग्रहणात् सांगानामेतेषामुपांशुत्वं केचिदाहुः । तन्न युज्यते । तत्र हवींषीति ईशानत । देवसूदेवि
का हवींषीति वचनात् । तत्र चोक्तमेता अग्न्याधेयस्य प्रतिरूपा इतीह हि ग्रहणात् सर्वोपांशुत्वेति चेत् । नापत्ताघर्वणां वैकाम्याद्
रूपत्वमत्रापि समानत्वात् । अत्र तु सूत्रकारेणाग्निः संदिग्धदेवताया एवोपांशुत्वमुक्तं उपांशु काम्यदेवतेति । तथा च
मानवे । अग्न्याधेयविकारेष्टयः सद्यस्कालाः सर्वा उपांशुदेवता इति । काठके च ॥ अग्नये पवमानाय प्रथमो । अग्न
ये पावकायाग्नये शुचये द्वितीयामुभे उपांशुदेवते इति । सांख्यायनेपि । सर्वा सूपांशु हविर्हेतु स्मृतं । ननु सर्वा उपां
शु भवंतीति । अत्र तत्र हविःष्विष्टिरवते वोपांशु । न सकला इष्टयपति ॥ ॥ हिरण्यीयाम्यापरणीयातिथ्या देवताः । सिद्ध

णीप्रादीनां देवता उपांशु भवंति। उपांशु चरंति प्रागग्नीषोमीयादित्यस्मिन्सूत्रे हरणीप्रादीनां सकलानादिष्टानां सदेव
ताकानामुपांशुत्वं सिद्धमेव। यद्यनुवागंतेन वारीतरणीयांनीवेस्तरांनीवेस्तरा मितरे इति पक्षस्तथापि हरणीयादि
देवतानामुपांशुत्वविधानार्थमिदं सूत्रं॥ ॥देवसूदेविकाहवींषि। वक्ष्यति। अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु देवसू
हवींषि निर्वपतीति। पशुपुरोडाशमलंकृत्वं ध्रुवसदे देविकाहवींषि निर्वपतीति च। इमानि देवसूहवींषि च उपांशु भवं
ति। उभयत्रोपांश्वेतानीषि हितिश्रुतत्वात्॥ ॥वायव्योग्नेः। अग्नेयमनेवा यवेयानि पुलत्वेत श्वेतन्लशुद्री तिअप्रवंवा
यव्यः पशुरुपांशु भवति॥ ॥मैत्रावरुणी च। अग्नावेव। अत्रैव पयस्या मैत्रावरुणी रूपरामिसुनदहितेणोद्वसानीयांत
इति या मैत्रावरुणी। सोपांशु भवति। अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत इत्युपक्रम्य सोपांशु भवत्युपांशु हि तेः सिद्ध
त इति श्रुतत्वात्॥ ॥ऐंद्रः सौत्रामण्यां प्रथमः। सौत्रामण्यां प्रथम ऐंद्रः पशुरुपांशु भवति। त्रिपशुमध्ये वर्तमानस्यैंद्र
रूपमइत्तसस्यवाहस्येर्थ प्रथम इत्युक्तं॥ ॥वायोधसश्च। सौत्रामण्यामेव वर्तते पशुर्गणप वयोधस इति वायो
धसः पशुरुपांशु भवति। लोकाद्वायोधस्तस्मात्सो निरुक्त इति श्रुतेः॥ ॥आग्नेयं प्रतिकाममाहरेत॥ आग्नेयम
ष्टाकपालं पुरोडाशं प्रतिकाममाहरेत। कुर्यात् कामं कामं प्रति प्रतिकामं। पत्क्वि विकाम प्रत्येतस्य सर्वस्य साध
कोपमिसर्वः। इममेव प्रकृतस्य श्रुतौ पठ्यते। यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते सोस्य कामः समृध्यत इति। वर्षी

३३ पेयकृतौ वा ब्रूयादृद्धिकामोस्मीति। आग्नेये प्रतिकाममाहरेतेत्युक्तं। तेन ऋद्धिकामस्याप्याग्नेयः प्राप्नोति। तत्र विशेषमु
क्तैति। वर्षार्थेष्टं यदाग्नेयेष्टिः प्रमादतो यजमानउद्धरणकाले ऋत्विजः प्रति एवं ब्रूयादृद्धिकामोस्मीति। अथवा प्रकृतौ
मा कृतदर्शपौर्णमासेष्टावेवैवं ब्रूयात्। तेनैव सिद्धो ह ऋद्धिकामः एषणाश्रेपीति शिं कुर्यात्। प्रकृताविव वा ऋद्धिका
मोस्मीमाहिकं अधिकं कुर्याद्धिस्याग्नेयाः प्रकृत्येष्वाविकल्पः॥ ॥अध्वर्युर्ब्रूयात्तु रोवा तेयविद्युतं च मनसाध्या
येति। मा कुर्यात्तेभ्यो अध्वर्युं प्रति यजमानो ब्रूयात्॥ ॥स्तनयित्नुं च वर्षं चेति होतारं। स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्या
येति होतारं प्रति यजमानो ब्रूयात्॥ ॥सर्वा देवता नीति [illegible] ब्रह्माणं। यजमान एव ब्रह्माणं प्रति सर्वा देवता नि मनसा
ध्यायेति ब्रूयात्। एतानीति चेत् छन्दः माग्नुक्तं पुरोवातं चेत्यादिपरः। नेतानीत्येवंविधस्यादृपरः। तेन पुरोवातं च
विद्युतं चाग्नीध्रं स्तनयित्नुं च वर्षं च मनसा ध्यायेत्येवं ब्रह्माणं प्रति ब्रूयादिति केचित्। यथोक्तमेवेमपरे। सर्वा
देवता नि मनसा ध्यायेति ब्रह्माणमित्येवंविधस्यैवाश्रुतत्वात्। यथा ऋद्धिकामः स्यादिष्ट्वा वा यजेतेति प्र
त्यक्षमस्वर्वेमितछ्यते। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाश्च सर्वे कामा येन तादृद्धिकामस्यान्यामप्यविशेषत्वभयोरुक्ताः॥ ॥
अन्वारंभणीयाग्नावैष्णवएकादशकपालः सारस्वत्यै चरुः सरस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारंभे। दर्शपूर्णमा
सारंभे प्रथमप्रयोगेऽन्वारंभणीया इति भवति। उद्धरणादिकमोपवेशांता। तत्रानीणाहवींष्यपरिज्ञाति। अ एप
३३

ग्नावैष्णवः । अग्नाविष्णू रैवत एकादशकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविर्भवति । सरस्वत्यै चरुर्द्वितीयं हविर्भवति । स
रस्वते द्वादशकपालः पुरोडाशस्तृतीयं हविर्भवति । चरुशब्देनानवस्रावितान्तरोष्मपक्वो विशारश्च ब्रीहितंडुलसिद्धो ।
दन उच्यते । उदनो हि चरुरिति श्रुतेः । स्थाली तु तत्संबंधात्तल्लसहते सल्वेपं चरुमित्याहे । तत्र चैतेषामाहूताः पदार्था न
भवंति । पेषणंयवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा । मार्जनाध्यूहनज्वालनघीप्रूहूससादनमिति । अग्न्यार्थः ।
पेषणं चूर्णनं । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं । वापः उदकमिश्रणोपयस्थामसेचः । तापः कपालानामंगारैः प्रताप
नं । उपहितिरंगारेषु कपालस्थापनं । प्रथा । कपालेषु वस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तेन घट्टनेन सर्वेषु कपालेषु
प्रसारणं । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणं । अध्यूहनं भस्मनोंगारैश्चोपर्याछादनं । ज्वालादर्भैरवज्वलनं । घ्यूढुससादनं ।
कपालेभ्यः पृथक्कृस्य पुरोडाशावस्थाचोन्मासादनं । चरुलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे । स्वशाखोक्तश्च मुस्तिस्रोः घ
दग्धः कठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथेति । स्थालीलक्षणमपि तत्रैवोक्तं । तिर्यगूर्ध्व
समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी । मृन्मय्यौदुंबरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते । तथा मेक्षणेन चरोरवदानं कार्यं । तच्च लक्षणा
मपि तत्रैवोक्तं । इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चांगुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षममिति । इयं
चाधानानंतरं प्रथमपौर्णमासांमातस्याह्यानेतरं पूर्वाह्न एवमसपो भवति । द्वादशाहात्र्याघग्निधारणमध्ये ल्वे

२४

त पौर्णमासी भवति। तदाते द्वेवध्नं तेष्वग्निषु अन्वारंभणीयापौर्णमासेष्टिश्च काम्यो। अमथ्याएथकयथसुद्धमसत्रा
रंभइत्युक्तत्वात्प्रथमप्रयोगएवान्वारंभणीया। दर्शपूर्णमासावारंभमाणोन्वारंभणीयया यजेतेति शाखान्तरात्।
इयं च दर्शपूर्णमासविकारेषु सर्वेष्वपि प्रथमारंभे भवति। तत्र नित्यानामारंभे सकृत्। काम्यानां चारंभे पुनः पुनः काम्येसो
मसौत्रामणीवर्जे। तथाचोक्तं। नित्यानां सकृदारंभे काम्यानां च पुनः पुनः। सोमसौत्रामणीवर्जं अन्वारंभः प्रशस्यत इति।
अत्र मानवसूत्रे विशेषः। मेक्षणेन वरूत्रीः स्विष्टकृते समवद्यतीडायै च मिथुनौ गावौ दक्षिणा सत्त्वाके मेक्ष
णमत्वध्यस्यतीति॥ ॥पष्ठौही दक्षिणा। मिथुनौ वा। अन्वारंभणीयायां पष्ठौही गौर्दक्षिणा। मिथुनौ मिथु
नार्हौ गावौ स्त्रीपुरुषरूपौ वा दक्षिणा। पष्ठौही बालगर्भिणीत्यमरः। बाले वयागर्भिणी सा पष्ठौहीत्युच्यते। अथ
वा मिथुनौ मिथुनार्हौ गावौ स्त्री गवी पुंगवश्च दक्षिणा। ननु मिथुनशब्दे स्त्रीपुंयुग्ममुच्यते द्विवचनात्तु द्वे स्त्रीपुंयु
ग्मे कुतो न भवतः। उच्यते। मिथुनौ ते गावौ इति प्रशस्ते मा इत्यत्र निश्चितं एकैकस्मिन्नेव स्त्रीपुंयुग्मस्य दर्शनात्। अत्रापि
तथा दर्शनात्॥ ॥इंद्राय विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु॥ पौर्णमासमनु पौर्णमासेष्टिसमाप्त्यनंतरं
तद्दानीमेव इंद्राय विमृधे एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। उद्धरणादिकर्मोपवर्गांतः॥ ॥आदिविकल्पः। की
दृशो वैमृधः॥ आदिविकल्पः॥ आद्यावारंभ एव विकल्पो प्रयस्ततथा। आरभ्यते न वेति। प्रथमारभ्यते तदा यावज्जी

राम
२४

वैक्रिपत्तवा नारभते नेत्वहापि नक्रिपत एवेति। तथाचोक्तं रूपं कालोनुनिर्वाप्यः श्रपणं देवतास्तथा। आहोपेविधत्ता:
पञ्चास्त इमे सर्वे हास्तकताइति। इमे चैवादिविकल्पः। अन्ये सर्वे पीइष्ठाविकल्पाः। रूपं दर्शपूर्णमासे दाक्षायणादि
कालउदितानुदितादिः। अनुनिर्वाप्यः वैमृध आदित्यश्च। श्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये चेति। देवता इन्द्रो महेन्द्रो वे
ति। एतेषां मध्ये मस्याहोस्वीकारः कृतः। स एव सर्वत्र भवति न पक्षांतरं॥ ॥ आदित्यश्चरुः एमावास्ये। अमावास्यमनु
अमावास्येति समाम्नानं तदंते तस्मीमेव मध्ये पुरुष आदित्यश्चरुः। कर्मापवर्गो तो भवति। अन्वाहार्ये दक्षिणा एव।
अपमथ्यादिविकल्प एव। पूर्वे निर्वपतीति विधायतस्मान्नानुनिर्वपेदित्युभयो विहितप्रतिषिद्धत्वात्॥ ॥ दाक्षा
यणायज्ञस्यापि दर्शपूर्णमासवत्तन्त्रत्वेपि वैमृधादित्योर्विकल्पेन भवत एव॥ ॥ अथाग्रयणां सूत्रं यति॥५॥
॥ आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य व्रीहीणां यवानां च। आग्रयणमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा स्तव्यवहारार्थो
गो। आग्रयणं इत्याहो। व्रीहीणां यवानां चाग्रपाकस्य प्रथमपाकस्याग्रयणमंतं कर्म भवति। तच्च प्रथमं हविरैं
द्राग्नं। ऐन्द्राग्न एकादशकपालः पुरोडाशो भवति। तान्विन्द्राग्नी उदजयतां तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवतीति श्रुतेः। शारदि व्रीह्याग्रयणं। वसंते च यवाग्रयणमिति केचित्। केचिदग्रपाकस्य मनुरोधात्प्रथमप
क्वव्रीहियवादिसंपत्तिकाल एव कुर्वंति। तथा चोक्तं शाखामन बालेणो। अथ व्रीहिसस्यस्य वा यवसस्य वा आगते

३५ तिनयावर्षासु आगतेश्यामाकसस्यपक्वे सुवेत्तु यवेष्विति च ॥ जैतानसूत्रे च । पक्वास्वोषधीष्वाग्रयणेष्टिरिति । अनेन उभय
योक्तं । कात्यायनेन । शरद्वसंतयोः केचिन्नवयज्ञं प्रयच्छते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः इति । मनुः व्रीहि
यवानां हविषीत्ति मागुरुक्तत्वादग्रपाकस्येत्येतावदुक्ते पि व्रीहीणां यवानामग्रपाकस्येति । इति भ्रान्ति । किमर्थं व्रीणां
यवानामिति ग्रहणं । उच्यते । वैश्वदेवश्चरुरिति वक्ष्यति सोऽपि यवमयोऽपि स्यादिति यवानामित्युक्तं । अन्यथानु
क्तेश्यामाकस्य व्रीहितंडुलेसिद्धान्नेरुटलान रनोहि चरुरितिश्रुतेश्चरोरोदनत्वाद्यवाग्रयणेऽपि चरुर्व्रीहितंडुलमय एव स्या
त । अत एव यच्चाद्यमत्रव सनो भावे व्रीहिमय एव चरुर्भवतीति गम्यते तेनात्र यवानामित्युक्तमुक्तं । एतावत्येवोक्तं तेषामे
वाग्रयणानि तिनियमो मामूदिति व्रीहीणामित्युक्तं ॥ ॥ वैश्वदेवश्चरुः ॥ द्वितीयं हविर्विश्वदेवश्चरुर्भवति । अस्य चोपांशु
त्वमुक्तमाग्रयणे वैश्वदेव इति ॥ ॥ पयसि वा ॥ वैश्वदेवश्चरुः पयसि दुग्धे वा श्रपते । वा उदके । तत्र पयः पक्षे दुग्धोपस
र्जनीनिनयनेमंत्रऊहनीयः संपय उषधीभिः संमोषधयो रसेन । सरेवतीमरुतीभिः इत्यत्रतासं मधुमन्मधुमन्मधुमती
भिः इत्युक्तामिति ॥ ॥ द्यावापृथिवीयएककपालः ॥ तृतीयं हविर्द्यावापृथिवीय एककपालः पुरोडाशो भवति । अस
चोपांशुत्वमुक्तमेककपालाभ्यां वारुणौ इति ॥ ॥ उद्वासंतोनाभ्यर्छाद्येदाज्येन द्यावापृथिवीयं उद्वासयमानाहना
नं तस्मस्य द्यावापृथिवीयस्यांतान्श्राज्येन लौकिकेन घृतेनाच्छादयेत प्रोक्ष. तच्च विरू तावित्यनेन मयमेम्सा राम
३५

णदानानंतरमस्य द्यावापृथिवीयस्योत्तानं आज्येन लौकिकेन घृतेनाघारयेत्। प्राकृतं चविहृतानुविस्मनेन प्रथमे प्रा
णदानं तत्तेनाघारइतमिति। अस्य द्यावापृथिवीयस्य सर्वं स्यावदानं। उपरिष्टाद्धिरभिघारणं चतुरवहृत्य सं पारस्नाम।
पैवावत्तलवंस्ते पारनाम तु उपस्तारोपिद्धिः कर्तव्य॥ छं हागगहत्पेन यादृशीनाम। सर्वहोमः। तथा समंत्रेन होमः क
त्रे मोपयान वर्पाय त्रैते उत्तानेन भवति। आपस्तंबः। यदि रुतः पर्याव त्रैतस्त चोत्रेण कल्येयन्त्र पालिना। आश्वलायनाभिवा पि
उ नहोतव्य इमिके॥ तानवे॥ एककपालमस्योपांशुमलंकुर्वन्नभिपूरयति। प्रचरणावेलायां बर्हिः विशाद् पित्वोपस्ती
र्यैककपालेस्तृ सर्वमवघ्रमाणाञ्जयस्यालासि द्यद्धिरभिवर्पेणांश्वेककपालेन प्रचर्य वषट्कृते मध्येपाणिनाजुहो
त्यं जु प्रतिष्ठित मात्रयेनाभिजुहोतीति। अस्य वैश्वदेविक द्यावापृथिवीयप्रकृतिलं जैमिनिनोक्तं। एककपालानां वै
श्वदेविकः प्रकृतित्वं अस्य प्राणोस्त्वं होमापरिवृत्तिरर्थात् इति। पक्षांतरमाह॥ आज्यस्य वा यजेत। अथवा द्यावापृ
थिवीयमाज्यस्य यजेत। आज्यमेव ध्रुवायाश्चतुरवत्तमवदाय यागः कर्तव्यः। न पुरोडाशेन। तस्मादाज्यस्यैव यजे
दिति वचनात्। आज्यपागयज्ञेषु पांशुलं भवत्येव। श्रुणुवा तरं भागं संबंधेन वोपांशुत्वस्य दर्शनात्। वैश्वदेवद्या
वापृथिवीयोवोपांश्विति॥ ॥पुराणानां वा चरुः॥ अथवा वैश्वदेवश्चरुः पुराणानां जीर्णानामेवम्पवानां व्रीहीणां
नवकृतेश्यो वा नवानामिति तुल्यो विकल्पः॥ ऐन्द्राग्न द्यावापृथिवीयौ पुरोडाशौ भवानामेव यवानां व्रीहीणां

३६ यवकर्त्तव्यो वा नवानामिति तुल्यो विकल्पः। ऐंद्राग्नद्यावापृथिवीयौ पुरोडाशौ नवानामेवान्नरूपग्रहणात्॥ ॥प्रथमजो
गौर्द्दक्षिणा। अस्मिन्व्रीहियवाग्रयणे प्रथमजो गौर्द्दक्षिणा। तस्मिन्वर्षे जाता प्रमातानां वत्सानां यजमानस्य गोहे
पः प्रथमो जातो वत्सः स दक्षिणा। पेमावीनमेकाष्टकायां वत्सा जायंते तेषां प्रथमजं दद्यादीत्यापस्तंबः॥ वत्सः प्रथ
मजो दक्षिणेति शांखायन॥ इष्टिद्वयाग्रयणमेकमेव शरदृतौ संतन्योरभ्यसते। दैवतैकत्वात् दर्शपूर्णमासवत्तन्त्र
व्रीहियवरूपसाधनद्रव्यभेदाच्छिन्नकर्मत्वं दर्शपूर्णमासवदेव। यथा व्रीहियवरूपसाधनद्रव्यभेदेपि दर्शपूर्ण
मासयोर्न भिन्नकर्मता एवमाग्रयणयोरपीति तेन द्वयोरेकैवान्वारंभणीया भवति। अधिकारोप्युपजीव्यत्राह॥ ॥
वैश्वदेवस्य च। वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व। एतद्वैश्वदेवमिष्टिकृत्वा न। तत्र वैश्वदेवे पर्वणि चकारात्प्र
थमजो वत्सो दक्षिणा। तत्रापि हविर्यज्ञो हि तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणेति श्रुतेः॥ ॥दर्शपूर्णमासावनीजानो दक्षि
णाग्निपक्वं यावत्तु आग्रयणं व्राह्मणान्भोजयेत् लिंगविरोधात्। एतत्कमुक्तं स्यादिति निमित्तवत्त्वात् दर्शपूर्णमासारंभोत्कर्षे
सति आग्रयणकाले आगते तदतिक्रमशंकायां प्रयमकारः। दर्शपूर्णमासावनीजानः निमित्तवशात् दर्शपूर्णमा
सान्वामनिष्ट्वा यजमानो नवमन्नं व्रीहियवरूपं दक्षिणाग्निपक्वं दक्षिणाग्नौ पक्त्वा किं प्रकारेण मन्ने यावत्तु आग्रय णम
चतुःस्पांतस्ति पर्याप्ते चतुरो व्राह्मणान्भोजयेत्। तेभ्यो भुक्तवद्भ्यः किंचिद्यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। अत्र व्राह्म ३६

णान्नेनैवाग्रयणं सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः तद्यथावषट्कृतं हुतमेवमस्यैतन्मद्वती श्रुतन्हूयान्वाहर्त्ति इतिस्मृतेः यद्युअनीजा
नः स्याद्वानुश्राद्धमेवैतस्मोद्धृत्यमन्वाहार्यपचने पचेत्पुरस्ताद्व्राह्मणाग्रयणाश्वश्री पुरिति —श्रौत छन्दोमान्नहूयान्वाहर्त्तिणा हविः
स्यादिमाद्रुरिति च श्रवणात्। एतन्नावेशं दर्शपूर्णमासारंभाभावे ज्ञेयं। दर्शमासारंभे कृते दर्शेष्ट्यनंतरं वैशाखे आ
ग्रयणस्य कर्तुं शक्यत्वात्। वैशाख्यां दर्शपूर्णमासारंभे वृतश्चेदनंतरं ज्येष्ठे वसंताभावादाग्रयणकालातिक्रमः स्यादि
त्ययं प्रकारोनुष्ठेयः। अस्याथाग्रयणत्वात्पौर्णमास्याममावास्यायां वानुष्ठानमिति यद्यप्याग्रयणेनेष्टाग्रयणाग्र
हणस्यैव समर्थत्वात्। इष्टिरूपस्याग्रयणस्य पइष्येमन्नेनैव कालस्य सिद्धत्वात् ॥ ॥ अग्निहोत्रायणेनोनवैः सायंप्रातर
ग्निहोत्रहोमः। पूर्वस्याः कृत्तमग्निहोत्रमेव वानुरूपादिति। त्रिशातो वर्षेभ्यऊर्द्ध्वं दर्शपूर्णमासोत्सर्गे कृते आग्रयण
स्य प्रकारमाह। अग्निहोत्रायणिनः यस्याग्निहोत्रमेवायनं। नामानिकर्माणीति सोग्निहोत्रायणी। अग्निहोत्रमेवैतस्यैवका
रस्येतरथा ह्यसमर्थत्वात्। तस्याग्निहोत्रावृत्तिनो यजमानस्य नवैर्व्रीहियवान्नैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमो भवति। आ
ग्रयणकाले। केचिदन्यथेदं सूत्रं व्याचक्षते। अग्निहोत्रेणैवाग्निहोत्रहोमेनैवायनं आग्रयणप्राप्तिं आग्रयण
सिद्धिं यदिच्छति सोग्निहोत्रायणी तस्यैवं कर्त्तव्यं। अनुष्ठेद्दर्शपूर्णमासस्यापि एतदपि युक्तं। शाखान्तरे साभामे
नैवोक्तत्वात् ॥ ॥ ॥ तदाहितायावाग्रयणसा। नन्वेवमाहितानां तदाग्निमातस्यानवान्नखादिनामागोः पयसा वा सायंप्रात

रग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः॥ ॥ईहिलिव्रतंच॥ संवत्सरदीक्षाहोमयज्ञप्रारब्धे आग्रयणकालातिक्रमशंकायां नवान्नेन दी-
३९ क्षितव्रतं कर्त्तव्यं। तेनैवाग्रयणस्य सिद्धिः। एतदप्याग्रयणकालस्यैव॥ ॥उपसत्सु रौहिणौ कुर्वीत। संवत्सरोपस-
त्कादेयज्ञे उपसत्सु आग्रयणकाले प्रवर्ग्ये नवान्नेन रौहिणौ पुरोडाशौ कर्त्तव्यौ। ताभ्यामेवाग्रयणसिद्धिः। एतदप्या-
ग्रयणकालस्यैव॥ ॥सुत्यासु सवनीयान् संवत्सरसुत्यासु आग्रयणकाले नवान्नेन सवनीयपुरोडाशान्कुर्वीत
॥ ॥सोम्यः श्यामाकचरुः शरद्यपस्य। आरब्धपक्षमस्याग्रयणं सोम्यः सोमदेवताकः श्यामाकचरुर्भवति। एतच्च वर्षा-
सु शरदि वा भवति आखंनरात्। श्यामाकाग्रपाकस्य तदानीमेव भावात्। तदाहापस्तंबः। वर्षासु श्यामाकैर्यजेतेति
मानवे विशेषः॥ शरदि सोमाय श्यामाकानामिति। शांखायनब्राह्मणोक्तवाक्यथात् आग्रयणस्याग्रहणोनात्रायका-
मो यजेत वर्षास्वागते श्यामाकस्तस्मै श्यामाकानुरूपेनैवश्चाहेति॥ ॥आपस्तंबसूत्रेन्वापंसमानतंत्र उक्तोस्ति। नानिष्ट्वा-
ग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्याश्नीयाद्व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामिति सग्रपाकस्य यजेत। माधवाचार्योप्येवमाह(?)-
माधवाचार्यस्तंत्रसंग्रहश्चासां निधेमोनिर्वपणकाले आग्नेयमष्टाकपालमिति विज्ञायते तेनानामिन्द्राराग्नं द्वादश-
कपालमाग्नेयं वा वैश्वदेवं पयसि चरुं सौम्यं श्यामाकचरुं द्यावापृथिव्यमेककपालं उक्तरत्ना द्यावापृथिव्यमेकेमत्- राम
माममंतीति। भिन्नतंत्रोपि विकल्पेन तेनैव उक्तः परिनात तंत्रो श्यामाकेष्टिं कुर्वीतेति॥ ॥वैराणवो ग्रीष्मे। ग्री- ३९

ष्मेत्यंतो वैणवो हृशापवमयः सौम्यश्चरुर्भवति। सौम्यश्चरुरित्यनुवर्त्तते। शांखायनब्राह्मणे तु विशेषः। अथ वसं
त आगते पक्वेषु वेणुयवेषु वेणुयवानुद्धृत्तेन वा आहेति प्रकृत्य तस्मा एतदेव पर्वैतत्तंत्रमेषा देवतैषा दक्षिणेत
ब्राह्मणं। तो हैव आग्नेयी वा वारुणी वा प्राजापत्या वा कुर्वेतत्तंत्रमेवैतद्ब्राह्मणमिति॥ आपस्तंबः॥ वेणुयवाना
मिष्टिमवेके समामनंति वेणुयवेषु पक्वेषु वेणुयवानुद्धृत्य वा इति संप्रेष्यति तस्मा एतदेव तंत्रमेषा देवताग्नेयी
मैत्रावरुणी प्राजापत्या वेति। एतत्तंत्रमेषा देवतेति श्यामाकेष्टौ पूर्वमुक्तं तस्मात्तिरस्कोयं॥ ॥श्यामाकवेणुवाग्रयणयोर्द
क्षिणामाह॥ ॥पुनःसंस्कृतो रथो दक्षिणा क्षौमं मधुपर्को वर्षांतवावासः। वाशब्दः प्रत्येकं योज्यः। यो रथो भग्नः स पुनः
सज्जीकृतः स पुनःसंस्कृतः। एवंविधो रथो दक्षिणा। अथवा क्षौमं दक्षिणा। क्षुमा अतसी तत्तंतुनिर्मितं क्षौमं। अथ
वा मधुपर्को दक्षिणा। मधुपर्कशब्देन दधिमधुघृतान्युच्यंते। अथवा वर्षोद्धृतं वासो दक्षिणा। वर्षासुत्तोप
घजमानेन परिहितं तद्वर्षोद्धृतं। शाखांतरे तु आग्रयणस्य पक्षांतराण्यपि संति। तथा च बह्वृचब्राह्मणे। पये
तस्येग्न्ना वामौस्यमासं वामावास्यं वा हविः कुर्वीत नवानामुभयस्याग्न्या अपि वा पौर्णमासे वामावास्ये वा हवींष्य
नुवर्तयेद्देवतानामपरिहाणायापि वा पयेवाग्न्वेव सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयान्नवानामुभयस्यापि वा स्थाली
पाकमेव गार्हपत्ये श्रपयित्वा नवानामेताभ्य आग्रयणदेवताभ्य आहवनीये जुहुयात्स्विष्टकृच्चतुर्थीमोतुष्ये

२८ स्वाहापुष्ट्यैस्वाहेतिभवनानामपरिहारायापि वाग्निहोत्रीमिवनवान्नाद्पितानस्मैदुग्धेनसायंप्रातरग्निहोत्रंजुहुयादुभ
यस्यो ऽप्येन - नावंतःपातास्ति षांमेनकाममयेलतेनयजेतेति। तत्रैव। समानतंत्रावा दर्शापूर्णमासाभ्यां दृष्टीपसोमा
सोवा नवानामग्निहोत्रं वा यवाग्वासायंप्रातरग्निहोत्रीयान्नवानादपि लातस्ते दुग्धेनसायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात्पाक्ता
हेय सेवास्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्य आहवनीये जुहुयादिति। आपस्तंबः। अपि वा
सोवास्यायां पौर्णमास्यां वाग्रयणेष्टिं मरुपातयेदपि वा॥ पौर्णमासीममावास्यां वा नवैर्यजेताऽपि वा अग्निहोत्री व्रीहि
स्तंबयवश्यामाकैर्वाग्रयणमपि लातस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयादपि वा नवानां यवाग्वा सायंप्रातर्जुहुयादपि वा न
वानां स्थालीपाकं श्रपयित्वाहवनीये जुहुयात्तदाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योऽपि वा नवानां चतुःशरावमोदनं पक्त्वा
चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेदेवं पत्नेर्यजेत तत्राग्नेयपुरुषामाकोन भवत इति। तथा आग्रयणानंतरं दर्शपूर्णमासयोरीप्सनि
यमस्तु नैवोक्तः। व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेताऽयवेभ्यो दर्शपूर्णमासावेवं यवैरा व्रीहिभ्योऽपि वा व्रीहिभिरेवोभया
नैतेहवै सपयरतमाभवंतीति बह्वृचब्राह्मणं। वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसंते यवैरिति। कात्यायनमथाग्र
यणस्य बह्वृचब्राह्मणोऽभ्युपेते। यद्युनरुत्तमुपेक्षेत सर्वपहोनक्षत्रमुद्दिश्य यस्मिंश्चेद्वृत्तेकामयेत तत्तस्मिन्यजेतेति ॥६॥ राम
॥ अमावास्यायामग्न्याधेयं। अग्न्याधेयमिति वक्ष्यमाणाश्च कर्मणः संज्ञा सव्यवहाराय। कुरुक्षेत्रे पराह्णे स्छे २८

लेऽग्न्याधेयमित्यादेः। स्ताचाग्न्यगारकरणादीष्ट्यंतस्य कर्मसमुदायस्य संज्ञा। न मंथनमात्रस्य स्थापनमात्रस्य वा। तत्राग्न्या
धेयममावास्यायां भवति। अत्र चामावास्याशब्देन गौणपारुत्साम प्रतिपद्युक्ते कुतः। श्रुतौ तथा दर्शनात्। स यो मावास्याया
मग्नी आधत्त इति प्रकृत्य यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदहरुपवसेत्तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छतीति मुख्यामावास्या
यामुपवासं दर्शयति। अत्रोपवासशब्देन यमनियमयुक्ताग्न्यस्थानमुच्यते। परेद्युरेवाग्न्याधेयस्याद्वैवाश्रीमान्। अथ जा
ग्रतिजागर्ति देवा इत्यादिकाऽतेनोपवसेत् यमनियमयुक्तो भवेदित्यर्थः। तस्मिन्मुख्यामावास्यायामग्न्यगारादिकृत्वा तस्मिन्नेवोप
क्रमप्रतिपद्याधानं कार्यं। न तत्राधानपक्षे तु पूर्वदिने उपक्रमः। नतूत्तरदिने मंथनं॥ ॥ज्योग्निीताधानस्यमानउपवसे सर्वा पौ
र्णमासी युक्तामामावास्यां न तत्र चेति शाखांतरं। आपस्तंबः। पौर्णमास्यां तु पूर्वे स्मिन्सर्वे तिथिमेधिष्यत्― ंभणीमयममप्रभूमयो
मतो पौर्णमासेन यजेतेति। काठके। आधानं चेत्पौर्णमास्यां पूर्वां तन्तूं देवताभ्य उपवहेदुत्तरामलारं भणीयामे पर्वणो चे
ति। अतश्च पौर्णमास्याधाने चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः पौर्णमास्यामग्न्य―― ―रिष्टयश्च। ज्योत्स्ना रंभणीया पौर्णमासं चे
ति पूर्वेद्युरेवा ःपौर्णमास्यामलारंभणीयेति सिद्धं। कठसूत्रे। पौर्णमास्यामादधानः पूर्वामुपोष्याधायाग्न्याधेयेष्टिभिरिष्ट्वा
उत्तरेऽग्निहोत्रमुपतिष्ठमानो वसंतेऽन्वालारंभणीयां पौर्णमासं चेति॥ मानवे॥ पौर्णमास्यामाधयस्तो पवासप्रामारभ
णीयां कुर्वीत स यः कालयः पौर्णमास्यां यजेतामावास्यायामाधायन रूद्रेवा पौर्णमासीमुपोष्यारंणीयां कुर्वीतोऽत्र

३८ रामुपेष्य पौर्णमास्यायजेतेति॥ ॥ कृत्तिकारोहिणीमृगशिरः फल्गुनीषु। कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु च। एतेषु
नक्षत्रेष्वग्न्याधेयं भवति। अथ यममावास्यया सह विकल्पः॥ कृत्तिकास्वग्न्या आदधीत॥ रोहिण्यामग्नीनादधीतेत्येवमादि
भिर्वाक्यैः स्वतंत्रेष्वेव नक्षत्रेष्वाधानविधानात्। न त्वमावास्यायामेवैतेषु नक्षत्रेष्विति समुच्चय एवकृप्यं न भवति। नैवं उदि
तानुदितहोमवदमावास्याविनकृत्वाधाननिंद्यामावास्यासंस्तवास्य कृंतरताप्रतीतेः। तथाहि यद्यमावास्यायामग्नीनाध
त्ते यथाविहितायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स तत एव स्वर्गं लोकमियादेवं तर्हि अमावास्यायामाधानं विधायन कृत्वाधाननिं
द्यमाप्नोतीति। अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा पिहितायां द्वार्यपद्वारात् पुरं प्रपित्सेत् स जिह्मः पुरः स्यादेवं तर्हि तिप्रपित्सेत प
प्रवेष्टुमिच्छेत्। स पुरः पुरो भाग एव जिह्मः वक्रः प्रतिहतगतिर्भवतीत्यर्थः। तस्माद्विकल्प एव। न समुच्चयः॥ ॥ हस्तोला
भकामस्य। लाभकामस्य यजमानस्य हस्तेन सह हस्तो नक्षत्रमाधानकालः। यदिच्छेत्त्वमेदीयेतेति मक्षर्षाथेमशोहस्य
योगाल्लाभश्राहेनप्रतिग्रहेरा। यं प्राप्तिरूप्यते। तेनायं प्राप्नोत्यसेवकालः प्रतिग्रहस्य प्राप्नोत्यासेवोन्नतात्॥ ॥ चित्राक्ष
त्रियस्य। चकाराल्लाभकामस्य क्षत्रियस्य यजमानस्य चित्रा नक्षत्रमग्न्याधेयस्य कालो भवति॥ ॥ ज्योतिः श्रावणे। अग्नेः प
रिग्रहं कुर्यां द्विरात्रं वा कृत्तिकामृगे। रेवतीरोहिणीपुष्येज्येष्ठायामुत्तरात्रये। व्यवहारे सौरे। अग्न्याधानं द्विजेन्द्राणां स्यात्कृ। राम
त्तिकाविशाखयोः रेवतीरोहिणीपुष्यमृगसेहोत्तरात्रये। कारिकायां। माघादिषं च मासेषु श्रावणो वाश्विने तथा। कुर्यान्न ३९

गोत्रमांजेवाश्राषमनं शुक्लपक्षतः। हस्तद्वये विश्राखावाश्रुमृत्तिकास्त्रिमैत्याः। पुनर्वसुद्वये तद्वद्रेवतीषूत्तरासु च। सोमार्कि वाजि
तेवारे नाधिमासे न चापत्ये। चंद्रे ऽनुकूले स्वौ ह्युरिक्ताविष्टिविवर्जिते। इति॥॥ शाखांतरे ऽप्येष्वपि नक्षत्रेष्वाधानमुपते।
तद्यथा। आयत्नवः। हस्ते यः कामयेत प्रमेहीयतेति चित्रायां राजन्यो ध्यानत्व्य वो लिखारवायां प्रजाकामो। अनुराधेष्वृद्धिका
मः श्रवणे पुष्टिकामः उत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः सर्वाणि नि भवरेके समाप्तनंतीति। तथा अमावास्यां पौर्णमासीमा
स्यां वा आधेय इति॥॥ वसंतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसकामयोः। तस्माद्ब्राह्मणो वसंत आदधीतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य निष्का
मस्यापि ब्राह्मणस्यैव वसंतः कालः। यतो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्यैव युक्तं॥॥ ग्रीष्मः क्षत्रियस्य श्रीकामयोः। निष्कामस्य
क्षत्रियस्य श्रीकामस्य त्रैवर्णिकस्यापि ग्रीष्म ऋतुराधेयकालः। तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीतेति वचनात्। अथ यः
कामयेत क्षत्रं श्रिया यशसा स्यामिति ग्रीष्मे स आदधीतेति वचनात्। तत्र श्रिये ति अत्र क्षत्रियजातिरपि श्रिया संपदा कीर्त्या च
ऋत्वात्मकः स्यामिति कामस्य मानस्य ब्राह्मणादेर्ग्रीष्म आधानकाल रस्वर्थः॥॥ वर्षाः प्रजापशुकामवैश्यरथकृणां प्र
जाकामस्य पशुकामस्य त्रैवर्णिकस्य वैश्यस्य निष्कामस्यापि रथकृतश्च वर्षा ऋतुराधेयस्य कालो भवति। तस्मा
द्वैश्यो वर्षास्वादधीतेति निष्कामस्यापि वैश्यस्य वर्षाः। अथ यः कामयेत बहुः प्रजया पशुभिः स्यामिति वर्षासु स
आदधीतेति निष्कामस्य त्रैवर्णिकस्यापि। वर्षासु रथकार आदधीतेति रथकारस्य निष्कामस्यापि। शाखांतरे शिशि

रः सर्ववर्णानामिति। तथा च शिशिरः सार्ववर्णिक इति च। शिशिरर्त्तौ सर्ववर्णानामग्न्याधेयं भवतीत्यर्थः। एवं कालमुक्त्वा
कर्त्तव्यमाह॥ ॥अग्न्यगारे कुर्वीत। अगारं गृहं। अग्न्योरगारे गृहे अग्न्यगारे गृहे अग्निगृहे अर्घ्योत्सप्रिमाणि। अग्न्यता
त्रिक्रमेण कुर्वत्स्य घर्योद्गमः। तत्र पूर्वं गार्हपत्यगृहं पश्चादाहवनीयगृहमित्यर्थः। अत एव कुर्वीतेति बहुवचना
स्येव चता। सौवेजः साधतीत्य पश्चात् पूर्वमेव बलोदयश्चता रक्षति जोवरणीयाः। अत एव तल्लिङ्गमात्राणि नैव कु
मौञ्ज—रेयेरिति सर्वसाधारण्येनोपरिहृता। तावैधवरणाभावेऽपि चंमेश्लाखेमेहोते सेवलौकिकं वरणामर्थाल
त्वेयां अमपथ्या विशिष्टप्रवृत्तस्य सिद्धेः॥ ॥उदग्द्वारं वा यदं। अथ गार्हपत्यागारमुदग्द्वारं तु पश्चाद्वा प्राग्द्वारं। आहव
नीयागारं तु प्राग्द्वारमेव कर्त्तव्यं॥ ॥दक्षिणापूर्वद्वारे। उभयत्र क्रमेण। अथ प्रस्य गार्हपत्यागारस्य दक्षिणो द्वारं कर्त्तव्यं।
आहवनीयागारस्य प्राग्द्वारं कर्त्तव्यं। न त्वेवमस्याग्न्यगारस्य पश्चिमे कं द्वारद्वयं किं न विधीयते। मैवं। गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारद्व
यं किं न विधीयते। मैवं। गारे पूर्वद्वारस्याग्न्यादेर्वप्रामेर्विधमाननैर्हरणात्। अतो गार्हपत्यागारे दक्षिणद्वारं विहितं। पू
र्वद्वारं चाघोत। आहवनीयागारे पूर्वद्वारं विहितं। अपरद्वारं चाघोत। तस्मान्मध्ये गार्हपत्यादाहवनीयपर्यंतं धमनानि
नयनविधानं गार्हपत्याद्वेहरणं च संभवति। किंच। अस्या बह्वलामग्नौर्वेदक्षिणोद्वारे इति प्रसिद्धौ शोभोतेयं दक्षिणापूर्वेद्वारे इ
ति निर्दिशति। तदेवं ज्ञायते प्रतिमध्यमं गार्हपत्यागारं ततआहवनीयागारमिति। तथा च सति येषामपि बंधायेंऽग्न्याकर

समनारम्भापि दर्शिताश्च हेषु पूर्वे निर्दिष्टा इति ॥ ॥ पौर्णमासवद्वपनं । अत्र यजमानस्य पौर्णमासवत् केशश्मश्रुवपनं भव
ति । विकल्पस्य वपनस्य मासास्या बाधितत्वात् । श्रेणिपक्षातिदित्या इति केचित् । अपरे त्वेवमाहुः । पौर्णमासवद्वपनमित्यनेनै
व विकल्पे सिद्धे तत्तु न तत्र संभारसामवपने मन्त्र पुनर्वपनग्रहणादेवं ज्ञापयते पौर्णमासे नित्यमेव वपनं भवति न वि
कल्पे सिद्धे तत्तु न रूढं तत्र संभारसामवपने मन्त्र पुनर्वपनग्रहणादेवं ज्ञापयते पौर्णमासे नित्यमेव वपनं भवति न विक
ल्पेन । केशातु न तत्र संभारसामवपते मन्त्र पुनर्वपनग्रहणादेवं ज्ञापयते पौर्णमासे नित्यमेव वपनं भवति न विकल्पेन ।
केशश्मश्रुवपते वाशिखमित्यत्र वाशारस्याशिखवमित्यनेनैव संयोजनात् । शाखान्तरे नखनिकृन्तनमप्याम्नातमस्ति ।
केशश्मश्रुवपनेन नखानि निकृन्तते तेऽस्मासिवं पत्नी केशावर्जमिमा पत्तेवः ॥ ॥ सोमे वस्ते हते । यजमानो हते अधे
ते सकृत्य हृतालिते गाने सोमेव स्ते परिधत्ते । तुमाग्रतसीत ह्निकारे सोमे ॥ पत्नी च । पत्न्यपि अहत्ते सोमे वाससी वस्ते
परिधत्ते । सोमे वसाना वयी त्र्यारधीयानामिति वचनात् ॥ ॥ सर्वस्थिते धर्यवेदये । तेऽग्रहते सोमेन्याधाने संस्थिते स
माप्ति शते उपाभ्याम पि अध्यर्धवेदे पेरातच्छे । वरितार्थत्वा विशेषा स्मति यत्तिमायेत्नला विशेषा च ॥ ॥ गार्ह
पत्यागारे निर्मथ्याम्याद्धाति । अयोनिजमकाष्ठाभ्याम ग्निं निर्मथ्य गार्हपत्यागारे गार्हपत्यस्वरूपमध्ये नि
दधाति । अग्रे स्थानमुल्लिख्य सुपरेखा । गार्हपत्यस्थापनस्थापनस्थाने इति गम्यते ॥ ॥ वेरुपतुजांव

४१ शेषमहानसाद्वा। अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे आदधाति इति विशेषः। वैश्यकुलाद्वाग्निमाहृत्य मंतत्रस्थापयति। वैश्यगृहाद्वा लौकि-
कोग्निर्हुतोस्य बोबाग्न्याद्यः। ननु तस्य परिगृहीतत्वाद्वसथ्यादि। अथवा अन्नं बहुपातत्वात्तत्वं दुष्टं हारिस्यर्थः। अथवा महा
नसात्। महानसशब्देन धान्यादिपाकार्थं गृहमुच्यते पचनागारं तत्र बहुपाकवशाद्रहती — तीर्भवति। स चाग्निः पंचभूसं
स्कारात्कृतो ह्यापनीयः॥ ॥ दिवा त्वाग्नीति राज्ञो वा। अथ यजमानो दिवैव अग्न्याति विषयोगतः। राज्ञो वा अग्न्याति अथवा
राज्ञो नाग्न्यातीति रात्र्यशानस्यैव विक्रमः। न दिवाशने सह। यद्यहरहस्त्वोग्न्याधेयस्यादिवेयाग्न्यादिरिति नियमेन दि
वाशनं विधायत रूपिकाममेव नक्तमग्न्यादिरिति रात्र्यशानस्यैव छंदयाविधानात्॥ ॥ उपास्तमयं देवाः पितर इति।
उपास्तमयं अस्तमयसमीपकाले आहवनीयागारस्य पुरस्तादुपविष्टो यजमानो देवाः पितर इतिमंत्रेणारेवाभि
रंभ्याह्वयति। तयोर्हे यं विद्वान्देवाः पितर इति ह्वयत्याहास्य देवा देवहूयं गच्छंत्यापितरः पितृहूयमिति श्रुतावस्य मंत्रस्याह्वा
नेविनियोगात्। पत्न्यपि तत्र दक्षिणतस्तिष्ठति॥ ॥ एवं वेशाय विशति। ततो यजमानः पूर्वेणाहवनीयागारद्वारेणाग्न्यगार
मोऽप्रविशति॥ ॥ दक्षिणेन पत्नी। गार्हपत्यागारस्य दक्षिणेन द्वारेण पत्नी अगारे प्रविशति। प्रवेशनविधेर्विहि
तद्वारपरत्वस्य युक्तत्वात्॥ ॥ पश्चादग्नेरुपविशतो दक्षिणतः पत्नी। उक्तप्रकारेण गार्हपत्यागारं प्रविश्य तौ पत्नीय
जमानौ स्थापितस्याग्नेः पश्चादुपविशतः। तयोर्मध्ये पत्नी दक्षिणत उपविशति। अथ यजमान उत्तरतः॥ ॥ अ राम
४१

श्वत्थ शमीगर्भोऽरणी प्रयच्छति। शमीमध्ये उत्पन्नोऽश्वत्थः शमीगर्भ इत्युच्यते। यो निरश्वत्थं तं प्राश्छाली शमीं तामिति
श्रुतेः। शम्यागर्भः। शमीगर्भः। अश्वत्थस्त्वासौ शमीगर्भः तन्निर्मिते द्वे अरणी अध्वर्युर्यजमानाय प्रयच्छति समर्पय
ति। तल्लक्षणं चैवं शमीगर्भस्याश्वत्थस्य प्राग्मुख्या उदग्मुख्या वा ऊर्ध्वगा या वा शाखायाः छेदं कृत्वा तन्मध्योऽरणी
कार्ये। ते च चतुर्विंशत्यंगुष्ठदीर्घे षडंगुष्ठविस्तारे चतुरंगुष्ठोच्छ्राये भवतः। मानं च मध्यमेनांगुष्ठपर्वणा कर्तव्यं। एवं वि
धा एका अधरारणिः द्वितीया उत्तरारणिरिति॥ ते चैते अरणी अग्निमंथनार्थं परिगृह्येते। ते एव सर्वदा धार्ये। अ
ते प्रतिपत्तिविधानात्। अरणी हृषमो इति। अत एव कात्यायनेनोक्तं। अरण्योऽस्मनध्यगं पावन्तिष्ठति पूर्वयोः। न
तावत्पुनराधानमस्यारण्योर्विधीयत इति। नाशारूपदाहादिनिमित्तेष्वरण्योः परिग्रहोपदेशात्। अरण्योर्दग्धयो
र्वा विनष्टयोः शीर्णयोस्तथा। आहृत्यासे समारोप्य पुनस्तत्रैव निर्मथेत्। इति। तथा च कात्यायनः। अरण्योः सुप
नाशाग्निगृहे यग्निं समाहितः। पालयेदुपशान्तेऽपि पुनराधानमिष्यते। इति एवं च निमित्ताभावे परिगृहीतयोर
रण्योर्नाशेच्छ पातावत्परिसमाप्तो पावकस्य मथनपि मंथनसंभवः॥॥ अभावे गर्भस्य। शमीगर्भोऽश्वत्थाभावेऽ
गर्भस्याप्यश्वत्थमात्रस्यारणी गृह्ये - तथा चोक्तं कात्यायनेन। अलाभे तु शमीगर्भोद्धरेदेवाविलंबित इति॥॥
तावेवं च द्वारण्यो उत्पत्तेरित्याहास्तमिते निशायां। अस्तमिते सूर्ये तदहानीमेव वनिशायां यजमानं प्रति अध्वर्युर्वीचं

यच्छापत्स्यौनु नेरितीमं प्रैषमाह । अस्तमिते आस्मिरात्रौ यजमानमाहेति शाखान्तरे श्रवणादेवमुक्तं ॥ ॥ पर्युक्ष्यं वा प्रधान
कालत्वात् । नाग्रावः पत्न्यपारत्नौ । उदयस्य समीपं पर्युक्ष्यं स्वामी येष्यपीन्नादः । सूर्योदयसमीपे वाग्रावेवश्रम्मक पत्रा
मनानंतरं वाचं यच्छेतीमं प्रैषं यजमानं पत्तिब्रूया त्रास्तमिते मात्रे । कुत एतत् । प्रधानकालत्वात् । वाग्यमो हि पत्नीयोगं । प
रार्थाश्च यत्प्रायानु पत्राम प्येसेवमादयोक्तहायांरात्रौ पर्युक्ष्यं विधीयते । अतो गानांम प्रधानकालता प्राप्ये निमा
माद्दमपमनस्यत र्थं प्रैषस्य च पर्युक्ष्यकालतेव घटते । एवं वाग्यमनस्य दृष्टार्थता भवति । यत वा तेन हि परार्थः सुविनकर्तु
ङ्कतेते । अन्यथा त्वदृष्टार्थता भवेत् । तस्मात्पर्युक्ष्यमेवेष वंधनारागा । यनु अ यते अस्तमिते आदित्ये रात्रावितितदुद
यसमीपे पिविमयमाशो । न विहन्यतेत रापि प्रागुक्ष्यान्त्रिवमवति ॥ कपिञ्जलरसंज्ञा रानंतरं या गच्छान पन प्रेषा
रिमं प्रैषमिच्छति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गार्हपत्यागारे जंबध्नाति न वा । अरत्निप्रदानानंतरं गार्हपत्यागारे स्वकीयं चरका मंचा
जं छागं बध्नाति । अपवान्व भ्रातीति विकल्पः । नद्वेके यूपधं नीति विधानं तदुत स्थान कुर्यादिति विहितप्रतिषि
द्धत्वाद्विकल्पः । एतोरा त्रिमजं बध्नातीति श्रवणा त्तमस्य समकालमेव बंधनीयः । रात्रिमिमसंत संयोग हिती याम्याः
श्रवणात् ॥ ॥ विधमानं प्रातरग्नीध्रे रघात । विधमानं यजमानस्य गृहे स्वत्वेन विद्यमानम जं अबंधनपक्षेपि संछि ते
कमेतापग्नीधेरघात । संछित इति वक्र एव पाठान् । कुतस्त्वेतत् । तदुत्तस्थानं तु कुर्यादिति बंधनपक्षेनिषिध्य यदघस्माज राम

स्याद्ग्नीध्रस्यैनमाननस्याचैवैनेवतं काममाप्नोति तस्माद्दुतं नाद्रियेते सजवं धनकामस्पदानेनैव संपद्यमानत्वेनहितु
भ्रतैनाज्जवे धननिराकरणात्। तस्मादेवं धनपत्नेगृहे विद्यमानस्यदानं। अत्र केचिदेवमाहुः यदि स्त्रीयोजो नास्ति नत्थैव
स्वैरकीयोप्यानीयवं धनीयः। यदिगृहे स्त्रीयोजो भवति तर्ह्येव बध्वैव यातरग्नी अन्यरेय इति। अपरे त्वेवमाचक्षते। स्व
कीयः परकीयो वापि कल्पेन संबंधं धनीयः। अत्र स्वकीयस्यवं धनपत्नेमानरग्नीधे दानं। नावं धनपत्ने तास्यवं धनपत्न
रति॥॥ अस्तमिते रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्यपात्राणि मिमीतेतं चातुष्प्राश्यं पचति। अस्तमिते सूर्ये रोहिते रक्तसमा
पादिते आनडुहे बलीवर्दसंबंधिनि चर्मणि उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे अधिकरणात्कृते चत्वारि हविष्यपात्राणि हविष्यस्य तंदुल
रूपस्य पात्राणि मिमीते। प्रक्षिपति। अत्र हविष्यशब्देन व्रीहितंदुला एवोच्यंते न व्रीहयो यवा वा। कंडनस्यानुक्तत्वात्।
अथ चातुष्प्राश्यमोदनं पचतीत्योदनश्रवणात्। तस्य न व्रीहिः तंदुलसिद्धान्ने रूढत्वात्। पात्राणि न्वमस्त्र तित्र प
परिमाणानि। तुदनस्य चतुर्भिः प्राशनीयत्वात्। प्राशनस्य चतस्रभर्थत्वात्तत्तेशप्रस्थतित्रयपरिमिततंदुलौदनेन सं
भाव्यमानत्वादिति॥॥ तं चातुष्प्राश्यं पचति। तं चतुर्भिः पात्रैश्चर्मणि मितं हविष्यं चातुष्प्राश्यं चतुर्भिः प्राशनार्हं त
स्मिज्जननस्य प्रथमोदनं तस्मिन्गार्हपत्यागारे स्थापितेग्नौ पचति। तमिति तमिति मात्रस्यैव निर्देशः संस्कारांतराशंकानि
रासार्थः। तेन नतिस्द्धाने व तंदुलान्प्रक्षाल्य स्थाल्यां पचेत॥॥ उद्वास्यैनमभिघार्य सर्पिरासिच्याग्न वच्छीति स्वः

४३ समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति मन्त्रेण । तं श्रृतमोदनमुत्तरत उद्वास्य तस्योदनस्य मध्ये आसेचनं गर्तं कृत्वा तस्
मिन्नासेचने असंसृष्टं तमेव सर्पिर्घृतमासिंच्य आज्यस्थाल्याः स्रुवेण गृहीत्वा तिस्रः समिधो घृताक्ताः । तेन गर्त्तस्थितेनैवाज्ये
नाक्तास्तस्मिन्नेव स्थापितेऽग्नावादधाति समिधाग्निं दुवस्यतेत्यादिभिः मन्त्रैः ॥ ॥ उपत्वेन जपति । उपत्वेतीमं मन्त्रं
यजमानो जपति कुतः । उत्तरसूत्रे अर्धर्चग्रहणात् । त्रिभिरादधात्येकं जपतीति शाखांतरे श्रूयते । तेन क्रमेणाद्ये
स्त्रिभिर्मन्त्रैः समिदाधानं चतुर्थेन जपतीति ॥ ॥ द्वितीयं वार्धर्चं । अथवा यजमानो उपत्वेति जपति किंतु द्वितीयां पूर्वसमिद्दा
पतीमामन्त्रः । अर्धर्चं जपति ॥ स्वेच्छा नास्ति तामेव । एवं श्रूयते समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरग्न्यादधतीति समिद्
द्वतीभिर्घृतशब्दवतीभिश्चाधानं श्रूयते । द्वितीयायां च समिच्छब्दो नास्ति । तेन नास्याः समिदाधाने विनियोगः । अ
त्र विप्रतिपत्तिः । केचिदिदं ते द्वितीयां जपंति । केचित्स्वेच्छा नास्ति तामेवेति ॥ ॥ चत्वार ऋत्विजः प्राश्नंति । तमोदनं
चत्वार ऋत्विजो ब्रह्महोत्रध्वर्य्वग्नीध्राः प्राश्नंति ॥ ॥ एष ते ब्रह्मौदनरस्याह । ब्रह्मौदनप्राशनानंतरं राधस्ते ब्रह्मौ
दन इति एनमध्वर्युर्यजमानं प्रत्याह ॥ ॥ वरं ददाति । तत एव मुक्तो यजमानश्चोल्लिखितो वरं ददाति । वरशब्देन ये
म्योऽस्यपते । तदभिलक्षितं स्वाधीनं वस्तु यथाश्वपशुं हिरण्यादिकमुच्यते । तत्र चतुर्भ्योऽपि ददाति चतुर्भ्योऽप
स्थितत्वात् । अतएवाध्वर्योरिव दर्थान्तमब्रह्मणोपि ग्रहणमिति सिद्धं । प्रवृत्तप्रवर्त्तनेनार्थेसम्ब्रह्मन्वारब्धस्तनरहविः प्रथमा एम
४३

वः॥ ॥संवत्सरं वा पुरस्तात् कुर्यात् ततः सर्वानादधीत॥ ॥द्वंद्वं समस्तं स्थांतरं। अधानस्य पुरस्तात् संवत्सरं मानादिवरद्दामांतमोदृ
नंमस्सहं कुर्यात् ।ततः सर्वानादधीत॥ ॥द्वंद्वं समस्सत्तान्तरं। अधानस्य पुरस्तात् संवत्सरं मा नादिवरद्दामांतमोदनं मसहं
कुर्यात् ।ततः एवंविधात् संवत्सरं समिदाधानेन संस्कृतादग्नेः सकाशात् सर्वानग्नीन् गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नि
सभ्यानादधीत ।ते होतुः संवत्सरं चातुर्मास्यमोदनं पचमय तास्मै वाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनाक्ता समिद्धतीभि
र्घृतवतीभिरग्निरभ्याधज्ञामस्य सम्मतोऽग्निर्जनित्वा स एव सम्भविते। तस्मात्तेः अस्मिंश्च पक्षे संवत्सरं समधमत्रिनेऽग्र ग्र
गारकरणाय पात्रमपजपांतं कर्त्तव्यं। ततः पूर्णे संवत्सरे उत्तरेहनिश्चत्वारः पर्यां भवंति। द्विवाग्रग्रानन्तनियमोज
वे धनजागरणा वाग्यं धश्चेति। एतेषामाधानानां सर्वाहोतारं व एव अवयानात् ।तथा हि। परद्वहरस्य श्वोऽग्न्याधेय स्यादि
वे वाग्नीयादित्सरोभनं नियमश्चाधानात् पूर्वेद्युरेव श्रूयते। तथा एतां रात्रिमजेवधूमती सजबंधनमपि तस्मान्ने
वरणेऽत्रो श्रूयते। अथ गायति जायपति देवा इति पक्षे समस्तं द्वंद्वतरः पात्रजरस्तपश्चिततरोऽग्नीध्राधनंत इति न्वतस्मापि वरणेऽत्रो
जागरणाश्रूयते। वाग्यमस्य वपदार्थांगत्वेन अधानकालत्वानुग्रहात्। अस्मिन्मते अग्निहोत्रकाले गार्हपत्यमग्नुपने
मनिमथ्य पृष्ठि नमाह॥ ॥गार्हपत्ये तु यतेयामामाग्निमाहृत्य चातुर्मास्यरूपपक्षे विहरेत्। होमकाले गार्हपत्ये उपशान्ते
ग्रामाग्निं लौकिकाग्निमाहृत्य तस्मिंश्चातुर्मास्यरूपमोदनं पचेत् चातुर्मास्यरूपमिति शरद् समर्थ्यान्ते नैव तु रोचाल

४४

णाग्नोजपिलाच तस्मात्स्त्रेः अग्निहोत्रहोमार्थं विहरेत्। चातुष्प्राश्यमित्यस्य गुणविधित्वेन नामधेयत्वासंभवात् चातुष्प्राश्य
धर्मातिदेशः। तेनमानादिवरणांतो लक्षधर्मोऽत्रन भवंति। अतोयथाश्रुतमेवपचनं प्राशनं च भवति। ग्रामाग्निमिश्रणेनैको
द्धरणाकालातिक्रमभयात् लौकिकस्याहरणं विधीयते। गच्छमानश्चेन्नजायेतेस्मादिकं तेन तद्देवहोमानंतरं स्वयोनेर
वगार्हपत्यस्याहरणं। स्वयोनिमतस्याभावाशादेपुनरपि संवत्सरं चातुष्प्राश्यपचनेन पुनराधानमिति॥ ॥ रात्रिंजागरणं
धारणे। सपत्नीकेन यजमानेन तस्यां रात्रौ जागरणाग्निधारणे कर्त्तव्ये। तत्र धारणोकरणानि पयमाह॥ ॥ शीकालेवा।
शकलैः काष्ठखंडैर्वा। सामर्थ्योझेमवपिंडेर्वास्थापितस्याग्नेर्धारणं कर्त्तव्यं। ननु वचनं विनाप्येवंमेवप्राप्नोति। सत्यं।
असमर्तरनियमार्थं पुनर्वचनमित्यदोषः॥ ॥ व्युष्टायामुपशामयेद्दक्षिणावास्हरेद्वाहार्यपचनं श्वेत। व्युष्टायां
रात्रौ संगार्हपत्यागारे स्थापितमग्निमुपशामयेत्यानुगमयिला वसंमालांतुपर्तते। अथ वा तमग्निं दक्षिणासंहरे
त्। न तु उत्साघ द्दक्षिणास्यां दिक्षपहरेत्स्थापयेत्। परं वेहुद्दिसोग्निः अन्वाहार्यपचनः कर्त्तुमिष्टो भवेत्। अस्मिम
न्हेद्दक्षिणाग्निमाहधतीत्यस्य सम्भित्कालेतमेवदक्षिणासंहृतमग्निमाहृत्य दक्षिणाग्निस्थाने भुवइतिस्थापयेत। लग्ण
हपत्याहाहृत्य॥ ॥ स्थानमुद्धिख्याभ्युसालारद्धेहिरण्यं निधायपोषारत्नकशान्तिवपसंतेषु ग्राकीर्णःततउपस्था
मितस्याग्नेः स्थानेमप्रहेरुांस्फोनो विश्वयजमानेनवाहेउद्केनाभ्युक्ष्य तत्र भूमो हिरण्यस्याक्लंनिधायतत्र

राम
४४

वोषानङ्गारखङ्करं च निवपति। ऊषशब्देन क्षारमृत्तिका अभिधीयंते। आखुकरशब्देन चाखुभिरुत्कीर्णाः पांसवोऽभिधीयंते। ऊषाखुकरसिकतापानंतरं तेभ्यः खङ्कारैररत्निमात्रस्ते च फलोष्ठमाकारः स्वरः कर्तव्यः। ततस्तस्य वृत्तस्य चरस्यां तेषु मांतेषु शार्कराः परितो निदधाति। ताश्च पंचावान्तरात्। पंचावाशा छर्करेत्येतनर्थं इति परिशिष्टोक्तेः॥ अत्र च पथममग्निस्थापनांगभूताः पंचभूसंस्काराः पूर्ववत्कर्तव्याः। तत उद्धिद्व्यासारद्वे यजमाने स्फ हस्ताग्र शार्कराणि धत्तातं कार्यं॥ ॥ हिरण्यमुपर्येव। एके उपरिष्टात्सर्वेषां संभाराणां हिरण्यनिधानमिच्छंति। एके पुरस्तादिति॥ ॥ एवमितरयोः। इतरयोराहवनीयदक्षिणाग्न्योरेवमेव स्थाने कर्तव्ये। तत्राहवनीयस्य स्थानमाह॥ पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु सप्तसु वा। गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यमस्थाद्यां रिश्यष्टासु पदिक्षेषु आहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात्। एकादशसु प्रक्रमेषु वा। द्वादशसु प्रक्रमेषु वा सप्तसु वा उक्तसंख्यातो प्रक्रमेष्वपि सप्तसु षडादिषु वा आहवनीयस्य खरं कुर्यात्। तथा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत द्वादशस्वादधीतेति। तथा नात्र मात्रास्ति यावत्येव स्वयं मनसा मन्येत तद्वाराधीत स पञ्चाशत्प्पलस्कमिवमांव मुच्चरतीति श्रवणात्। अत्राहवनीयखरे पंचभूसंस्कारा न कृत्वा पुनरुल्लिख्याभ्यवारद्वे स्फरूपाणि शार्कराणि धनातं कुर्यात् अत्र जपाखुकरैः अरत्निमात्रश्चतुरश्रः खरः कार्यः। अत्र तेषु त्रिसप्ततिसंख्याः शार्कराणि धेयाः। पूर्ववद्घाविसप्ततिरिति वचनात्। खरप्रमाणं च यज्ञपार्श्वे उक्तं। अरत्निश्च

तुरश्रस्य पूर्वस्माग्नेः खरो भवेत्। एवं चक्राकृतिः पश्चाच्चतुःशार्द्धे खरदक्षिणा इतिनिगमेच। परिमंडलं गार्हपत्यस्याधिष्ठम
४५ रत्निमात्रं चतुरश्रमामाहवनीयस्यार्द्धं चंद्रवद् दक्षिणाग्नेः सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यस्य च इति॥ ॥इतरस्य वितस्तीमे दक्षि
णातः। इतरस्य दक्षिणाग्नेर् दक्षिणतो वितस्तीमे स्थानं। तस्य साधनोपायः शुल्बकारेणोक्तः। गार्हपत्याहवनीययोरंतरषसम
मधा वा गंतुं समं त्रेधा विभज्यापरवितस्ती प्रलम्बहतेन दक्षिणापश्यत क्षिन्नग्नि विलेकः प्रकारः। अपि वांतरत्रिभागो न्यस्या
म रद्धा खल्वर्द्धं स चतुरश्रं कृत्वास्य। एषा मान्नि रिति द्वितीयः प्रकारः। एवमन्यतरेणोपायेन स्थानं कृत्वा ततः षोडशांगुल
ता तीयेन त्वं स्यात्षोडशांगुले। लावदेवन्तरोमात्वाहरेहृत्तेमध्यपूर्वके इत्यनेनोपायेनारत्निहैः उपकल्प मर्द्धं चंद्राकारं
दक्षिणाग्नेः खरं कुर्यात्। अत्राप्युपकल्पनादिशोके रत्नि धन्मांते पूर्ववत् ऊषा खल्कारे अर्द्धचंद्राकारः खरः कार्यः। त
तः प्रातिष्ठद्वाविंशतिः शंगा विधेयाः सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यस्य च साधनमिति पारित्रिकोणे गार्हपत्यस्य खरं वसप्य
स्यापि ततः खरुपले प्रमाहिपंचाशच्छ केरात्नि धन्मांते संस्कारैः कर्तव्यः॥ ॥उद्धननमग्निमंथनं। अग्निमंथनमग्ने
र्गार्हपत्यस्य मथनमुद्धृत्य इति तेस्मर्पयेत् कृत्तं यः। एष वा विद्वांसु दिते मंथतीति श्रुतेः॥ ॥अनुदूर्य एके। एके अनुदूते
अनुदिते एवं सूर्ये मंथनं कर्तव्यं मिमाहुः। तदेवं अनुदिते मंथिह तिश्रुतेः॥ ॥उदिते नहुरणां। उद्धरणं कर्म्यपहृत्युरि। एम
त एव सूर्ये कर्तव्यं। तमुदिते मंथ चमुद्धरंतीति श्रुतेः। अतश्च मंथनमनुदिते उदिते वा। उद्धरणं तू दिते एव सिद्धं॥ ॥ ४५

अपरेणागार्हपत्यायतनेमंथनंभवतीतिसूत्रशेषः॥ गार्हपत्यायतनंअपरेणागार्हपत्यस्यपश्चात्प्रदेशेत्रोअग्न्याहरेग्निमंथनंकु
र्यं॥ ॥अश्वमानयेतिब्रूयात॥ अश्वमानयेतीमंमेषमेधंपुरस्तीधमतिब्रूयात॥ ॥छिंनअश्वेपुरस्तात्ताअश्वेपुरस्तात्अ
अग्निस्थितेमंथनंकुर्यात। तत्रयपधममअधरारणिमुत्तराग्रांनिधायउत्तरारण्यापोईशानदिग्भागाद्दशांगुलदीर्घंद्व्यंगुल
विपुलंप्रमंथंछित्वातस्यमूलंचत्रबुध्नेप्रवेश्यअधरारण्यामूलादष्टांगुलंत्यक्त्वाअग्राद्व्यंगुलंत्यक्त्वातत्स्थानेअंगु
लचतुरश्रपरिमितेपूर्वेदेशेपंतेमंथनस्थानंकृत्वाचत्रबुध्नप्रोतस्यप्रमंथस्याग्रंतत्रनिधायचत्राग्रकीलकाग्रस्योप
र्युदगग्रामोवीलींनिधायपंचत्रंधारयित्वाचत्रंनेत्रेणामर्दक्षिणोत्तरवेष्टयित्वातयामंथनंकुर्यात्यथाजातोग्निःस्यात्पत
ति। तत्रयजमानःशाखसुखोपंत्रधारणंकरोति। पत्नीचत्रंनेत्रेणात्रिर्वेष्टयित्वामंथनंकरोति। ततःशाखांतरार्द्धंसुश्र।
तस्मादर्धसुःप्रमंथस्कुखोभिमंथतीति। चत्रंचखादिरंद्वादशांगुलदीर्घंकर्तुलंत्रअग्रेलोहकीलकंसुकंबुध्नेप्रमंथाग्रप
वेशार्थंगर्तंयुक्तंमूलेअग्रेचलोहपरिकासंयुक्तंपकार्यं। वीलीचखादिरीद्वादशांगुलदीर्घांमध्येअंगुलविपुलाअ
धोभागेप्रमाचत्रापस्थितकीलकोपरिस्थापनार्थंलोहपरिकायुक्ताउपरिभागेवर्तुलाचकार्या। नेत्रंचगोवालकृतशणसू
त्रेत्रिवृच्चाममात्रंकार्यंकिंचिन्मंथाग्रेणामंथेति। अपरेतुमूलेन। तत्रमंथनमूलेनमंथनंकार्यमपनेनोक्तं
रुत्सकारिकायावातपद्या। चत्रबुध्नेप्रमंथाग्रंदत्त्वाविविद्यतः। कुलोत्तरायामरणीतद्धुधमुपरिमक्षतिरिति॥॥॥

४६ जातेवरदानं।जातेग्रावधर्मविवरदानं यजमानः करोतीति वाक्यशेषेणाध्वर्योरभिलषितं यजमानस्वाधीनं किंच न हिरण्या
दि द्रव्यमुच्यते॥ ॥मनसैके।एके इच्छंति अहमिदं वसु अध्वर्यवे दास्यामीति मनसा संकल्प्य पश्चात्संमतमात्मसन्नंतरं द
दाति।नदानी॥ ॥तस्याभिप्राणस्याप्राणान्मंतरेद्धारयति।तस्य जातस्याग्रे यजमाने नाभिप्राणः कार्यः।प्राणापमृतेऽधर
ति मंत्रेण।अभिप्राणस्य प्राणानिति मिलनहीकृत्य मुखेन श्वासस्य समर्पणं।फूत्कारकरणमित्यर्थः॥ ॥उच्छ्वासोमंत्रार्था
आरभध्व इति।उच्छ्वासो वह्निज्वालापानन्नुद्धे श्वासेन मुखमध्ये ग्रहणं अमृतमायाआरभध्व इति मंत्रेण यजमानेनै
व कर्तव्यं।सउनरपानितीति वचनात।तदेतमेतदात्मन्नाधत्त इति श्रुतेः।श्वासमंत्कारकमुच्छ्वासस्य प्रतीयते।
तेनास्य यजमानकर्तृत्वं कथं।तथैवैनं पश्चेऽभिमश्येति तज्जातमभिप्राणितिस पुनरणनितीत्यत्र यद्युनरि सजनन त
च्छद्दे नाभिश्वासकर्तुर्देवो यान्तक्रियाविधीयते।अपानानन्तक्रियायाश्च यजमानकर्तृत्वं कस्मात्प्राणनमपि यज
नानस्ये विकल्पमयं यजमानकर्तृत्वं सिद्धं।तज्जातमभिप्राणितीत्यभिप्राणस्यसंजातसंयोगात्ततः सर्वोऽधीते
सस्मिमहत्तेनभवति।उच्छ्वासस्तुभवत्स्येवात्मसंस्कारणं॥ ॥ला॥ ॥दाहसिर्हूलंतमारधाति भूर्भुव इति सं भ
रैध मुधाल्यायनपतेव्रते नारदथ इतिपयविं।तं जातमभिदाहह भियेतिपदहत्तकाहेतेलं मां इहीव्यमानस एम
भारेषु संभारणो हिरण्यपाणिनामुपरिस्थापयति।भूर्भुव इति संत्रेण।अन्नपत्यान्नपत इति मंत्रेणावा।पयवीतिपरस्मप ४६

स्य पत्न्या अषिर्भवति तस्मा अमुष्येति स्थाने तद्दृषिवाचि पदं षष्ठ्यंतं प्रयोज्यं । तथा । अंगिरसां त्वा देवानामिति अंगिरसां । भृगूणां त्वा देवानामिति भार्गवस्य । भार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानां सर्वेषामादित्यानां त्वा देवतानामिति सेव । एवं हि ज्ञात्वीतरे पघते । तथा चापस्तंबः ॥ ॥ भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति यो भार्गवस्स्यादंगिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति यो वाऽन्य आंगिरसः स्यादादित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति समासां प्रजानां । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति राज इंद्रस्य त्वेंद्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति राजन्यस्य मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनादधामीति वैश्यो नामादित्यानां त्वेति रथकारस्येति मघव्यां धमनानीति ॥ ॥ वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्य । क्षत्रियजाति यजमानस्य अमुष्य त्वेतस्य स्थाने वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपत इति मंत्रेणादधाति ॥ ॥ इंद्रस्य त्वेति राजन्यस्य । एजमस्याभिषिक्तराज्ञोपत्यस्य यजमानस्यामुष्येति स्थाने इंद्रस्य त्वेंद्रियेण व्रतपत इति मंत्रेणाग्निमादधाति ॥ ॥ मनोष्ट्वा ग्रामण्य इति वैश्यस्य । वैश्यस्य यजमानस्यामुष्येति स्थाने मनोष्ट्वा ग्रामण्यो व्रतपत इत्यग्निमादधाति ॥ ॥ ऋभूणां त्वेति रथकृतः । मांहिष्येण करण्यां जातो रथकृत् । इति केचित् । तन्मुसौधलनसालतोय रथकर्मोपास्त्वेव स्त्रिकेभ्यो हीनो निषतः कुष्ठिन्नातिविशेष इति पार्थसारथिमिश्राः । तस्य रथकृतो यजमानस्य अमुष्येति स्थाने ऋभूणां देवानामिति मंत्रेणाग्निमादधाति ॥ ॥ रथंतरं गायेति । प्रेष्यति । ततो रथंतरं गायेति । प्रेष्यति ॥ प्रेषप्रेषा

४१ र्थयोः कर्तव्यमेदाज्जन्ताप्यते कः प्रैषोक्तो वायमेषार्थ इत्यत आह ॥।। गानमध्वर्योः । अत्राध्ययने साम गानमध्वर्योः स्यात् । कुतः । समा

ख्यानात् । यतो धनुर्वेदः साम गानं विहितं । सामवेदे तु उभयत्रिमात्रं ॥ प्रेषार्थं समधानमतेला ह्येवमानेत्याह । ब्रह्मा वा

वेदप्रयोगात् । वाशब्दः एवौ रूपस्तनिरासार्थः । ब्रा लिवात्र सामा निगायमतिनाध्वर्युः । कुतः वेदप्रयोगात् । वेदे नप्रयोगो वेद

प्रयोगः । ब्रह्मणो हि सामवेदे नप्रयोगोस्ति ग्रहणाधारणारूपेणामेन त्रिवेदस्यैव ब्रह्मत्वे अधिकारः । अतः स एव सामगा

नेधिक्रियते ॥।। स्तुत्वा ब्राध्वर्योः । अध्वर्योः पदार्थान्तरेषु स्तुत्वा ब्रह्मैव गायति । अत एव छत्रांतरं प्रस्तोतापी

समानिगायति । अग्न्याधेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मेति ॥।। दण्डेनो दशानुपयम्य । अष्टादशोऽधं परिधिहस्तार्णामितु

त्वा दपरिमितं प्रणायनीयं त्रिपुनमितुं त्वा उपालाशादैकं कृतादिधिपरिधिहस्तं वंधिसमविंशतिका

हमस्य सपरिमितया एकेन त्रिपुनबद्धेने धनेन गार्हपत्ये अग्नीनाहवनीय स्थोऽङ्गरणी कर्त्तव्यं । किं कृत्वा । उपयम्य ।

उपयमनीभिर्मृत्तिकाभिः बर्हिमात्रसंख्याभिः प्रदीप्तस्य धनस्याधस्तादुपद्घ्यवगृह्य होत्वा । तस्मिन् ध्नन्ति धानंकृति

कामहितेकपरेनिधाय मे स्यार्थः । अग्नेर्द्धानहवींषि स्रग्रहणाविधानाद्रुनमुत्साद्य पनं काय्यं ॥।। पयेनं धनमड

वेषात्तातेथा दधेनेष्ठा हांकलं यपथा धनमूर्त्तं यजमानमुपेयात् । उपगच्छेत । अनेन प्रकारेण यजमानो धनम

मनुगच्छेदिति विधीयते । अथवा अयमर्थः । यजनादिना तथा पत्रः कर्त्तव्या दण्डा धनमो यजमानं प्रतिगच्छती एम

४१

नितं वैतन्येव हार्दस्तुपर्येनमेषमस्तु॰ पाचोरेदेषवैमन्नोपरग्निः प्रत्यह्वैवैनं यन्तः प्रविशतीति। एतं यजमानं स्वोग्निः
प्रत्यङ्क्रती यउयगच्छेत। यां दिशं धूमो यादिति तस्यां दिशि स्थितो यजमानोग्निनासहाहवनीयं परेशां गच्छेदित्यर्थः॥ ॥वामदे
व्यमिति प्रेष्यति। यदो मपि धर्मदुघस्य वामदेव्यं गायेति ब्रह्मा साम धर्मदुघः प्रेष्यति॥॥ अग्न्युपरता युमतरभावेऽनुवाच्या
भावेन ज्ञान। उद्धरणे क्रियमाणोऽग्निः अग्नेः पुरस्तादयनोपैति। तं यत्र यो वहरंतितत्पुरस्तादस्य नयंतीति श्रुतत्वात्। कीदृ
शोऽग्निः। पुत्रा। तद्गणाः। सर्वे पूर्वे वा–स्यादिति श्रुतेः। तस्य एनोऽग्नेरभावेऽन्य पुत्रा। अन्तरगतोऽपि। यदि सर्वे वाहनविंदहवि
यस्कन्दस्याग्नेः स्यादिति श्रुते यघ्योनसंयघते तस्मिन्नज्ञाज्वलीवर्द्धिष्यत्नो नीयते। यद्यग्निं न विंदेत् मथनङ्गानेवस्या
दिति श्रुतेः। मंथनकाले य आहूतोऽग्निः स एवाग्राह्यः प्रकृतत्वात्। तेन मंथनकाल एवैतस्य तत्र यं। तद्यथानुद्गसतेऽग्न
ग्निमानयेति प्रैषाभावः अनभिधानात्। नवोहः प्रकृतित्वादिति॥ ॥समारूढेन धिष्ण्यायद्दक्षिणा पूर्वं पादेन मांचंतीता
व संस्थापयपति। एवं प्रस्तुतिश्चे अग्रतो नीयमाने आहवनीयखरसमीपं प्राप्य प्रस्तुरवसे वाग्नेय्यद्दक्षिणापूर्वपादे
नाग्निम दक्षिणाचरणोताहवनीयखरस्थानं हिरण्यादिसंभारान धिष्ण्यापाग्नेयपादेनोक्रमय्यतमन्वंयां व नीताततस्त्री
वत्सं प्रदद्। दक्षिणावर्त्तेतेनयंत्र स्थुरस्वं स्तत्र संमुखं स्थापयपति। अथाग्निमाक्रमयतितमाक्रमय्यप्रां चमुत्तरपतितंउ
नरावर्त्तयतीति श्रुतेः। अत्र हि उत्तरतोऽग्नेः संनीयमानत्वा दक्षिणेन पादेनाक्रमणमुक्तं। अतएवोक्वासं भरणेऽग्न

४८ ध्वस्य दक्षिणो नीयमानत्वादग्निमः सभ्यपार्श्वे संनिहित इति सभ्येनैव पिंडस्थाने मार्गो कर्तव्यः॥ ॥ इहहरिति प्रेष्यति। अग्रश्वेतस्य
भुवमवस्थाप्याधर्तुर्वेहजामेति ब्रह्मणा प्रेष्यति॥ ॥ अग्निना परं द्विरुपस्तरणमुपस्तीर्य नारधाति येनं प्रथमेन वा भूर्भु
वः स्वरिति पूर्ववत्। इध्मस्त्रिनाग्निना स्वरमध्ये संभारस्योपरि हुतमध्वस्य परं पदमुद्दा द्विरुपस्तरण द्विर्वा। स एव हुता
तीयेनोपस्तरणेन सह हुतमग्निं तत्राध्वपरे आरधाति स्थापयतिम भूर्भुवः स्वरिति मंत्रेण पूर्ववत्। तानमध्वस्य परं आध
त्त इति प्रक्रमस्य सवेदस्त्रीमेवाग्र उपस्तरणस्य यथोपच्छत्सयोपस्तरणाति भूर्भुवः स्वरिति चतृतीयेनारधातीति श्रुतेः।
अथ वाग्निनापदे सहरुपस्तरण द्वितीयेनोपस्तरणेन सहाग्निमारधाति। अथवेदं द्वितीयेनहस्तीमेवाग्र उपस्तरणम
थो पच्छति भूर्भुवः स्वरित्येव द्वितीयेनारधातीति श्रुतेः। अथवा प्रथमेनैवोपस्तरणेन सहाग्निमारधाति। प्रथमे
नैवोपस्तारधातीति श्रुतेः। एवं वरिसमुष्यत्वा व्रतपत इति यथेति वलम्यते॥ ॥ पुरस्तात्परिक्रम्य धमपूर्वोर्द्धं ग
हीत्वा घोरिवमन्त्रेणाह। ततः स्थापनानंतरं यजमानोग्रे: पुरस्तात्परिक्रम्येध्मस्य पूर्वार्द्धं गृहीत्वा इध्मस्याग्रभागं
हस्तेनालभ्य हाय घोरिवमन्त्रेस धुमंत्रमाह। जपति। अथ पुरस्तात्परीत्य पूर्वार्द्धमुल्मुकानामभिपद्य जपतीत्यो
र्थे मारिश्रुतेः। इध्मपूर्वार्द्धेग्रारंभणं इस्मात्वा रंभस्योक्त्वा द्रव्यारंभस्य च यजमानत्वात्तत्रापि यजमानस्य कर्तृ एम
त्वं मंत्रलिंगाच्च। अग्रिमत्वादमन्त्राघायाहध्यदिति॥ ॥ आपयोरिति वोपतिष्ठते सा पर्यन्तानि। वदशाह्याघजमान ४९

इत्वायं गौः पृश्निरित्याद्याभिस्तिसृभिः सार्पराज्ञीतिः सार्पराज्ञ्या दृष्टाभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते। सार्पराज्ञीसा
मश्च संज्ञासंव्यवहारार्था। सार्पराज्ञीर्नेवा कुर्यादित्युपरान्तु सार्पराज्ञीविमाहते।।।।। दक्षिणाग्निमादधाति।। गा
र्हपत्यादग्नेरेकदेशमादाय पराहृत्य भिन्नं तं दक्षिणाग्निस्थाने स्थापयति। अत्र शाखान्तरमनुवः अनुष्यलेति व
भवति। तथा चापस्तम्बः।। लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा वा द्वितीयपक्षमाहृत्या दक्षिणाग्निमादधाती सिंयदिवं
गार्हपत्यागारे पूर्वदिने स्थापितोग्निर्दक्षिणासंहृतो भवति। अत्राहार्यपचनोपकरिष्यत इति बुध्या तदानीत
मेवाग्नीयाधुना भुवइत्यादिना दक्षिणाग्निस्ववरे स्थापयति। तदुक्तं। दक्षिणावासंहरेदन्वाहार्यपचनमित्यादि
ति। अस्मिन्पक्षे यावज्जीवं स एव नित्यो दक्षिणाग्निः सर्वदा धार्यते। अनुगतश्चानाहिते एवं स्वयोनेरन्धिपतेवे
तान सूत्रे पठ्यते। दक्षिणाग्निर्निर्मथ्य आहार्यो वा सभ्यावसथ्ययोराहवनीयाद्विहारः सभ्यावसथ्ययोरिति।। सभ्यं व
निर्मथ्य। ततो गार्हपत्यस्य वदेवसभ्यसंज्ञमग्निं निर्मथ्य चकारादाहृत्य दधाति सभायां स्थापयति। सभायां भवः सभ्यः
त्यर्थोनुगमात्। अथ पएष सन्नाप्यामग्निरिति वचनात्। आहवनीयोपि पत्नी पविरूपशिष्यास्मादयति। आवसथ्य
तमेत्यजते। सभ्यस्थापनं गार्हपत्यवद्भूर्भुवः स्वरसमुप्पलेति मन्त्रेण च भवति। सभ्यावसथ्ययोर्गार्हपत्यवदाध्मा
नमिति परिशिष्टे।।।।। गां दीव्यधंमित्याह। सभ्यस्थापनान्तरं यजमानस्त्विजः प्रतिगां दीव्यध्वमिति ब्रू

वमाह । हरिवुद्धौ उशना । तेनहेन्त्विजः पूर्वंगां परिशं कृत्वा शीघ्रमधाद्यूतं कुरुहधमिति । मैषार्थः । शीघ्रमद्धमितिवद्भूवचना
त्तेषामेव प्रस्तुतत्वाद्वृत्तत्विजो घृतसंवत्सरेण भवंतीति मतीयते । न यजमानः । अत एव तस्य प्रेषणो कर्तव्यं । उद्देघ
ते संपामे गंमहमस्यसम्प्रज्ञावान् । धारणोपस्थानमत इत्यग्रे विसर्गांगस्मैवोपदेशात् । अतः पुनरप्रेषेण भवतीत
त्रसमस्य धारणोपस्थानं यावज्जीवं कर्तव्यं । अतरस्तु क्वचान्नर्हविषां संवत्सरपरमासादिकालांतरेऽनुष्ठाने
विसमस्य धारणमननिशिसाभांतमुहूर्ते समभासनमस्येत्येतदुपस्थानं चोत्तरवारस्य यावज्जीवं कर्तव्यमिति निश्रीय
ते ॥८॥ ॥ उपेतवारवंतीयमज्ञापज्ञीमानीति च प्रेष्यति । कृद्वाणस्य प्राधानानंतरं । उपेत वाग्वंतीयप्रज्ञापतिपानिगाये
ति ब्रह्मा सामधध्वर्युः प्रेष्यति । एवमेकवारमेव त्रयाणामेष इति केचित् । अपरे तु उपेतं गाय्य वाग्वंतीयं गाय प्रजापति
यं गायेति क्रमेण तत्तत्कालानंतरं प्रेषत्रयमाहुः । तथा सति प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्यमनुगृहीतं भवति ॥ ॥ इतिहो
मात्रीमती सोररुत्सृजति । अध्वर्युः प्रस्त्तिणांसर्वांतग्नीमती स्रपरिगत्याध्वर्युरुदीच्यांदिशि स्फ्यमुत्सृजति । तमुदंचं
प्रमुंचतीति वचनात् । इति होत्रेति ग्रहणं चेतरथाहजिः ॥ ॥ स्तुतस्तवस्त भाष्टेमामवपनवीजुष्टाश्रमाणानां
अपूर्वत्वात् । भणामार्थपंशज्जीर्नवा कुर्यात् । यतानिरू पुनस्तत्राहीनि अश्रया येपत्कुर्यात न कुर्यादिति विकल्पः । सर्वे
षां विहितप्रतिषिद्धत्वात् । तथाहि ज्ञातात्तावदुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणोऽवपन्तश्चार्द्धीतमेवमादिना वपनस्थतास्त्रिपाधानं

विध्यापतेर्वाश्तन्नतत्वउभयपश्वापहतपाप्मानइंद्रस्यकाज्ञलबनाशंकरोति।तस्माद्यद्वैवैनंकदाचपत्नउपनमेद्यायाग्नी
श्चादधीतनश्वःश्वमुपासीतकोहिमनुष्यस्यश्वोवेदेति।तस्माद्यस्मिंश्चकस्मिंश्चिदृतौसोमयागएनंयजमानंउपन
मेदभिगछेद्दर्शानंतरमेवाग्न्याधानंकुर्यात।श्वःश्वःकरवाणीत्येवंकालोनश्यतीत्यानवकापतिच्च हेतुः।कोहीतिम
नुष्यस्यश्वःकालसंबंधिजीवनंकोवेदकोनामजानीयाद्वपुषोस्थिरत्वादितिस्कमर्थः।तस्माच्छ्रावणांतरं।यदहरेवैनं
श्रद्धोपनमेत्तदहरादधीतेतिसोमेष्ट्याविनापिकेवलस्यैवाधानस्यज्ञलनाहरः।तथा।नक्षत्रेष्वपि।कृत्तिकास्वग्नीमा
दधीतेत्यादिभिर्निर्दिष्टेष्वाधानंविधायतस्मान्नकृत्तिकास्वादधीतवैतानसत्रेवापर्वैवकदाचिदाद्धयमश्रद्धात्वेवे
नंजातीयादिति।तथा।तस्मान्नमृगशीर्षेआदधीतनस्मान्नेनहस्तेआदधीततस्मात्पुनर्वसुर्यन्तत्तन्नक्षत्रस्वस्मादेषयहे
षांवीर्यंक्षत्रमादत्तपयधानहस्तवकामःस्यादितिहस्तेनपातकंनक्षत्रेपक्षपर्यःसएतेनैवपुराएषाहनयद्धतेषांनक्षत्रा
णांकामयेततत्तदुपर्येत्तस्मादुक्तपर्यन्तनक्षत्रेस्वस्मादितिनक्षत्राद्रेणपुराएषाहसर्पेनक्षत्रेस्वाध्यानस्मात्कृत्ता
त।नवनक्षत्रानादरः।मावामस्मायामेवमविष्यतीतिश्रद्धोकनीपं।सएतेनैवपुराएषाहिनेसनेनपुराएषाहमात्रेविज्ञानात।
संभारेष्वपि।पंचसंभाराःसंभरतीतिविधायप्रतिषेधतिनैवैकंचनसंभारसंभरेदिति।अतोविधाय्यप्रतिषेधा
द्विकल्पः।सामस्वपि।चालोग्निस्तेजोवंतिसामानितस्मान्नगेयानीतिविहितप्रतिषेधाद्विकल्पः।।वपनेवा।

संतरादिविकल्पः । चातुर्मास्येष्वपि । अथ चातुर्मास्यपमोद्दनं पवंतीभनिल तस्मादुत्तरेनाद्रियेतेति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । जा-
गरितोप्यज्ञाग्रतीति जागरणं विधाय तद्दपि काममेव स्वप्यादिति चेत् कल्पिकाबाधविधानाज्जागरणस्य विकल्पः । इध्माप्र-
बोद्धोन्वारंभतोपि । पूर्वाह्णे मुमुक्षूणामग्निपयज्ञपतीति विधाय समपह्निकामयेत तज्जपेदेत यद्यकामयेतापि मध्याह्ने येते-
ति विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः । सार्पराज्ञ्युपस्थानेपि । अथ सर्पराज्ञ्या अग्निरूपतिष्ठत इति विधाय तस्मान्न सर्पराज्ञ्या
इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । त्वत्साहिमां वैकल्पिकत्वनिह्नपरागास्यप्रस्तुतत्वादग्निहोत्रस्यापि वैकल्पिकत्वे
मात्रे कानि एकरोति ॥ ॥ अग्निहोत्रं यत स्मोप्नुतेः १ स्योक्तस्यमोग्रवाग्निरोत्रंग्रहः । सायंप्रात विहितं नित्यमग्निहोत्र-
मिति स्मार्थः । वकारेण वा तुमोदित्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनाग्निहोत्रं यन्नेवाकुर्वीत । जुहुयान्नजुहुयाद्वेत्यर्थः ।
कुतः । होतव्यमग्निहोत्रा३ न होतव्या३ मिति मीमांसंते इति विधिप्रतिषेधयोः श्रवणादिति । तदनुपपन्नं कुतः ।
तूष्णीं श्रुतेः । तूष्णीमेवाग्निहोत्रहोमस्य कृतत्वात् । यदि जुहोत्ययथा कुर्यादथ न जुहोत्यग्निः परापतेत्तस्मात्तूष्णीं
जुहुयादिति । अतो न विकल्पः । ननु प्रायुक्तं होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति । त-
त्रोच्यते । नत्वेतौ विधिप्रतिषेधौ किं तर्हि तूष्णीं होमविधिस्तुतिरिति पे । कं च समंत्रकहोमपक्षे अपद्यावकरणो दोषः ।
अहोमपक्षेत्वग्नेः परापातः । तूष्णीं होम एवं प्रत्यवायोपदर्शितास्मिन् क्षिप्रमाशो पूर्वोक्तदोषाभावः । तदिदमग्निहोत्रं

निमाल्कर्मांतरमाधानांगंनाम्नातत्कर्मैकं ततश्च तद्देवत्याय मारिमान्त्वंतमेवं कर्मप्रवृत्तत इत्यादिवचनाच्चापोरंभमा
त्र एवाग्निमिद्धेवं कर्म ततश्चात्रैव काले सायंप्रातर्विहितस्य प्रयोग इत्यस्य विधानात्कालभेदाभावादंगानि परिस्तरणाप
र्युक्षणादीनि सकृदेव कर्त्तव्यानि।प्रधानाहुतयस्तु भेदेन।तत्रैवं कर्त्तव्यं।प्रातर्होमकालसंनिकर्षो ह्यत्र प्रातर्होम
धर्माः।होमश्चान्वाधानपूर्वकर्त्तव्यः।तत्रायं क्रमः।यजमानस्य संचरेणाप्रवेशनं।तूष्णीमपामाचमनं।अर्धधयैः कृ वेति धृ
ने।त्र पाशोमग्नीनां परिस्तरणं।प्राक्तस्थपर्युक्षणाधासाद्य संतापेवाग्निहोत्रोहोहनं।अग्न्यागाराणामुत्तरतो निरूहणं।
पूर्वेणाहवनीयं दुग्धस्याज्यवत्प्रतपनं।पाणिना संमार्गः।पुनः प्रतपनं।संतापेव यजमानं पृच्छति।ताद्ध्येवानुज्ञान्वतुगो
हितस्योन्नयनं जमदग्नीनां पंचावत्तस्योन्नयनं समिध उपरि धारणं।स्रुचमादाय गार्हपत्यस्योपरिष्टान्नीत्वा मध्ये
निगत्वोदङ्ङुपविश्य तूष्णीं समिदाधानं।अग्निं ध्यात्वा पूर्वाहुतिहोमः।शेषस्य पात्रोत्तरे तत्रैव स्थापनं।पुनर्गा
र्हपत्यप्रत्यागमः पुनः पूर्ववदेवः चतुः पंचकृत्वो वाग्नीपत्यवेवागमः पुनः समिधं हुत्वा स्रुग्ध्मात्वा होमः।उभ
येशेषं समाप्तिपर्यंतं तेनोत्तराहुतिः।तूष्णीं तृणैर्वेति मार्जनं।दक्षिणत उत्तानहस्तनिधानं च।अग्न्यपां स्पर्शः।गा
र्हपत्यस्य होमे समिधमाधाय पश्चैवकं स्रुवं पात्रांतरे उच्छीपत्ततीयं स्रुवं गृहीत्वा मध्यमोत्तीतेन सह तूष्णीं प्रथमाहुतिं जु
होति।ततश्चतुर्थं गृहीत्वा द्वितीयांशोत्रीतेन सह द्वितीयां जुहोति एवं दक्षिणाग्नावपि।शेषं भक्षोरिकं पर्युक्षणांतम्

जुहोति

वैसकृत्स्वकृत्सीमग्धपुः करोति। नाग्न्युपस्थानं होममात्रोपदेशात्। आचमनं श्रौतस्मिन्निष्क्रमणामिति। तेरेतद्वेविधमग्नि
होत्रं पूर्णाहुत्यंते। पूर्णाहुतिर्होमानंतरं भवति नेष्टायां। तामेव २ पूर्णाहुतिमाह॥ ॥ पूर्णाहु निति निरूप्या नेष्टागार्हपत्येधिश्रि
त्य स्रुक्कृत्स्नं वं सं म सोमहासोमसपावे सृग्गृहीत्वान्वारब्धे स्वसर्वे ब्रह्माहेति॥ पूर्णाहुतिरितिवसमाप्तायामाश्राउत्तेः स्रुक्सा
पात्र थो। पूर्णपात्रवाञ्चाहुतिः पूर्णाहुतिरिति। तस्य होमो नादेश इति वचनात्। घृतेन स्रुवं पूरयित्वा होतव्या तां वैष
र्णीं जुहोतीति वचनात्। भवेति कर्तव्यतामाह। अग्नमभाज्यं निरूप्येणाश्रातःश राममस्थाल्यां प्रतिलिप्य। ततो गार्हपत्येधि
श्रित्य गार्हपत्यसंनत्यायेह पर्यग्नि मासस्थाली निधाय। ततः स्रुक्स्रुवसंमृज्य। इध्माते रत्न्यानुपदेशात्। चित्राणि नैर्विष्टे
घविधानाद्वाऽबर्हिरिव मैमार्यः। न चापि शुष्कं स्रुवस्प्रतन्तः स्रुवः। नमहा स्रुवं च स्रुकं च संमार्ष्टीति क्रमे गौण संमार्ग
स विधानात्। एतेनैव ल्माचा वाचस्कः घः पूर्वं निर्देशः प्रतिप्रधान प्रणगावृत्ते स्त्रां प्ला च्चु। सुगंधमाला हीनं जुहूः। जुहूं च
वनद्वस्नात्येः। स्रुक्स्रुवस्थावारिः। संमार्गकार्यधाराखौ पूर्णमासपौर्णामा ग्रे रतरतः शाकुं। पलेबर्हिः प्रस्पृशति। तथात्रा
धिकार्यः। अविशेषोपदेशात्। ततउद्धासप्रा। ईपस्स्योपरिहारा स्नस्थाली गृहीत्वा न्नरतेः खरादुद्धृत्य मोनि
धाय। उत्स्य। साग्राप्यां रभेपवित्राभ्यां माज्यस्था लीस्थं मेवाज्यमुत्तं नत्वा। अवेक्ष्य। उत्सवनानंतरं तेसांज्य
स्यावेक्षणं केवलागृहीत्वा अग्न्युपस्थाल्याः स्रुवेणागृहीत्वामक्षः पूर्णां केनेव्यं। स्रुक्चतुरस्रां पावक्कवेणौवग्रहणं।

स्रुवस्यात्रसे मार्गे विधाः गार्हपत्येवेति ग्रहणाविधानात्। वेणास्य ग्रहणमित्युक्तत्वात्। अभिपूरणास्याविधाना
त्। ततोऽल्वार्द्ध्ये यजमानेस्वाहेममनेनमंत्रेणाहवनीये प्रसौडुतिं जुहोति। आहवनीये होमा इति परिभाषितत्वात्।
उद्धत्याहवनीयं प्रसौडुतीं जुहोतीति वचनात्। ग्रहणं तु गार्हपत्यसमीपस्थेन कर्त्तव्यं। ततः एकां समिधमुपसंग
ह्याहवनीयसमीपमागम्य परिस्तरणमभिदधाति हुत्वा होमः कार्यः। प्रसौडुतेत्यकृतिभूता नाग्न्यनुद्धताभ्यक्त
मयाद्भुतोऽतस्याहर्शनात्। गार्हपत्यस्याज्यमधिश्रित्योद्वास्य। स्रुवे सचतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंग
ह्य प्राङुद्राग्वस्याहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोतीति। इदं तु दक्षिणं जान्वाच्येति सूत्रागमिहि
तत्वात्तोक्तं। एवं सर्वत्रोपविश्य होमेष्विति। अत्र वाग्निर्देवता। अग्नोर्देवा एतमात्मनो जनयते यदग्निं तस्मा एत
मरण्याद्यमपिदधाति पयातकुमारायवाजोतायवस्थाय वासनमपिदध्यादेवमस्मा एतापमपिदधातीति। ए
वं त्वोवैनमेतच्छमयतीत्यादिश्रवणात्। तेनाग्निं ध्यात्वा स्वाहाकारेण होमः। स्वाहाकारेण जुहोमि निरुक्तो
वै स्वाहाकार इति वचनात्। न तत्र गार्हपत्यग्रहणं किमर्थं। अपतांयाश्च आहवनीये इति वैकल्पिकाहवनी
यनिरासार्थमिति केचित्। तदयुक्तमित्यपरे। अत्राधिश्रयणस्याश्रपणार्थत्वाऽन्त तत्कृत। अप्रयत्नाच्च
पाकः। तस्मिन्नाज्ये पूर्वमेव सिद्धत्वेन तदर्थत्वानुपपत्तेः। जेनाधिश्रयणांतः स्कारमात्रमेवत्र गार्हपत्य

रवमाप्नोति गार्हपत्ये संस्कारार्हत्वमुक्तत्वात्। अतो नवकर्म्यं गार्हपत्यस्य स्तु यतो गार्हपत्यमग्राह्यस्य संस्कारानिमित्तत्वात् तेषां च त्रिः यमा
णात्वात् स्मस्तृत्र सशाधीं वयेतिवप्नाविमाहत्ता गाहेष सत्वाते पत्तोर्ध्वे गार्हपत्यग्रेहणं। एवमाहवनीयेहोमार्थत्रा
विभाविनीं हूतिमाग्निस्थ पूर्णमडुतिमग्निहोत्रपवमाने त्रिष्वाहवनीयेहोमः सिध्यति। एवमेव दक्षिणाग्निहोमेपि। अ
पथाकरणादौ नैमित्तिकहोमेपि अनेनैव न्यायेन भाविमाहृत्या गार्हपत्माहवनीयपवसिताणाग्निकार्या सिद्धे माक्षीतिके
यित्। तत्र नित्यमपाज्याद्यंगवन्नैमित्तिकांगस्यापि कर्तुं उक्तत्वात्। माघस्य समानत्वात्। अपरे तु एवं नेच्छंति। तेषां व
माहुः। अत्र विहितेष्वेव कार्येषु अन्यथानुपपत्त्या भाविनीहृतिषु मतेनत्वमत्र विहितेषु नैमित्तिकहोमेषु। तेषा
हवनीयादिषु निष्पन्नेषु विधीयंते। पूर्णाहुमारपस्तु निष्पद्यमानेष्वीति। अत आहवनीयाधत्तावारत्राग्निस्
ध्यस्य नैमित्तिकस्यासंभव एव। तेनाग्निसाध्यनैमित्तिकसंबंधिनिमित्ते सगुणाख्व संपादनीयकर्मणा आवृत्ति
रेव कर्तव्या। तथा च सर्वविसंदेहः। तकिं सामान्येनाग्न्यागारस्य करणादिस्यादिसेष्टांतस्य सकलस्य कर्मणा एवैकपदार्थ
सामग्र्याभावे आवृत्तिः। उतकस्मिंश्चिद्विशेषोस्तीति। अत्रोच्यते। अग्न्यागारादिजित्रिष्यंतेः संस्कारैराहवनीयमारप्र
माद्यंते। ते च सर्वेपि संस्काराः साङ्गोपाङ्गा विहिताः संति। तद्यथा पूर्णाहुत्यानि हव्याज्यनिसाद्यंगानि। अग्निहो राम
त्रे चवर्हिस्तरणादीनि। इध्माहवाग्न्यलाध्यंतानांहोविप्रलोरने होहिते च मंत्रणानहुहेइमादीनि। एवं संस्कारेषु तुल्ये

ननु छिन्नमेतादृशीन्निति तेन पत्स्येवांगिनोंगाम्यथाभावस्तस्यैवावृत्तिर्यत्तेन सकलस्याधानस्येति तेन पूर्णाहुत्यासंगाम
था कारणेन तस्या एवावृत्तिः । कूर्चेनिधानपरिस्तरणादिधर्मयथाभावे अग्निहोत्रस्यैवावृत्तिः । इष्टिपशुपदार्थस्यासमथा
प्रावेपंथा मिष्टावसमथाभावस्तस्या एवावृत्तिः । एवमेव सर्वसंस्कारेष्वपि । तत्रापि यस्यासमदायोस्समथाभावस्तस्यैवा
रम्भक्रमाघनुग्रहार्थमावृत्तिसुमतो न सकलस्य पूर्णाहुत्यग्निहोत्रादेः संस्कारस्य । एवं पूर्णाहुत्यादिसांगसंस्का
र विस्मरणे विक्रमानुग्रहाय तत एवावृत्तिर्न सकलस्याधानस्य । अधुविशेषाघनधिकारिणा सकले कृते सकल
स्य । एकदेश एकदेशस्येति । तदुक्तं । अग्न्याधेयमसमध्येतु विलिखितं किं विदध्यते स्यापत्नि तेन विधेतस्याधानादि
निदिश्यते । तत्राग्निमंथनादूर्ध्वं विलिखेमं धनादितः । आवर्त्तं तद्द्वहं कर्म पूर्वं चेन्नांतरिकं विना । अत्राप्यनग्निसा
ध्यत्वं नाग्निमदर्शने वैरूप्यमेव जपादिनैमित्तिक संबंधिनिमित्ते जाते अभिमर्शनादेः कर्त्तव्यं नावृत्तिः । अनग्नि
साध्यत्वात् । अपवाद एकदेशाविनाशेन सकलस्यापि पूर्णाहुत्यादेर्विनष्टत्वात्तद्वैगुण्यपसमाधानार्थमावश्यित
मासंभवात्तस्य सकलस्यैवावृत्तिः ॥ ननु विनष्टादारम्भेकदेशस्येति । एवं च सांगस्य पूर्णाहुत्यग्निहोत्रादेः
संस्कारस्य विस्मरणे सकलस्यैवाधानस्याग्न्यगारकारणादारभ्यावृत्तिः । साद्यकालानतरे एवकर्त्तव्या । न तदानी
मसंभवात् । न हि प्राह्णकालीनमाधाने तु पात्रसंपादितनियमाः कालीनपदार्थकं च तदानीमेव पर्याक्रमकृते रा

५२ मते। यथोक्ताकरणेन वैगुण्यप्रसक्तरवच्छक्तत्वाद्देव पुनः प्रमाणाभावानुपपत्तेः। आधानानां मानेन नष्टाग्निवत्तमात्रेः एतो दोषउत्पन्ने
कालांतरे पुनराहत्तिरेव। कृतकारित्वमुख्येच नावृत्तिः। एवं मतद्वयेप्यग्निक्षितेपि नैमित्तिकहोमेपि भाविन्यावृत्तिराश्री
मत इति सूच्यते। कथं। अन्यथानुपपत्तेः समानत्वात्। तथा हि अंगानि द्विविधानि। नित्यानि नैमित्तिकानि च। तत्र पयसि
पवमानादियागास्तत्र विहिताः तथापि अप्यजात्येष्टिमन्त्रविहितानामपि तदंगत्वाद्यथाऽऽत्रिक्षिपंते तथा नैमित्तिकानामपी
ति। अथ नष्टास्त्रोपदेशादिति माघेन स्वाश्रमेपवमानाम निर्वपतीत्यादिवाक्यैः सांगकर्मान्तरविधीयते। तेनप
मानादीनामप्यत्रैव विधानं नास्त्येति प्रयाजादि तु भाविनी हविर्निरुप्यते नैमित्तिके इति पक्षे व्यते तदन्यापि स्मा
ने। नित्यानामपि वनैमित्तिकानामप्यत्रैव विधानादिति। अस्मिन्पक्षे मतेऽपागणः सतै नैमित्तापातेऽआवृत्तिरेव। अस्माभि
र्वेन नैमित्तिकहोमस्यासमवायादिति तत्त्वं विस्तरेण। एतो दोषेनुविनोप: आर्कीकृपर्समय द्विरेहाधाने स्त्री रजस्वला।
तच्छुद्धौ पुनराधानं मानत सुजादि पूर्वके स्यात् नोनेश्वरणीतत्र योनिः सेवोत्त। स्तघामप्रतापामष्येवं। समानमापा
ता। सवेक्ष पानेत्ति स्प्रतं भवमेव। शुद्धोहोमप्रारंभः ॥॥ अथ प्रमकं तमुच्यते। एवं सर्वत्र। पत्रेमत्राम्न के जुहोतीति विधा
नं। पश्चाद्याद्ङुतिं जुहोतिघहोतारं जुहोति। सावित्राणि जुहोतीति मत्र सर्वत्र एवं निहयाजं गार्हपत्येधिश्रित्य स्रु एतम
कृत्यकं वंच संमजेत्यादिमवेनगवति॥ ॥ वरंददामीति वान्वि सर्जनं। पश्चाद्ङुतिहोमानंतरं वरं ददामीति मंत्रेणापि ५३

मानो वा ऋत्विक्सर्जनं करोति। वा वं पक्षा प्रस्मीडुते स्मित्र पक्षाग प मनं कृतं तस्यात्र विसर्जं उच्यते। ततो यजमानो धर्मवेदवरं
ददाति। तस्मा वरं ददामीति वचनात्। वरशब्देन यस्मै दीयते तदखिल खिलं स्वाधीनं च वस्तु हिरण्यादि यद्दातुं शक्य
ते तदभिधीयते। तदत्र ब्रह्मणो धर्मवेदवरं ददातीति तस्योरज्ञोपयुक्तत्वात्। ननु यजमानस्यापि लब्धवित्तमपि वस्तु वरशब्दे
न वक्तुं शक्यते नैवं। स होवाच वरं भवते गौतमाय दद्मप्ररति स होवाचा चरां धर्मवित्ते प्रानवरं ददाताइत्यादौ सर्वत्र प
भिलषितस्यैव वरशब्दस्य प्रयोगात्। तेन यस्मै दीयते तेन योऽभिप्रेयते स एव वरः। सामर्थ्यात् स्वाधीनो यश्च तदा तु ज्ञायते
स एव। न सर्वस्वादिः। उत्तरकर्मविघातप्रसंगात्। तस्मात् स्वाधीनस्य द्रव्यमात्रस्य गौर्वा सोऽहि हिरण्यादेः। किं विदकः व
स्तु वरं स्यादीति विधाने सर्वत्र तलतव्यमिति। आचार्येण प्रसाडुजो तामास्याडुतिषु धर्मपात्निर भिहिता। श्रुतो नु
अनुहताप्रस्त मयाडुतौ हिते धर्माः प्रहिताः संति। गार्हपत्यआज्यमधिश्रित्य स एवमारंभः। आचार्येण चेतसिका एव
धर्माः प्रस्मीडुतौ उपसंहारमजातिरिष्टाः। तेषु वार भावावरदानं च परितं अत एव तस्यापि आस्वाडुतिस्वभावः। अत
एवोपसंहातुं तौ अयनः आयामत्वाद्ध इत्येतावारंभः पुनर्विहितः। राजस्य प्रस्मीडुतो वरदानं च पद्दते प्रस्मोडुति
द्विष्वतो वरदक्षिणेति। अतो नयो पुनर्विधानार्थेवं निश्रीयते परं न यो नतिरिट्टाइति। वाग्यममस्या यत्र
प्रासंगिकत्वादत्रा नतिदेशः॥ ॥ हस्ताप्तं तेन तत्र हवींषि निर्वपति मासेऽष्टि तीर्ये तत्रः श्री पेषु पो मास्य स्येव स्मरेत पो

५४ धानं वा । द्वादशाहांते आधानदिवसात् द्वादशेहनि त्रहवींषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति प्रथमे मासे । द्विती
ये वा मासे । तृतीये वा मासे । षष्ठमासे वा । संवत्सरे वा । सद्यो वा पूर्णाहुत्यनंतरं तस्मिन्नेवाहनि । एते सर्वे समविकल्पाः ।
आरब्धात्परे । द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे षडहे मासे इत्यपि विहितमस्ति । द्वादशाहांतरं सज्ञातप्रहणा सर्वत्र द्व्यहांते त्र्यहांते मा
सांते द्वितीयांते सैव संवत्सरांत इत्यन्ये पं । मासपक्षसमत्वादिति । अथवा अत्र हवींषि न निर्वपति । पूर्णाहुत्यंतमेव करोति ।
तदाहुः एतामेवाहुतिं हुत्वाथोत्तराणि हवींषि नाद्रियेतेति श्रुतेः । तत्र हवींषीति बहुसमानानां हविषां संज्ञाव्य
वहारार्थं तन्त्रहवींषीत्येवमादौ । तामाह ॥ ॥ अग्नये पवमानाय प्रथमा । तेनाग्नये पवमानायाष्टाकपालः प्रथमाइ
ष्टिर्भवति अग्न्यन्वाधानादिकर्मोपवर्ज्यंतो । अग्न्यन्वाधानवरणाभावः पूर्वमेव ब्रह्मणः प्रवृत्तत्वात् ऋत्विजः माध्यंति अग्न्या
धेयमंत्रणा सामानिगामतीति श्रुतेः । अन्य सर्वं भवति ॥ ॥ अग्नये पावकाय अग्नये शुचये द्वितीया । द्वितीया इष्टिर्द्वि
हविष्का भवति अग्नये पावकायाष्टाकपालः प्रथमं हविः अग्नये शुचये अष्टाकपालो द्वितीयं । अष्टाकपालाः
सर्वे पुरोडाशा भवंतीति वचनात् अग्नये अष्टाकपालाः केवलबर्हिः प्रथमहविर्भवति समानबर्हिषी उत्तरे इति वच
नात्प्रथमापामेकं हविः । उत्तरे द्विहविष्के । एते त्रयोपि पुरोडाशा आग्नेयधर्मकाः । तेनाष्टाकपालत्वादि सर्वं ना
ग्नेयवद्भवति ॥ ॥ अदित्यै चरुस्तृतीया । तृतीया इष्टिः अदित्यै चरुर्भवति । अथादित्यैव चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् । अ

एम
५४

त्र्यंशौ खापनस्त्वाराधयोरिष्ट्योरष्टादशोध्यकाशानि। तती पापां विंशतिरिति। तथा च त्र्यंशौ खापनः। पौचरश्च्युंच स्तानि
येनीमं लघ दशारित्या मामिति। एकस्तन्नहविषामयं पक्षः। पक्षान्तरमप्याह ॥ आग्नेय एव वा पुरस्तादादिम
सा। अथवा आदिसप्तचतः पुरस्तादाग्नेयमष्टाकपालो भवति। नयमा पुत्रेद्दृष्टो। अथ द्वितीयमाग्नेयमेवाष्टा
कपालं तु पुरोडाशं निर्वपतीत्तु स्वाध्यायारित्येवहं निर्वपतीति द्वयोरेवहविषोः अवयानात्। तस्मिन् पक्षे द्रुपवेष्टी।
नत्ति षिंवद्वेशोखापने आदिसप्ताष्कपोशुलं पघने। कासापतेन तु न द्वहविषामेवोपां शुत्वमुत्क मूर्त्तिते
रहविष्ट्वं च पवमानादीनां त्रयाणामेव। नादिसप्त। एतास्ति स्वहविस्तादिश्रवणात्। अधुना भपपत्नेपित
न्नहविषां दासिलामाह ॥ षडुत्तिणाः प्रतिविभज्यरद्दाति द्वादशा चतुर्विंशमिवा षष्ठा। अत्र दक्षिणा रद्दा
ति। द्वादश वागाः चतुर्विंशतिं वागाः नावैषड् घादशाद् घा चतुर्विंशतिं घादिति श्रुतत्वात्। तोम्यमतीष्टिविभ
ददाति। ननु प्रतीष्टि समुदिताः। तेन षघड्रेप्रयोमाप्ताति स्वः। द्वितीयायामाप्तिस्वः। एवं द्वादशापत्नेह्योः षड्षद्वा च
तुर्विंशति पक्षे द्वादश द्वादशेति। केवलाग्नेयपक्षे विभागासंभवात् सर्वाभ्यां तत्रैव दानं ॥ भपत्नीष्वपयाप्य दं
भपत्नीः बहुतरान्यरदाति नषडु द्वादशा चतुर्विंशतिं स्थाप्य। क्लिपत्नीः अधिकारदर्शनाकायोप्रथमंवा
निपत्नीलेस्ये काधिकाएव मामुर्वंतिति विरहस्यमाह यथाश्रद्धमिति। यावती श्रद्धा तावतीति तस्मिन्

५४ यैषावद्द्वधारणा इत्यनेनाभ्यमी भावो यथाश्रद्धमिति। ततश्चतुर्विंशतेः ऊर्द्ध्वमापराद्धांद्यावती हृद्वुमिछे त्तावती दीर्घा रित्य
र्थः। कथं पुनः षडब्दादिरानेपि कर्मस्तिहोत्राताया मधिकाहानुश्रद्धा स्यात् प्रथमप्रस्दुःकरत्वादि तिचेत उच्यते। गुणवि
शेषफलविशेष इति मायाद्दक्षिणासंख्यारूपगुणस्याधिकास्फलभूयस्त्वं कामयमानस्य भूयसेवाधिकदानेपि
श्रद्धा। तथा सति अधिकदानगुणातिशयादयोमहापातकेषु यत्नेषु वत्रि ममाराणानिसर्वाणि कर्माणि महाफ
लानि स्युरिति। तेन षडब्दादि संख्याभिः पंचविंशसादीनां भूयसीत्वाच्च विकल्पः फलविशेषश्चेति मंतव्यं तथा
च श्रुतिः एषा मात्रा दक्षिणानां दधात् एव यथाश्रद्धं भूयसीरिति। एषा मात्रा। मीयते अनयामेयमिति मात्रा
परिमाणं। एषा तावद्विशेषत उक्ता मात्रा षडब्दादिक्ता। किमेतावत्येव। नाक्कि तर्हि दद्यादेव यथाश्रद्धं भूयसी
रिति श्रुत्यर्थः। एतदुक्तसंख्यात्रयाधिकापि देवकुल्मिकी दक्षिणादातव्या एवेत्यर्थः। तथाचेशान्तोंतरे। एकादे
याषड्द्वादशद्वादशमाः चतुर्विंशतिरेवाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति भूयसीनां दानस्य प्रशस्ततर
त्वेनैव श्रवणात्। न तु षडब्दादिभिः समुच्चयेनापि तु पर्यायरूपेण भूयस्त्व इति कथ्यते इति ते षोडश द्वादशश्चतुर्विंशतिवि
धीश्चानुवादा एवेव स्यातां भूयस्त्वे न वत्तरः थेत्सिद्धेः। योपि मन्यते। षडब्दादिस्मापस्तुपि यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्या रिति
तस्यापमंदोषः। षड्भिः मध्ये स्य आहेम्मेन। तस्यां तरोपजननात तेस्मा भूयसीनां दानं चतुर्थः पक्षः॥ श्राप ग्रम
५४

त्वं बः ॥ घघना थोग्नीनाद्धीत्ति कामेमेवैको गां दद्यांस्मा गवां प्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायत इति ॥ धेनुरादित्यस्य ।
आदित्यस्य व्रते धेनुर्दक्षिणा ॥ तस्मै धेनुर्दक्षिणेति श्रुतेः । ता एताः षड्दक्षिणाः । इध्मंगं । नत्वा धनं गां । कुतः ।
उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नंतीति म ह समस्य एष यज्ञो हतो न दद्दहे तं रेवा दक्षिणा ॥ मिरस्य
पन्निति उलूखलमुसलादिहतस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थमेव दक्षिणायाः श्रुतत्वात् । अस्याश्चिंतायाः प्रयोजनं । नवेति
स्त्रातत्र्यप्रयोजनराणि हवींषि विनाद्रियेतेति श्रुतेश्चेष्टाकरणाप्तेर्दक्षिणायाः अंगभावः ॥ ॥ अनृतातिथपनोदस्य
तिरर्वाधनन्वीसपघकनाव्यक्तकाविवर्तयेत् । यजमानोऽनृतं मिथ्याभाषणं ॥ आदित्यपनोदं सायंकाले समाग
तस्यातिथेर्निराकरणं । प्रतिसंवेधानं । दुर्गे विहारस्तो ग्रामस्त्रेपणं । तस्मात्ते ऋतमेवाहीति स एनां छुक्कः ऋति
ऋमिव हाविस्तारो इति श्राद्धस्य दुर्गं ध वा विलंदं दीनात । अथवा ऋतिलिंगत्वं । न लिंगे दार्वोदध्यादिति शास्त्रेत
एत । तवी सपक्षे । तवी सत्रो हः पृथिवी वा वी । यो पप्र बीसे एष्विध्या मितिमात्स्वो कैः ॥ अतश्चत्र एथ्विद्यां पमके
तिं इत्यादि तस्यैव स पक्षो नाव्यक्तकं । यो शाहेन नोर्हं वा एषा स्वर्ग्या पदग्निहोत्रमिति श्रुतेः अग्निहोत्रमुभ्यते । ते
नाग्निहोत्रार्थमुद्धरणो हृते न स्नमाप्तिया वेदुरत्कपानं न तु र्पाते । अथवा नाविनो कामायं पदुदवत अपानं न ॥
कुर्यादिति तया यमानवे । या अतन्त्रो व्यापः सुनं ता सामा वा मिन्नलिंगत्वेदार्वोदध्यादिति ॥ ॥ आवत्स्त्वं वः ॥

५६ त्रिज्ञं हारहनादध्मरं तन्नौप्यपोनोश्रीपारिति। यजमानस्याधानानंतरं एतास्मदृताहिं निमावज्जीवं वर्जयेत्। नवा आहिता-
ग्निमात्रं तेवरिन व्याप्तिमिति श्रुतेः। श्रौतो यमन्नप्रतिषेधः। अतस्तल्लद्वपराधेश्रोत्रे मापाश्विनारत्तरच्छाखानरात। अ-
धिकारित्वाविशेषात् सर्वाश्रयेते नियमा भवंत्येव॥ अस्य चार्पत्रिनित्यधारी ब्रीहो मग्निमुपस्थापी द्वादशरात्र-
षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ततः। यजमानस्याधानानंतरं द्वादशरात्रं अथवा षड्रात्रं अथवा अंततः शक्तिमपेक्ष्य त्रिरात्रं ब्रह्म-
चारी भवेत्। तथा अग्नित्रितयधारी अग्निं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसमीपात् त्रितयं धारयेत्। तथा स्त्रीरहो रहो-
मी। दुग्धेनैवाग्निहोत्रं जुहुयात्। तथाग्निमुपस्थापी। अग्निसमीप एव भूमौ शयीत। अत एव ब्रह्मचारित्वादि पुरुषवि-
शेषणत्वेन श्रवणात् हात नियमाः पुरुषार्थाः। तेन सोमाधाने समाप्तेष्वाश्री इति समारोपस्य कर्त्तव्यत्वात्तेन पुरुष-
धर्माग्नित्रितयधारित्वं बाध्यते। ततश्च तयोरेव नित्यधृतयो गार्हपत्याहवनीययोस्तत्रारण्योः समारोपः क्रिय-
ते। अनपर्युक्तत्वात्। अत एव पुनराधाने कृते त्रिरात्रादिमध्ये अमावास्यापाते यवाग्वाकेत्वर्यं पा स्त्रीरहोमी-
मस्य पुरुषार्थस्य बाधः। वरुणप्रघासादिपाते समारोपेणाग्नित्रितयधारित्वस्य च। अत एव नित्यधारित्वविधा-
नात् तत्रारोपमात्रे होमरक्षोपूर्वमासतद्वारंभणीयादि सर्वप्रसंगात् तस्मिन्नेव नित्यधृते विहारे कर्त्तव्यं। प्रतिकर्मोद्धर-
णमप्रसंग इत्युक्तत्वात्। अग्न्याधेयमुक्तं। इदानीं श्रुतिक्रमानुसारेण पुनराधेयमुच्यते॥ ।।१०।। ।।पुनराधेय राम
५६

माधानाप्रतिज्ञातस्य । पुनराधेयमसिन्नितिवस्समारोप्यकर्मणः संततं उत्सर्पानुगमने पुनराधेयं चैतेनैव भारद्वाजस्य संध्यकल्पा ह

र्यां । तत्पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य जमानस्य भवति । आधानेनैतल्लक्षणेन यस्याप्रतिज्ञातस्य माकाशस्पु पजायते

तस्याधानाप्रतिज्ञातः इति भर्तृयज्ञ स्वामीव्याचष्टे । यस्याधानस्य मनंतरमेव प्रतिज्ञातस्य पातं स आधानाप्रति

ज्ञात इति कर्कः । अत्र एवं श्रूयते । यस्याधानस्य पापीयं स्यात्स पुनराद्धीत । तथाप्योग्नी आधाय सर्वं ज्यानिं जीयते स

पुनराद्धीतेति ॥ ॥ सत्रायेस्तु । प्रतीतः प्रतिज्ञातः प्रतिज्ञातः । भारद्वाजगृताघर्षे प्रथमभेति समासः । योध

नस्ता ध्यम नोरिमत्तयागतिप्रसिद्धः पुरुषः सम प्रतिज्ञानं इत्युच्यते । नप्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन लक्षणेन निमि

तेनाप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । प: आगाधानालक्षणप्रतिज्ञोपियस्याधानसमनंतरं सर्वं ज्यानि हर्वोपाविज्ञमाना

दिहानेर्लाभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातो । प्रसिद्ध इत्यस्मात् अप्रतिपुइत्यभवे स एवमुच्यते तेन सेरं इन्द्रियस्य सर्वप्र

कमरुद्धाण्यस्मारकं पुनराधेयसंस्कं कर्म भवति । तथावा थर्वणी पद्यते । आधानात् हृद्धिहा निश्रेदं वो वत्तव स

पाद्या हिरण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वसौ : पुनराद्धीतेति । ग्रांस्या पनष्वा कामप्रपुनराधेयमनानानसे

ति । प्रसर्थे । आधानसंस्कृते वध्ये पुत्राद्विकामस्य मयोनिकर्मणोत्कृवंत्र पित्र्यग्निहोत्राघः कामान्नमाप्नो

तिसे: ज्ञानानं इत्युच्यते । तस्य इष्टाग्निपरीसागेनाद्यस्मास्मारकं तत्त्माकामंचकामिभ्योहितं पुनराधेयं भवती

ऽमर्षः। आपस्तंबश्च। अग्नीनाधत्त मतस्मिन्संवत्सरे योन र्ध्नुयात्स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामोऽस्यामां
पुत्रमर्सायामिति। मानवेच॥ आहिते पुष्टच्चमानः एवं पौर्णमास्यामुपोष्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं नि
र्वपे। योऽस्मिन्मास्यां हूलतो विसृजे स्या धेयेनमारभ्यातं विकारण्यारभ्यासोमो यथाम्नातं वर्षासु शारदि तु न र्वस्योऽनु
राधासु वेति। कारके च षुद्दे पुनराधेयमिति। तेनमर्त्र्य वचहृ तस्याख्यानं पुत्रमिवाभाति। अथवा अपमर्षः प्रति
ज्ञातशत्रुः प्रियवचनः। कुतः। एतद्धास्य प्रतिज्ञातं तस्मै धनमप्यथा प्रियो वा पुत्रो हरमं वै स्याहोतत्त्वादर्शनात्। हरिस्वा
मि भिर्माधेवायैश्च तथैव व्याख्यातत्वात्। अतः प्रतिज्ञातं प्रियं। न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातं अप्रियमित्यपर्यः। आधान
समनंतरमेव सर्वस्व हानिः पुत्रमरणप्रतिष्ठाहान्याघनिष्टदर्शनेनाधानं अप्रतिज्ञातमप्रियं अनिष्टफलदर्श
नवद्यमं यस्य तस्याधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति। अयमेवोहलः स्त्रार्थः। फलांतरमाह॥ ॥राज्यमश्र
स्कामस्य वा॥ सकामस्य प्रशस्कामस्य वा पुनराधेयं भवति। वरुणो हि निरुद्धा ज्यकाम आरधे। सोमो मशस्काम इति।
तथा पशोह भवति राज्यं गच्छति य एवं विद्वानावत्त इति श्रवणात्॥ ॥ त्रिरात्रावरमश्रीनुत्सृ सांत्त्रिरात्रमवरं नि
हृष्टमंतिमपेतभं तं यस्य सत्रिरात्राव रः कालः। तेनातिमप हैत्रिरात्रमग्नीनगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनसंस्पृ
योऽग्नः सपुनराधेयं भवति। अत एव त्रिरात्रावरमिति सु परे शाद्बूरात्रं पंच एव षट्शानारि संवत्सरपर्यंतं पुनराधेय

सपुरस्तात्पत्नीनामुत्सर्गः वक्तव्यः । तथा चापस्तंबः ॥ संवत्सरं पराछ्ये मुख्यश्वाग्निर्भवति रोहिण्यां पुनर्वसू सत्त्वनराध
इति नक्षत्राणि वर्षासु शरदि वा रथन्तरसाम्ना कृतांसंभारा इति अग्नीनिति बहुवचनं सर्वेष्वग्निपूस्र हेषु वर्तिता
र्थत्वात्त्रयाणामेवोत्सर्गः । न सभ्यस्येति कर्कः । सर्वेषामुत्सर्ग इति तु युक्तं । अविशेषात् । शंसार्थं यमो हरुद्रु सोत्स
र्गः कार्यः । बहुवचनोपदेशात् ॥ ॥ सघोषा । अथवा सघ एव समानेह्नेव यस्मिन्नहनि पुनराधेयं क्रियते तस्मिन्नेवा
हनि प्रातरग्नीनुत्सृज्य पुनरादधीत । अस्मिन्पक्षे विशेषं वक्ष्यति सद्यश्चेदिति ॥ ॥ पुनर्वस्वोः । पुनर्वसु नक्षत्रे पुनरा
धेयं भवति पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति वचनात् ॥ ॥ वर्षासु मध्यंदिने वा । वर्षास्वृतौ पुनराधेयं भवति । अथ
वा मध्यंदिने भवति । दिनस्य मध्यं मध्यंदिनं मध्याह्नकाले इत्यर्थः । सर्वैवर्षास्वादधीतेति तस्मादु मध्यंदिन एवाद
धीतेति च श्रवणात् । मध्यंदिनस्य वर्षाभिः सह विकल्पो न समुच्चयः । परा मध्यंदिनोथ वर्षा इति मध्यंदिनस्य
वर्षाकालत्वसंभवात् ॥ ॥ कुशैरादधानं । पुनराधेय उक्तं दारुभिर्हलं तमादधातीति तथा इध्मेनोद्धरणमिति न
नउभयमत्र कुशैः कार्यं । तैर्वै दर्भैरुद्धरतीति श्रवणात् । सद्योग्न्यर्थेपक्षे विशेषमाह ॥ ॥ व्रीहिषपमर्वपभाग्योः
पक्वं गार्हपत्यस्थाने निदध्यात्तेवमाहवनीयस्यापावसघश्चेत् । वेधरित्सघोग्न प उक्तस्थानात्तदाये विशेषः । व्रीहि
यवं व्रीहिमयमपूपं अर्कपत्रे पाककपाले स्थानीयपयोः लौकिकाग्निनावावसथ्याग्निना वा पक्वं गृहीतं गार्हपत्यस्था

नैनिर्द्धपति। एवं पात्र्यपरूपं पवमपमस्येत्येवमिति च्छर्व्वं पत्रयोः कपालस्थानीयपयोः पृष्ठे आहवनीयस्थाने निर्द्धपति। अप
धस्थापनं च स्मार्त्तामं च भस्संस्कारान् कृत्वा श्रौतमुह्लेखनं च कृत्वा कार्यं। ततो बुद्धारुद्धो भस्मत्ताणादिपेतः संभरिष्व ग्निं दनिध
नमु कं भर्भुव इति संभारेष्विति। अपूपनिधानं विधाय पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्यामंतर्द्धम इत्ति वदंतमत्त इ तथानन्तु
पोऽग्निभिर्स्वैवांतर्हितो भवत इत्तरा अंतर्द्धानपहेतेर पत्तिधानं निषेधा स्त घश्चेरित्युक्तं॥ आग्नेयः पंचकपाल उपा
शुमाग्युत्तमाद्दनुपाजात। अत्र एसर्वोऽग्निने तरं तत्र हविषां स्थाने इत्युच्यते। आग्नेयः पंचकपालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः।
सच प्राग्युत्तमाद्दनुयाजात्। उत्तमानुयाजात् वे उपांशु कर्त्तव्यः। आग्नेयमेव पंचकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति प्रकृता
तेनोपांशु चरंतु त्रेस्त्तमम तुयाजं यजतीति श्रुतेस्ततः पाग्निलुक्तं। आग्नेयमेवेस्येत्येवकारकरणाद्द मेषांतहह
विषां निरासः। तेन तु न प्राधेये आग्नेय एव केवलो भवति। न पवमानाचारस्य॥ तद्दर्जेवा। अथ वोत्तममनुया
जं वर्जेयित्वा मस्त्वं वक्रमोपांशु भवति। तेनोपांशु चरंतीति वरणाश्राइ भवरणात। वरणशाब्दस्य वेमित्युक्तत्वात्। उच्चै
रुत्तममनुयाजं यजतीत्युत्तमानुयाज मात्र स्यैवोच्चैस्त्वविधानाच्च। तस्माद्य पमे व पक्षः॥ अग्नीनिति वा अथ पमे प्रया
जेऽनुयाजे च। अथ पमे प्रयाजे पथमेऽनुयाजे वाग्नीन्यजेति वामपोऽकृत्यं। याज्ञ मिध्मे यजेति द्वयासत्तेलिवा। सश्राग्नी
न्यारष्टमिधो यजेति इति प्रकृतसाहश्यग्नीन् यजेति चेद्बहूवा दि इति उभयपाण्यवरणादि कल्पउत्कः। परं तु अग्नीम एम

जेतिलिंवश्रयादित्येवकारादवधारणेश्चापंचात्र्हेः।तथ्याचानुयाजेष्वपिअश्वयपद्देवानजेतश्रीमज्जेत्येवैतद्दाहेतिनि
यमेनश्रवणात्॥ ॥आज्यभागौद्वितीयोग्नयेपवमानायेंदुमतेवा।अत्रप्रथमआज्यभागआग्नेयएव।द्वितीयेतुअग्न
येपवमानायअग्नयइंदुमतेवाकजेष्यः।नसोमायेति।वचनादयंद्वितीयेआज्यभागेदेवताविकल्पः॥ ॥हिरण्यंदक्षि
णानद्वादशाआग्न्याधेयिकीष्वेवछ्रुतेः।अस्मिन्नाग्नेयेहिरण्यंदक्षिणाभवति।अनड्वान्वलीवर्दोवा।तस्यहिरण्यंदक्षि
णेति।अनड्वान्सहिवह्नेराग्नेयइतिवश्रुतत्वात्॥ इच्छन्नाग्न्याधेयिकीः।अग्न्याधेयसंबंधिनीः।तावैषड्द्वादशाहिमादि
काश्वददाति।उक्तेः।श्रुतेः।ताउभयीर्ददासग्न्याधेयिकीःपौनराधेयिकीश्चेति।आग्न्याधेयिकीर्दत्वापौनराधेयिकी
र्ददातीतिवचनात्खांतरेउभयीनांदानश्रवणात्।तत्पुनर्नोपपद्यते।यतोस्मिल्लोकेआग्न्याधेयिकीर्दत्त्वेसत्पुनराद
वापमितिपूर्वमीमांसकैःसिद्धांतितमस्ति।अग्न्याधेयिकोपतःपूर्वदत्ताःअतःपौनराधेयिकाइति।तेनात्रश्रुतिग्र
हणंविध्यन्तरेकानिरासार्थं।असयाअग्न्याधेयिकीश्चेसेतावत्युक्तेशाखांतरीयवचनमलंविधित्वमाश्रयणी
यंस्यात्॥ ॥अग्न्याधेयवदस्मसघः।अत्रपुनराधेयेऊकारमसर्वमग्न्याधेयवद्भवतिवासःपरिधानादिपूर्णाहुत्यं
तं।ब्रह्मवर्षीदृशःसार्वनियमाश्चविशेषमाहतदर्थइतिरद्वंवसन्तएवदधत्मानेऽकल्पिन्नेवाहनिभवतिनाग्न्याधेयवद्व
हं।अत्रारण्याहरकरणंनभवतिनयोर्विद्यमानत्वात्।अतएवारणिप्रदानंच।उच्छन्नोपिनभवति।अनग्निसं

५६ स्कामस्यादिति केचित । सर्वमपि पुनर्भवतीत्यपरे । अदृष्टार्थत्वात् वचनं विना परिसंकुमराअमत्ताद्धात् । तथा च काण्डके पूर्वे घर्वे
ष्वानामेष्यो सोघाग्नीसंवत्सरे पुनरादधीत यघआधेयं तत्पुनराधेयमिति । तथा । सोमपाजीवेत्तु नादधीयन सं नपेह
सोमेष्टापाः सत्रयेरिति बादरायणाऽइति पुनराधाने प्यनेनैव मायेनैव मादित्सर्वं पुनः कर्तव्यं तत्र द्वादशाहाशात्रा घग्निष्वार
ता कृते तन्मध्ये तेषेव निमधतेषघग्निषु यस्तु याजुमोऽस्मयाऽऽह । तवेह तेष्वादिसर्वं कर्तव्यं । अग्निनित्य धारणमारः पुरुषा
र्थं सादृ हरणमघात सोमारे ऋतवर्ध्येन समारोपणा तस्यबाधः अमावास्यायांपवाग्याहोमेन हीरहोमि वृस्यवा । अथ
ना पुनराधेयस्य प्रसतारमाह ॥ अपराह्णे मैत्रावरुणीवशा नस्तमिते पुरोडाशोडांते हृत्वा त्रिश्रुत यामात अश्वरं तितत
त्राक्षतं । पुनराधेयमदिव सास्यर्वदिनेऽपराह्णे मैत्रावरुणी मित्रावरुणादेवसा नुष्णाने ध्यनगोरालभ्यते । ते सा श्वा नस्तमि
ते स्यर्यास्तात्याकु पशुपुरोडाशेडांतं कर्म कृत्वा रात्रिंगन्तया वशायाराऽऽैविशासनादिश्रपणांतेह त्वो हासमा दिना मातः
प्रवर्ते । तनोवणा समा प्यनंतरं स घोम्नीनुस्टऽज्याधानं । पुनराधेयसंहं कर्तव्यं । प्रागुक्तेधेवकालेषु । अस्मिन्प
त्ते पूर्वेद्युर्निमेत्रावरुणाणा वशामाः करणावि धाना स्विराऽऽत्रा वरुम ऋसर्योन भवति । तत्स्थाना पत्नम न प्रपांतर्णानमपि
न भवतीति केचित । सघश्चेरिस्तु ऋत्वाम्दवसेवे समे । पुनराधेयमुक्तं । इदानीं श्रुतिक्रमानुसारेणाग्निहोत्रं वक्तव्यं । तत्
त्ता हस्यशाखांतरहृष्टक्रमेणानंतरंगमनं तमुपस्थानमाह ॥ १ ॥ सोमपमाऽऽदुत्साद्य तामयापजमानो ऽत्रोडपति ४ राम
५६

तेवास्यप्रेणा।।सायमाहुतौ हुतायांस्तत्पोश्राखोतरा समिदसीति समिदाधानानंतरं यजमानोग्नीगार्हपत्याह
वनीयौवास्यमेणवक्ष्यमाणेन यास्यप्रसंक्तकेनोपस्थानेनोपतिष्ठते।ताम्निकमग्नीउपतिष्ठेत सायमुपतिष्ठेतेति
वश्रुतेः।।का एवाकांसमिदसीति समिदाधानमंत्रसमनंतरमुपप्रयंत इत्याद्य उपस्थानमंत्राणां पाठादयंक्रमो
वसीयते पर्युक्षणात्तु प्राक्।तस्याग्निविसर्गार्थत्वात् विसृष्टस्यावापस्थानार्हत्वात् तत एव चाग्निविसर्गात्प्रागेवमु
क्तं वा यमस्यकर्तृधर्मस्यसक्तकलमयोगार्थत्वादिति॥ ॥नवा।अथवावासमये यानोपतिष्ठते।अथ यस्मादुपेवतिष्ठे
तायपस्यान्योपतिष्ठेतेति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः।अत्र उपप्रयंतोअध्वरमित्यस्मादारभ्य परितेदूडभमित्यंतं
वास्मशेपस्थानेससमाम्नायक्रमेणैवकर्तव्यं।तत्र विशेषमाह॥॥ तिस्रस्त्रिरुपप्रयंतोस्यप्रत्नांपरितेचित्रावस
विति वा।अस्मितासमोपस्थाने उपप्रयंतोअध्वरं।अस्यप्रत्नामनुद्युतं।परितेदूडभ इत्येतास्तिस्र ऋचो यथास्था
नस्थिता एव त्रिर्जपति।चित्रावसोस्वस्तित इत्यपिस्वस्थानपठितमेवत्रिर्जपेन्नन्यांस्तवेत्रिः प्रथमां जपति त्रि
रुत्तमामितिश्रुत्यायाग्रेणीतरद्यमपइतिपरुत्वात्त्रिरेतज्जपति।चित्रावसोस्वस्तितेपारमशीयेति त्रिरेतज्जपतीति व
अवशिष्टानामग्रहणादेवत्रिर्वत्तिसिद्धेस्त्रिरिति ग्रहणं स्वस्थानपठितानामेवत्रिर्वत्तिपक्षार्थं॥ ॥संतनिमुपतिष्ठा।
उपप्रयंत इत्यतआरभ्य स्वस्तितेपारमशीयेत्येतत्संपर्यंतमाहवनीयसमीपेतिष्ठन्नु।पितान्त्रय्याहवनीयपस्त

६० मीप एवोपविश्य पसंत्वमग्ने सूर्यस्येति जपति। एतावद्भुतिहुत्वुपत्सद्यासीनः संत्वमग्न इति च वचनात्॥ गां गच्छन्संधक्ष्ये
ति। ततो धक्ष्यन्धोवदिति मंत्रेण मा पगा तेसां ननगां गतिप जमानो गच्छति। पाति। अथ गा मा भेसंधक्ष्येति श्रुतेः। गो
श्वौत्राग्निहोत्रे एव संनिधत्तारिति विवेचित। अमापीत्यमे अग्निहोत्री पदेतु पपो होमपहृत्न एवेत उपस्थानं नात्मद्
ण्यप वाग्वारिहोमप तु इति। अमप होसर्वेदा पीति विदेोषः। अमे हवो भौवो भवती पेति गोष्ठमुपतिष्ठत इत्यापस्तंबः।
तस्मा धुतरंध्य धक्ष्याधोवदिति मंत्रे बहुवचनस्य दर्शनात्। गोनित्येकवचनस्मामा सपेहूमाप्यपपत्तेः। तया वक्ष्यपते।
समह इति ब्राह रसञ्चावोवेमह इति प अन्यत्र हुत्वा तस्माद्यधेनमापतनाद्धाधेरत्वा अवाया पपेत अग्निहोत्रं हुत्वा महरत्तु
पतिष्ठेत स्वच्च मह इ स्थ महो व इत्यस्येवोपस्थानेस्य बहुत्वविशिष्ट पशुमात्रविषयत्वेनातु वादात्॥ सहितेत्यालभते।
गो विगत्वा सहितासीति विषपी स्पर्तेन मंत्रे एगामालभते हस्तेन स्पृशति। अथगामभिमृशति संहितासीति श्रुतेः॥ गार्ह
पत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्वेति। ततो गार्हपत्यं प्रति गत्वा अग्रे दिवे दिवे इत्यत आरभ्याघायपतः समे स्मादित्यंतेन मंत्रगणे
न गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अथ गार्हपत्यमभ्येति स गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुतेः। अत्र गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विशेषोपा
दानात् सर्वोत्रमुपस्थानमाहवनीयस्येति ज्ञापयत आग्नीदस्तुमयोरूपस्थानस्य विधानात्॥ गां गच्छतीदुपहीति। तत
इउत्वपस्थानमाहवनीयस्येति ज्ञापयते आग्नीद्रस्तुमयोरूपस्थानस्य विधानात्॥ गोष्ठेरहीति मंत्रेण पुनः तामेव गां राम ६०

माम्येतीडएहीतिश्रुतेः॥ ॥काम्या एतेस्यालभेत।काम्या एतेस्यनेनमंत्रेणतांगामालभेत।तामभिमंत्रयतिकाम्यारतेति
श्रुतेः।अत्र शांखायनः।अग्निष्टस्थानस्यानर्पनुभेभवसतूऐरितिपाठजमानेजपेत्सर्वंतत्त्वंधस्थसंहिता।नेलेनस्मानो
ऐषः।आपित्तोमघनानुदइतितस्याख्ये॥ ॥सोमानन्निस्यनुदककंव्रतोपापनवत्(व्रतोपापनवरिसनेनापरेणास्वनीयंत्रा
हि.षन्नग्निमीदमाराहस्येतावरत्तिरिस्पते।तत्रवापपुपस्यनूर्पेत्सितदपिप्राप्नोतितन्निषेधस्यनुदककमितिन आविधाना
देवनिरस्तमप्यतिदि आत्मार्पितिमाशंसनिरात्रिपते।तेनावापिगार्हपत्याहवनीययोर्मध्येपा।अरवस्तिष्ठन्नाहवनीयप
मीसमाराः।सोमानस्वरणामित्यतआरभ्यपचरस्मिराशुषदस्यतंजपति।अपानतरेणाहवनीयंचगार्हपत्येवपा
हि.षन्नग्निमीसमारोणोजपतिसोमानस्वरणमितिविरितज.पतीसंतस्यभूवणाति।अंतरेणपराग्नीगवेस्यसा
यंत्रानतिदिशः।स्वत्राश्रुतत्वात्।पूर्वमेवानेनपथाप्रविष्टत्वात्॥ ॥ग्योर्ध्वंमासवसुत्रनामग्रहणं।योसिमासे
पश्यातेतोम्भिंतुरमीतिमंत्रेणपुत्रस्यनामग्रहणंति।तथानापिपुत्रनामग्रहणंकरोति।तेनततोसौतिपदस्थानेइदं
मेकर्मेदंवीर्येअमुकशर्मापुत्रान्तुसंतनोत्विति।आत्मनोविद्यमानइतितंतवेसेनिचसर्वेभवन्ति।अथपुत्रस्य
नामगृह्णातीदमेयंवीर्यमित्यादेःश्रुतत्वात्।पुत्रस्यनामगृह्णातिपुत्रयोःपुत्राणांवाप्रियतमास्यतिलौगा
क्षिरिति।ज्येष्ठस्यपुत्रस्यनामाभिध्याहस्याद्वंतीभवंतीतिशांखायनः।आत्मेवोपस्थानस्यस्थानेविकल्पि

कंस्तुन्वकोपस्थानमाह ॥ भूर्भुवः स्वरितित्रो मो ॥ अथवा उभौ गार्हपत्याहवनीयावग्नीन् भूर्भुवः स्वरित्यनेनैव मंत्रेणासमि
६१ द्धानानंतरमेवोपतिष्ठते। पूर्वमाहवनीयमुपस्थानेनैव गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अथ हुतेग्निहोत्रे उपतिष्ठते भूर्भु
वः स्वरितिप्रहा असोहिघेमगृ उपस्थानमाशीरेव साशीरिषं तरे तावते न स सर्वमाप्नोति तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेति श्रव
णात् ॥ अथोपस्थानप्रसंगात् श्रुतिमंत्रक्रमानुसरणी त्रि प्रवत्स्यदुपस्थानमाह ॥ प्रवत्स्यन्सर्वान्त्रयेति प्रतिमंत्रं।
प्रवत्स्यन् स्वाग्निसमन्वितग्रामात् सीमामति क्रम्या मध्यराह्णो वा संकल्पिष्य यजमानः प्रवत्स्यदुपस्थानार्थं मग्नीउद्धमन
येप्रजां मे इति प्रतिमंत्रं सर्वानग्नीन् गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीन् क्रमेण तदुक्तानत्रिक्रमेणोपतिष्ठते। प्रवत्स्य हूलनतउप
तिष्ठेतेति मानवे। अथ प्रवत्स्यन्गार्हपत्यमेवाग्र उपतिष्ठते पाहवनीयमिति श्रुतेः परिश्रोषाहं ते धरित्राग्निमिति।
तथा। नर्येति गार्हपत्यं। स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्य प्रजां मे पाहीति श्रुतेः। शंस्यमाहवनीयं। अथाहवनीयमुपतिष्ठते
शंस्य पशून्मे पाहीति श्रुतेः। परिश्रोषाहं त्यायेति दक्षिणाग्निं। प्रवासस्थानं स्वार्थं उक्तः। कारिकायां ग्रामांतरे नगर्यां वा यो
या मध्ये वा स्वकल्पितां सीमामतीत्य चेद्दाक्षो वा सः प्रवसनं स्मरन्मिति ॥ गच्छति। ततः स प्रावसथ्यान् रक्षीत्य प्र
येन मद्दृति वा न मस्कृत्य पथ्यार्थं गच्छति गृहान् चलति। अथ प्रवासाद्यजति पशवो मे व पतीति श्रवणात्। वाहनर
हितश्चेत्। स्वयं प्रव्रजति पन्था प्रगच्छति। वाहनसहितश्चेद् दृश्वरथादीन्यधावयति प्रगाम पतीति श्रुतेः सर्वेः म

राम
६१

स्यावाग्निविसर्जनं । गमनागमनांतरं किंयंत मर्धमेगत्वा पत्रदेशेवाग्निविसर्गस्तिष्ठाना मतेन नत्वा ग्निविसर्जनं करोति सप
त्रावलां न मतेत स्मान्नावान्वं विसृजत इति श्रुतेः । सपत्रमदेशे गच्छेत्वेलां स्छानं वाग्निविसर्गस्समयनेइह मदेशे पु
क्रोधाग्निविसर्ग इतिन तस्थानं स्त्वागत्वा वानं विसृजनत इति श्रुत्यर्थः । अथ वा येत्र वेलां स्वनिवासग्राम मनमीदं मम
ते तत स्थानप्राप्तिं पर्यंतं वार्चं यमो गत्वा तदनंतरं घासं विसृजेत न तु तत्र । मागि स्वर्थः । इह विसर्जनस्य विधानादर्थो
दुपस्थानस्य नंतरमेव वाग्यमनं कर्तव्यं । तदुक्तं कात्यिकायां । अग्रंतिकं समारभ्यतावा मौनी भविष्यति । यावच्छेदीं
विहरंपतेह यथाहु नमस्यनः । अनलादर्शनं मावत्तावछ्छाखीयनश्रुतेः । स्वबुद्धिकल्पितोदेशा इति वा न समेत्यिनइ
ति । एवं नवस्य दुपस्थानमुक्ताभोचितस्य यजमानस्य कर्त्तव्यमाह ॥॥ प्रवसंत्यजमानं नुपोषघथाकालमा
संस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्छूतेश्च । यजमानस्येदं कर्म यजमानेन । प्रवसन्यजमानो यथाकालं याजमानं कर्मतु
र्यात् । यो मो यस्य कालो यथाकालं तेनाग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रसंबंधि उदकमन्त्रणादि यजमानेन कार्यं । पौर्ण
मासकाले तदीयं यपन फलमूलादिव्रतमाशनव्रतग्रहणादिकं करोति । एवं सर्वैवपि नित्यकर्मसु ज्ञेयं । कस्मात् अ
त्मसंस्कारात् । अग्रमहेतुरूपदेशाश्च । यजमानमपिन संबंधिकिंतु यच्छहात्मसंस्कारकं गुंडनव्रत्याराधनाथः श्रप
नव्रतग्रहणादिकं तदेवनामाहुरदस्युपदेशाः । कुतः आत्मसंस्कारात् । यतेसिचयनादिविपर्ययजमानस्यात्मा । संस्कि

६२ पते। फलमाक्त्रियोग्यः क्रियते तेन प्रवसतापि यद्गृहात्मसंस्कारात्। यतो वपनादिभिर्यजमानस्यात्मा संस्क्रियते। फलभा
क्त्रियोग्यः क्रियते। तेन प्रवसतापि यद्गृहात्मसंस्कारकं वपनादि तत्र कर्तव्यमेवेति हेतुः। मतः प्रोषितोपि यजमानो
यजमान एव। तथा धर्ममात्रत्वात्। अयमपि हेतुरुपदेशाश्रवा। पृथ धर्ममात्रं यजमानं आरादुपकारकं यथा विसु
कर्मणामपीहमिति। यथा दर्शं कर्तव्यं तत्संनिपत्योपकारकं वेदं वेधनादि हि तु परेद्युः। कुतः धर्ममात्रत्वादेव।
यत एवमारादिकं धर्ममात्रमारादुपकारकमेव। नयेद्वं धर्मत्रयितर इति न पवत्कर्मसंस्पर्शी इति हेतुः। किंच। श्रूतेश्च।
श्रूतेरप्ययमर्थोवसीयते। यत्प्रोषितेनापि याजमानं कर्तव्यमिति। तथा च श्रुतिः। तदप्येते श्लोकाः। किंस्विद्विद्वान्प्र
वसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः। कथंस्विदस्य काव्यं कथं संततोग्निभिरिति। कथंस्विदस्यानपाप्रोषितं भवतीत्येवैतदाह
ति अस्यार्थः। किंस्विदिति। अग्निहोत्री पावकीवसंकल्पिताग्निहोत्रवान्यजमानः किंविद्वान् किंरूपमग्निहो
त्रं ज्ञात्वा गृहेभ्यः प्रवसति। तथा सम्यक् प्रवसतो यजमानस्य कथं वा तेन कार्यकाविकर्म पावकीवमग्निहोत्रमनुष्ठापादि
से न हास्यं मोर्थिकं भवति तथाग्निभिर्गार्हपत्यादिभिः कथं संततः संबद्धो भवति। अस्य मंत्रस्य तात्पर्यमाह कथं
स्विदिति। अस्य प्रवसतो यजमानस्य अग्नेयप्रोषितं भवति सर्दोषाभावः। कथं स्विद्भवति सोस्य यथ मन्त्रोक्तरूपत्वाम
मन्निपारयतीत्यर्थः। एवं मन्त्रे कृते द्वितीयेन श्लोकेनोत्तरमाह। योजविष्ठो भुवनेषु सविद्वान्प्रवसतीदेतन्नतथात राम ६२

रसकार्यंतथासंततोऽग्निभिरिति मन एवैतदाह मनसैवास्मान पम्रोषितं भवतीति। अस्यार्थः। यो यजमानो पुवनेषु जोषुजविष्णुः अनुष्ठेयपदार्थेषु अतिशयेन जयवान्। मनसा हृत्स्नहृदयवर्त्मं पि प्रमोगजातमनुसंधत्ते तु तु चालइत्यर्थः। अविद्वान्निर्देलाभाय प्रवृत्त न्यवास्तकारी भवति। तथा ते नवेदनेनास्य यजमानस्य तत्कार्यं पावजीवनासमपि पितासार्थकं भवति। तथा तेनैव वेदनेन दूरेवर्त्तमानोऽप्यग्निभिः संततः अव्यवहितसंबद्ध एव भवति। इमं मंत्रं तासर्थकथनेन पावष्टे मन एवैतदाहेति। एतन्मंत्रवाक्यं प्रवासजनितदोषनिवृत्तेर्मन एव साधनमित्याह। तातैर्येतो ब्रुतइत्यर्थः। तदेव व्याप्यः। तथाचापस्तंबः। अविद्वत्तोति मनसैवास्येति। अनपप्रोषितंभवत्यदोषविरहः। मनसैवानुष्ठितेन ननभस्य त्वामेव भवतीत्यभिप्रायः। तथा चापस्तंबः। अवसत्काले विहारमभिमुखो यजमानो जपति पाचो विष्णुक्रमानक्रामतीति। विष्णुक्रमाश्चपि विहाराभिमुखं वा प्राक्तदेव इति भाष्य इति। तथा च काठके। अवसत उपस्थानं यजमानं चेति न दुष्कृतकामाश्रयने नानिर्हृत्यापाग्निं स्वदारे सुपरिकल्प्य विजेतव्या। अवसेत्कार्यं वा लिंगो मनसैवैनं विरंचित्वा चिंता। मनसा नैमकं कर्म प्रवसन्नप्यतंद्रितः। उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्रवेदिति अतः प्रवसता विस्तं कर्म यथाकालं सर्वं मनसा चिंतनीयं। यजमानं ब्राराउ पकारकमामन्त संस्कारं केचदेवतोद्देशेन द्रव्यमागहूपंच विहाराभिमुखेन कर्तव्यमिति प्रमाणाने विशेषः स्मृता चुक्तः। इन्नुवदीरविकांगाश्र

६३ न्वाष्टुमन्त्राभ्यां तथा। फलमूलानि वा श्रीपात्सर्वत्ति प्रोषितोग्निमान् तथा। पत्नीपक्षे नाश्नीयादुङ्गोर समंतरा। तथा।
नोपवासः प्रवासे स्यात्स्त्रीधर्मेऽप्यते व्रतं। असामर्थ्ये शरीरस्य भक्तस्याद्य भावतः। स्वमन्त्रतया पचेदन्नम श्रीयात्प्रो
षितोपि सन्निति। यागविशेषः स्मर्तानुक्तः। सन्निधौ यजमानस्यानुद्देशं यागकारकः। असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देश्या
स्यापाकारिका। असन्निधौ तु पत्न्याः स्यात्तदध्वर्युस्ततस्तु तत्पा। उन्मादे प्रमवेयर्नौन्तु वीनानुतत्पाकिना। सर्वं स्वयजमानो
वा यजेत्तद्दिक्षु स्व स्रुचिरिति। काठके प्रवसंस्त्य हाकृतममेताम्य भुंजीत पर्वणि एकप्रोष्य यदा संस्थितं ममेताथ भुंजीतेति
। अथागतोपस्थानमाह।।।। एतस्य प्रमत्तावाग्यमनं। यजमान एत्य प्रवासाज्ञ्यमसमीपमागत्य समन्या इच्छाकल्पितेप्र
देशे वाग्यमनं करोति। अथ प्रोष्य परेत्य मन्त्रवेलां मन्यते न तावं पच्छतीति प्रोष्य महं हेधनिगता मरे स्यमत्येय पत्र
वेलां स्थानं मन्यते अत्र प्रयुक्तो वाग्यम इति तत्र वावं पच्छतीति सूत्रार्थः। वेलात्रावहेन स्वनिवासग्रामसमीपादासिधी
पनइति केचित्।।।। समित्पाणिरत्नुवेसकं चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागनेतिप्रतिमं
त्रं समिधः पाणौ हस्ते यस्यासौ समित्पाणिः। प्रवासात्स्वगृहं प्रत्यागच्छन् यजमानः समित्पाणिस्तत वाग्यमः कंचि
दपि गुरुपित्रादिकमपि अनुपसत्य समीपमगत्वे प्रत्यासौ आगतोपस्थानार्थं समीपमुद्धत्य आहवनीयगार्ह
पत्यदक्षिणाग्नीमुपस्थाक मेरोवागानमविष्ठवेद समित्पाणिरिति अपतिमंत्रमुपतिष्ठते। स आहवनीयमेवाग्रे एस
६३

पतिष्ठते यथा। अहं प समुपतिष्ठत इति श्रुतेरपमेव क्रमः। तथा चापस्तंबः। समिध्मोहृत्य हृलाभमेमेति मघाहृवाइ
वेपिन रंमी षिवासं पुत्राधार्वंमेवं हृत्वा एतमग्न पः समाधावेति स यश शाकलो दाहृणिवाहर नेति पथैव ततुत्रे मध्या
हरं च्चेति ताहृत्य इति विज्ञाप त आपरु ग्नि म्यो वावं पछति स यथेनं राजपिता वाचो वाततेरणाग्री म्साछ हृदृ र्शनेने
व माहि पेतेति। तथा। समघपिराज्ञांतरेशा स्मात्रिव तमुपेयादिति श्रुतेरनुपेत्यकं चिद्दित्युक्तं। तेन वाग्यमनानंतरं
पूज्यजनसंनिधाने पि नस्नाहरेशाममिगतमनस्क एव तस्मी पं गछेदिति सर्वः। तथोपस्थानमहृत्वा सवासेहृतेन
वैवोतं रहैवसंतं तन्त्रसतो वोग्नमः। प्रातोन वावामनसा वाविमर्मि निरोमासंतमा पुमांमहाभीत्योतिघावे ह्मानरं
णोपतिष्ठ इति पधनुपस्थापमसंवसेदेतपै वोपतिष्ठेतेति। एतद्वागतोपस्थाने मसंगाहृग्नि होत्राघर्थं अग्नपो
विहृताश्च त्त्रैवक ते समनसघानृहृसेवा॥ समिस्पारि समहृना निवोपविश्य। आगन्मेत्युपस्थानानंतरं
मेवोपविश्य तूष्णीं समिदाधानं पौरसमूहनं यकांडानुसमपेन सर्वैष्टक ते म्। परिसमूहनं तत्ताणानामपलुं
पनं। अथोपविश्य तणाममपलुंपनीतिवचनात्। अपलुंपनमपनयती तिहरिस्वामिनः। अग्नेस्तृणामपविनो
नीतित्राणात्यानं नए ह्न। परितः पृरितानिततृणापलत्तिनान्नि सत्समिदादीनिमग्निरिघाग्निमध्ये प्रक्षिपती तिमाधवं लु
ष्ठु छेदं नो। तिहं सूत्रसमिधः सर्वत्रेति प्रत्तेव वनाहुपविश्येत्युक्तमतो॥ अधुनापव बस्मदुपस्थाने आगतोपस्था

त्रे च पक्षांतरमाह ॥ ॥ नूस्मीवोपस्थानं पूर्ववत् । अथवा प्रवत्स्यं स्त्रीमेव गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीं स्तैनेवक्र
५८ मेणोपतिष्ठतोस वै खलु स्त्रीमेवोपातिष्ठेतेति वचनात् ॥ ॥ एतच्च । प्रवासादागसापि आहवनीयगार्हपत्यद
क्षिणाग्नीस्तेनैव क्रमेणाहूस्मीमेवोपतिष्ठते तेन मंत्रेण ॥ आश्वलायने विशेषः । अनुपस्थापमम सर्गे प्रतिदिशमु
पस्थानमुपस्थापा प्रत्सर्गे मयामोष्वेति । मानवे च । उपस्थापये न्मयं वस्ते सुनरे सोपतिष्ठेत यद्य तु पस्थितामिः
प्रवासमापद्येत दहेद्वसंस्तत्र संतत्वाग्नेर्दूरत्वाद्वा वामनसा विभजिति होमेयज्ञ्यामुर्मा प्रहासीदित्यानस्य वाय
हुवोपतिष्ठस्त्वनुपतिष्ठत इति । काठके च । उपस्थितेष्वप्रवसन्नेवमेवोपतिष्ठेतानुपस्थापप्रवसन्प्रवस्यन्नुप
स्थानेन प्रतिदिशमुपतिष्ठेतेति । तथा प्रदर्पितत्रैवोक्तं । पराङ्कृतेग्निहोत्रे संस्थिते वा तं च आगच्छेदागतोपस्था
नमेवास्यतदहः स्यात्रिसमस्य पस्थानं न यजमानमिसेकेवि संस्थितेवा तं च आगच्छेदागतोपस्थानेनो
पस्थापयेदिति तं यजमानं तत्र जपेन्नातीते जपेदिति लौगाक्षिरिति । कारिकायामपि बलाद्राजादिपुरुषायज
मानेन न पंतिन्वेत । नप्रपद्येस्तु पस्थानावसरं भ्रर चेष्टिताः । तदा तु प्रोदुपस्थानं तद्देशागत एव सन् । तत्र विकल्पः । प्र
वसदुपस्थानेन वा इहैवेति मंत्रेणावेति । तथा तत्रैव विशेषः । आगमिष्यामिवाधेवेत्यनुपस्थापनिर्गतः रैवाद ग्न
न्नोच्छितः कुर्यादिदमेवेतिके वचन । विस्मृता वुद्धिपूर्वं वा मातेप्येष विधिर्भवेत । वाग्यमनस्यत्नोपोत्र भाष्यकारेणादृशि ॥ ५८

आरणपारोपितेवह्नौमवसेष्ठाऋन्तेतुवा॥ उभयत्रापि॥ प्रस्थानंनास्तिकेपीतिकिंस्मृतेरिति॥॥ गृहामाबिभीतेतिगृहानु
पैति। ततोयजमानः सभ्यावसथ्योनमस्कृत्य गृहामाविभीतेतिमंत्रेण। गृहेषुनइत्येतेनगृहान्स्वस्तिवासमगच्छ उपैति उप
गच्छति उपतिष्ठत इत्यर्थः। प्रोष्येत्यगृहानुपतिष्ठेते पूर्ववदिति गृह्यकारेणोक्तत्वात्॥॥ क्षेमायवइति
प्रविशति। ततः क्षेमायव इतिमंत्रेण शालाग्निकासाथ्यो गृहान्प्रविशति। अतः परंगृहस्थोंतः पुत्रदर्शनेजपादिकंतेष।
तेषुपुत्रदर्शनेंगादंगादितिजपः। तच्छिरोवघ्राणंप्रजापतेरिति। अत्र चमंत्रे ऽसानिध्यस्य स्थानेसंबुध्यंतउत्तरनामग्र
हणं। गवांत्वेतिचमस्कृत्युत्तरशिरोवघ्राणं। हिंकारेणा। पुत्रस्यदक्षिणकर्णे अस्मेप्रयंधीतिजपः। सव्येकर्णेस्येरश्मि
ध्यानीति एवमंत्रेण उत्तमावत्तेनीयं॥ पुत्रीदुहितरोवघ्राणमात्रंइति॥॥ क्षेमायवइतिप्रविशति। ततः क्षेमायवःशा
न्त्यै इतिमंत्रेणशालांत्रिवासार्थो गृहान्प्रविशति। गृहानभ्येतीसोपस्तंबः॥॥ नहिस्पाड्यात्कामम्यः। तस्मिन्गृ
हागमनदिनेवसेगृहस्थानगृहेभवान्नोपोत। समपदिहाविपत्तुकुद्रवस्पाष्टुएवनततेस्तकुर्याद्दृढिष्यलोकरिष्य
त्वासादितिश्रुतेः। तस्मिन्वरःकुलंवित्तोन्नेति सप्तस्यपञ्चार्थः। अत्र तु महाराणीमप्याप्यः कोडेवइत्य तस्माह
तस्मिन्हरइतितस्मयजमानस्यकुलंवंशंविज्ञोन्नेः विपत्तुच्छविनष्टेकर्जेमीन्धरः यमसमेनैकवचनंईश्वरार्

तिगृहाः समर्था भवंतीति ॥ १२ ॥ उद्धरेति यजमानो व्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्रे । अथाग्निहोत्रमुच्यते । अग्निहोत्रं संतत्वे
कर्मेति । सायं काले प्रातःकाले च यजमान उद्धरेतीमं प्रैषमध्वर्युं प्रति व्रूयात् । एतदन्यकर्तृकहोमपक्षे । स्वयंहोमप
क्षे तु प्रैषाभावः । अग्निहोत्रशब्दो वसमारात्मककर्मणां मध्ये यं अग्निहोत्रं जुहोति साहोसंघव्यवहारार्थः । अग्निहोत्रद्
तु कलौ द्विष्यायपर्यो द्वारोनाम्नप्रैषः । तस्याधेकु कर्मण्येवकालभेदात् सायंप्रातश्चाग्निहोत्रमिति भवतीति सायंप्रातरग्रे
हणं ॥ गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणं । तस्मां यंनीला हवनीयखरे स्थापनं कर्म । तत्र पूर्वस्मादग्नेरर्सिमस्ता
हेमंयवमनस्सोऽप्रनाहवनीयखरे स्थाप्यः । सः उपति तस्मात् समपात्राहवनीयमुद्धरतीति श्रुतेः । अनुद्धृताभ्यस्तमयेऽनुद्धृ
तोऽभ्युदये प्रायश्चित्तविधानाच्चास्तमितानुदितयोरित्युक्तं । गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलंतमुद्धरतीत्यापस्तंबः । गा
र्हपत्ये वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि संस्राहृतो भवतीति तस्मादेतं गार्हपत्यात्मोचमुद्धरंतीति च श्रुतेर्गार्हपत्यादित्यु
क्तं । उदितहोमपक्षे प्रणयन्नुदितस्यैव कर्तव्यं । अस्मात्प्रमुद्धृतेष्वग्निहोत्रकालेऽप्यागते त्त्रेताग्निहोत्रहोमः ।
पशुवरुणामघासांतंडु जरवेसायाहवनीयेमणीने होमकाले आगतेऽस्तिमणीनवाग्निहोत्रं होतव्यं । तेधाबो
हापस्तंबः । प्रतीतेनेदग्निहोत्रस्य कालेस्तस्मिन्वाग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्रेति । पशुमवरारोपं वा रोमपदायप
द्धतोऽव्रमयोक्तं । अतिप्रसीतेनाग्निहोत्रहोमः । अनंगत्वादग्निहोत्रहोमसे — न तु युज्जिमात्रं । उद्दंतु वचनोना

त्निषघन्नस किंचिद्दुःखं रांतस्मादिति प्रतीतिन एव होतव्यं ॥ ॥ प्रवसन्नुखो यासतायं निरुध्य तस्मिं सायं प्रातर्होममेके अ
घवा सायंकाले प्रत्यङ्मुखो ग्निस्थापयेत् । वा प्राङ्मुख एव । तथा । तस्मिन् प्रत्यङ्मुखस्थापिते आहवनीये एके आ
चार्याः सायं प्रातर्होममपि च्छंति । तदा च प्रातर्होमार्थं तेन स्वधारणे कार्ये । अप्रेमे प्रातर्होमार्थं पुनरुद्धरंति ॥ ॥ निर्मोद
हिताग्निः रहिताग्निर्वा गृहे रेतःस्वाहामेप चनप्त्रे दिस्मन्निन पत्नेद हिताग्निर्निसोम यति । सर्वे दास एव भवति ।
न प्रति कर्म श्राद्धिकमते । निसपद्दानु देत्ति लोभेमाह ॥ ॥ सर्वे । तेष्विमः प्रातामपा प्रातश्रीयं नासोप्रतश्रीः मा मश्रीः प्र
ताश्रीर्मे इति वा दिती पार्थे वकु ब्रीहि समासः तेष्वागतश्रियः प्रातस्त मद्ये जमानस्य सावेश्मपोनि सा भवंति आ
हवनीय इत्याहिताग्नीन अधि गार्हपत्यं वक्षःसर्वे घपतर्योवितमर्थः । धर्मोगतश्रियः शुक्ल बाल्मा स्त्रणः त्रविद्यो विन
प्रराजा वैश्यो ग्रामणीरिति ॥ ॥ सदा वाहरणं । रहिताग्ने स्तदा वा आहरणं आहवनीय पवेद्व कर्त्तव्यं । रहिताग्नि
प्रकृत्य सततं यदेतमहरहर्हिताग्नेराहरती तिश्रुतेः ॥ ॥ एकेषामुपवसथे । एके बौप्रा चार्याणां मते उपवसथे पौर्ण
मास्याममावास्यायां वरिहिताग्नेराहरणं न सर्वदा । उपवसथ एवैनमाहारयुरिति वचनात । अस्मिन्मते यो उप
वसथातरालेत स्वधारणं कार्यं ॥ ॥ नवा वसिते ॥ नवगृहे वा एतं रहिताग्निमाहरेयुः । नवावसितेवैनमाह
रेयुरिति श्रुतेः । न सर्वदा । नाप्युपवसथ इति । अस्मिन्नपि पक्षेतत स्वधारणं कार्यं तद्दृह्यासंधावत ॥ ॥ तस्मि

६६ मध्येसुरमासे। तस्मिन्नेवायतिताहूतेरह्निणाग्नेरप्त्र मासंमांसव्यतिरिक्तंसर्वमन्नंपाकयोग्यंपचेत्। सुः। तस्मिन्मध्येपुरस्ताद्वा
त्तणा॰ अश्वीपुरिस्तुत्त्। खालाकानेतरंतस्यकमत्रब्राह्मणाः साश्नीयुः॥ ॥ पाकान्नाचेद्गोः पयोधिश्रयितवै ब्रूयात्।
पाकस्यपचननाहेसत्त्रस्यतंडुलपिष्टादेरभावे अतंपत्नीयजमानोध्वर्युंप्रतिगोः पयोधिश्रयितवाइतीमप्रेषंप्रस्रा
त्। ततोध्वर्युस्तस्यागोरह्निणाग्यावधिश्रयेत्। पयतन्नविंदेघसचेदपिगोरेवदुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयात्तदइतिश्रुतेः॥॥
तदब्राह्मणायापाययितवै ब्रूयात्। ततोध्वर्युर्यजमानंप्रमाहतब्राह्मणायापाययितवाइति। तस्मिन्ब्राह्मणायापयित
वै ब्रूयादितिश्रुतेः। ततोयजमानएवमध्वर्युणाप्रेषितस्तस्यपोब्राह्मणेणसायपेत। अधुनाप्रहेतगुच्यते॥॥
अंतरेणापत्नीगत्वादक्षिणेनवापदक्षिणमाहवनीयंपरीत्योपविशतियजमानः। यजमानःस्वयंवह्नानंतर
अपराग्निगार्हपत्यदक्षिणाग्निअंतरेणगत्वागार्हपत्यदक्षिणाओमेधेनांतरालेनगत्वा अथवांतोदक्षिणेनगत्वा
अपरदक्षिणामपरदक्षिणामाहवनीयंपरीत्यस्वस्थानेउपविशति। दक्षिणेनप्रवेशनमग्निहोत्रेहिविहितवचनात्। वे
गार्हपत्यागारस्यदक्षिणेनद्वारेणप्रविश्येतवकर्त्तव्यं। संध्यावंदनानंतरंपूर्वमग्निहोत्रहोमः ततःस्मार्त्तहोमः। तदुक्तंहो
मंचैतानिवृहृत्। ताम्नातै ऊर्ध्वंहिचरणः। स्मृतौ नोवेदमलब्धास्मार्त्तंकेचितजुह्वाविदुरिति॥ ।पत्नीवपूर्ववत्त।
यत्रापिपूर्ववदुपविशति। पूर्ववदितिप्रसग्रहणात्तोगार्हपत्यसेति। वक्ष्याशायजमानोपिपूर्ववदिति। तेनदक्षि राम
६७

णीतो ब्रह्मयजमानो रासन इति दर्शपूर्णमासविषयं परिभाषितं वत्तिनातिदिश्यते। अपरेत्वन्यथा व्याचक्षते।
यजमानस्य पारिभाषिकमुपवेशनं तिष्ठमेवापरिभाषायाः सर्वसाधारणत्वादिति न च शास्त्रस्य तत्र आपारः। ते
न पक्षमपि वक्ष्याम्हेतरेण पत्नीगत्वा अपराग्नी दक्षिणेनागत्वा अप्रदक्षिणमाहवनीयं पश्चात्सोपविशती से
तदाहुर्व्यपते इति। पुक्तरूपमिव चैनत॥ ॥ अपरेणाहवनीयं कूर्चे निदधाति कुशान्वा आहवनीयमपरेणाआ
हवनीयस्य पश्चात्त्यागाय मुरगाग्रं वा कूर्चे निदधाति स्थापयति। अथवा कुशानेव निदधाति स्कूर्चे। कू
वेशनेनासनप्रयुज्यते। कूर्चो द्वुपावसर्पं तुवावेत्ति तथाहि रणमयेव। कूर्चं इत्साहे उपवेशनार्थं आसनेनप्रयोगस्य
रात। अत्रवृहत्कवचएतत्तासनं। कूर्चे निधायेति वसमासात्वात्। तेन वाकूप्रमाणोक सहस्राः कूर्चौ भवति।
कुशानिधानपक्षे कूर्चे विधानार्थे तर्षकार्ये तु शेषविवक्षानेयं। ततस्थाने विकल्पेन विधानात्॥ ॥ परिस्तरणं वा स
र्वेषां गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः दक्षिणाग्राः करोतीति श्रुतेः। प्रागग्रैरग्निं प्रागग्रैः रुदगग्रैश्चान्तर्भूतत्वो राहवनीयस्य परि
स्तरणकार्ये। कुतः। उदगग्रान्दक्षिणाग्राः करोतीति श्रुतेः। स्तानाग्निहोत्रे। अथयामासमंस्रुहीदीनाग्राणितृणानि
भवंति दक्षिणाग्राणि नानिकरोतीति श्रवणात्। यास्यमस्रुहावीनाग्राणितृणानि स्रुदगग्रताननुवारणेरैवोपप
द्यते यदाग्निहोत्रेमा गुरगाग्रैःस्तरणं भवतीति। स्तानाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैव परिस्तरणादर्शनादिहापि तास्मे

६८ वमवतीसान्नोकावाम सर्वेषामिष्टिषु अते। सर्वेषामेवैतत्समरिस्तरणांहोमस्य सर्वेष्विष्टिषु विहितत्वात्परिस्तरणस्य होमार्थत्वात्॥॥ आहव
नीयं पशुस्योर धारां निनयत्यागारपत्यात्। प्रथमं आहवनीयं परिस्तीर्य ततो गार्हपत्यं ततो दक्षिणाग्निं च परिस्तृणाति। त
तस्ते ममाहवनीयं पशुः सहस्तगठहितेनोदकेन परीसमंतात्त्रिस्त्रिः ततः आहवनीयाद्वारारभ्योदधारां उदकस्य ध
रा आगार्हपत्यात् गार्हपत्यं यावत् प्रसक्तस्कोन्निनयति॥॥ तेचं। ततस्ते गार्हपत्यं चत्रा ह्यास्पृशुहतीति॥॥ ततोदक्षिणाग्निं। ततोगा
र्हपत्यं पर्युक्षणामेतत्तरंदक्षिणाग्निं पर्युक्षति। आकुसत्खपर्युक्षणाय होपिगार्हपत्यस्य पर्युक्षणानंतरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्ष
णाय त्वास्याहिति ततोदक्षिणाग्निमिष्टुक्तं॥ ॥ऊ तेच धात्रश्वर्न। ऊ तेवाग्निहोत्रेपजमानस्योपस्थानास्मानंतरं प्राग्वा प्रविश
गार्हस्वमेवाग्नीस्पर्युक्षति। धन्तावजोपिति धारांवर्जपित्वा। वाक्यमस्यकर्तृधर्मत्वेन परिहार्यो गवात। पर्युक्षणामपिदिय
हार्थं इति॥ ॥१३॥ ॥अग्निहोत्रीं दोहयति पूर्ववत्सामप्रस्रेणस्थाल्यामार्यहत्या मर्दुकपाल्यां वा दक्षिणतः प्राचीनुदीचीं
वा। अग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिनानसाधने पयो लक्ष्यते। तदग्निहोत्रमस्यां गवस्तीति गौरग्निहोत्रीरिति ततन इति प्रत्ययलोप
हृते अग्निहोत्रीति सिद्धाति। एतावपिगाति अग्निहोत्रीशब्द उपयोगोदरुपते। यस्या ग्निहोत्ररिहोत्रसमानाद्वारुपेतदाद्यमानोप
विहितादिस्मासे। एष सापि अग्निहोत्रशब्दमपोगोदरुपते। यस्यां ग्निहोत्रं दोह्यमानस्कं देहि स्मासे। अतोग्निहोत्रीशब्देनामो
हृत्यते। अग्निधर्मुरदृष्टा अग्निदोहमेन होत्रशस्थाल्यामग्निहोत्रींगो दोहयति। दोहयतीतिहेतुमण्णिजं तत्वादग्निहोत्रीं धु राम
६८

दृढितं दोग्धारं दोहने प्रेषयति। ततः स दोग्धा प्रेषितः सन् स्थाल्यां गां पयो दोग्धि। कीदृशीमग्निहोत्रीं गां। पुंवत्सां। पुमान् व
त्सो यस्याः सा पुंवत्सा तां मिति। तस्मादस्य पुंवत्साग्निहोत्री स्यादिति वचनात्। पुनः किं। तां दोहयति। कीदृश्यां स्थाल्यां। आर्यहृ
तायां। आर्यस्य त्रैवर्णिकस्य हृतिः आर्यहृतिः तस्यां त्रैवर्णिकेन घटितायां निष्पादितायां स्थाल्यां। पुनः कीदृश्यां स्थाल्यां। अ
दृढकपालायां। न भिन्नकपालायां। परिवाभिद्येतेति लिंगानुमानिकामप्यां। अत्र गोर्दोहे द्रव्यप्रमविधानात्सांनाय्येगवां दोहप्र
मो न भवति।।।। पूर्वेणाहवनीयमाहृत्य गार्हपत्येधिश्रयत्यनन्तरं ततोनिरूह्यांगारान्। तद्दोग्ध्रा दुग्धं स्थालीस्थं पयो हस्ते
गृहीत्वा आहवनीयं पूर्वेणाहृत्याहरणात्पूर्वमेव गार्हपत्यस्यांगारानुत्तरतउदूह्याधिश्रयणार्थं पृथक्कृतान्। ततः पयश्चाहस्ते
पुरस्तात्तेष्वंगारेष्वधिश्रयति। गार्हपत्यग्रहणं चाहवनीयव्यवच्छेदार्थं। अपरेणवाहवनीयमिति विकल्पेन तत्रापि प्रा
प्तेः। ननु सूत्रक्रमेणावाहरणानन्तरमंगारनिरूहणं कथं न भवति। उच्यते। श्रुतावाहरणात्पूर्वमुदूहनस्य दर्शनात्। त
था हि। यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानं मेध्यमापद्येतेति प्रक्रम्य पूर्वेनैवांगारान्निरूह्य तेष्वधिश्रयिष्यन्भवतीति। अस्या हि
श्रुतौ दोह्यमानावस्थायामंगारनिरूहणं सिद्धं दृश्यते। अतः पूर्वं निरूहणं। तत आहरणमिति।।।। एवमग्निहोत्रा
होमार्थस्याहरणे इतो मन्त्रा विपंचवादीयादौ होमार्थस्य सान्निद्रव्यस्यैवमेव पूर्वेणाहवनीयमाहरणं कर्तव्यं। दक्षिणतो
न वोषधां पथं व्रीहियवादिकं तदाहवनीयं दक्षिणेनानीयते वाहवनीयं पूर्वेण। वाहवनीयमुत्तरेणेति केचि

६९ त॰।तत्र दक्षिणेनानमनेप्र दक्षिणेनमनास्मृत्यनुग्रहः।उत्तरेणानमनेऽत्तर तत्र पवाणो वै यत्त इति श्रुत्यनुग्रहः।तत्र श्रुतेर्बे
लीयस्त्वा उत्तरेणैव तत्र वधार्यते॥ ॥ मृणीमा वज्रोमाधिश्यापः पुनरवज्रो मनि धर्षयन्ति हृदा सयतु हक्कृ।तदधि।वितं
पयएवैतत्तणेनावज्रोतस्पेत।द्वालाघुत्ते नरभों प्रेणावास्नुत्वं प्रवाशयेरित्यर्थः।तेच्छेत्तशोपरिस्थ तत्तणो म्नोम्रेरव
ग्राह्य।अमेवा घुत्तं त्वा हिरन्तुत्तमाप्यात।ततः स्त्रुवेणाघोग्रहीत्वा पयोमध्ये आसिंचेत।अथाप्यः प्रमानयतिशालैले
देविश्रुतेः।उदंतस्य पयसः शांत्यै शमनायेत्यर्थः।स्रुवेणेति श्रुतेः।स्रुवेणाप्यः प्रमानयतीति व्याख्यातराः।ततः पुन
रवज्योमतिधमर्यान्निषाच नि धायमु स्त्राम्नु स्त्राविरुगुद्वासयस्नुत्याग्रांरिडफद्रासयति।यद्यसमवज्योतनं दृष्टार्थात
रवज्योतयति शृतं वेदानीतिश्रुतेः।अतो अधिश्रयणोऽअयणार्थमेव।तद्रुग्धाधिश्रयति शृतमसदिति श्रुतेः।त
द्रुग्धतेकथं तापत इत्यत आह।तत्र दुग्धं दधि इदं तं तर्हि शृतं तर्हि जुहुयादिति।यर्हि पक्षिले काले तस्यपऊ इत्तपाकव
ज्ञा दुद्धतं बहुतुरवमवतितर्हि तस्मिन्काले तद्धतं भवति न देवरक्षापन्नेन पयसोऽऽजुहूयादित्यर्थः।दृष्मपहृंनिवे
धतितत्दैनोहतं तं जुहुयादिति।कथं तर्हि जुपातं।अधिश्रिमेव जुहूमात्र अधिश्रयणानं तरमेव जुहूयात् न तु तापे
नोद्दृतं जुहोयादिति।अधिश्रयणोमात्रैःसावतष्कनं।ताहृश्ये नैव होमः कार्य इत्यर्थः।अत एवाविकल्पः।उद्वृतं तु पौन्नवे राम
नि।अवज्योतनस्य वष्टृतसं वेदनार्थत्वात्तदुलंघ्यादावभावः।उदकासेचनं तपिद्दृष्टार्थं।तापेनोष्णकाले वन्नयो ६८

पश्चात्स्नात्रपपस्त इति अथापःप्रमानयति ग्रांसे त्वेवासस्पो वै वसवेत्वायेतिश्रुतेः।अतस्तंडुलाहरणासे चना भावः।पुनर
वज्जोतनमंथ्यात्ति के स्पोरकस्यरूपज्ञानार्थं।अतस्त्वस्य पितंडुलाहरणाव भावः।पवाग्नांप्रथमावज्जो तनं भवति।नापामा
सेकः।न च पुनरवज्जोतनं।घृते प्रक्षेकाभे कौन भवति।विरोधात्।अवज्जोतनं तु भवति।निधमयमिति शामुल्लपं।तत्त
श्च निधाय मनिधाय सम्यर्थः।अत एव मत्रनाग्निहोत्रे प्रतिषेधेन त्रिः प्रतिष्ठापहरतीति।प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठाप्य नहरतीत्यर्थः।
तत्रनिषेधास्त्रविधिरुच्यते।उद्वासनानंतरंदृष्टव्यकृतानामधिश्रयणादीनांमंत्रगणानांगार्हपत्यमध्येऽरणोंशाखां
तरति॥॥अस्तमिते जुहोति।अस्तमिते सूर्ये सायमग्निहोत्रं जुहोति।सपस्त्रायमस्तमिते जुहोतीति श्रुतेः।अत्रास्तमित
इत्युक्तेः सात्माधीनमनस्तमित इति न शंकनीयं॥अंगानां प्रधानकालत्वसमाप्यवादुरणाहर्द्ध मस्तमित एवेकर्त्त
व्यं।उद्धरणमात्रस्यैवानस्तमिते श्रवणात्।स यत्पुरादित्यस्यास्तमयादाहवनीयमुद्धरतीति।अस्तमिते तल्लक्षणमाह
कात्यायनः।पावकप्रभ्यऽभास्यंते नभस्युत्तारागणाः सर्वतः।न च लोहितिमा पैति तावत्सायं चकूपत इति॥॥वैकंकतेस्रु
वेण तव्यपणीनां संमार्ष्टि।विकंकतवृक्षनिर्मितं स्रुक्स्रुवमतव्यपणीनां हस्तेन संमार्ष्टि ओषधयति।हस्तस्पर्शेन नतस्न
लग्नरजोपनीयनिर्मलीकरोतीत्यर्थः।एवं स्रुक्स्रुवम्यां संमार्गमतपने।पश्चात्स्रुचः।होमसंबंधादेवंकतीस्रुक्रुपाप्रोक्ष
वास्रुक्वार्थं वचनं।अत्रापस्तंबसूत्रे विशेषः।वैकंकतस्याग्निहोत्रहवणीबाहुमात्रारत्निमात्री वा प्रसृतावकृतिरिति॥

७० पुनः प्रतप्योन्वेष्यामीत्याह । पुनः स्रुक्स्रुवं प्रतप्य उत्तिष्ठामीति यजमानं पृच्छेत् ॥ ॥ अनुज्ञापयेति यजमानस्तिष्ठन् । ॐ ऊर्द्धं स्थितः स
न स्रुक्स्रुवमनुज्ञापयति । दूरेवनेनु गृहीतेमाकुतिद्वमार्ग्य । अत एव पूर्वोकुसनं तदङ्गेनाज्ञाहोउनराकुसर्थं पुनश्चतु गृ
हीतं ग्रास्य । भस्मार्थं स्तनाऽऽशादौ महारेलोप एव ननु दंध्यं पुनर्ग्रहत्ता । पंचावत्तिच पंच स्रुवानुन्नयति । पंचमं जमदग्नी
नामितापस्रंबवचनात् ॥ ॥ स्थाल्यां परिशिष्टं निहितं ब्राह्मणाः पिबेत् । स्थाल्यां मयस्यपः परिशिष्टं निहितस्य यो ब्राह्मण एव
पिबेत् । नायं ब्राह्मणस्य पाने नियमः । किं तर्हि ब्राह्मणस्य प्रतिषिधेयं ॥ अब्राह्मणास्तन्न पिबेदिति । तद्वै नाब्राह्मणः
पिबेदिति वचनात् । उपरि समिधं धारयन्दर्वीमध्याधिगार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् । स्रुग्दंडे उसो
पति न तु गृहीतस्य पयस उपरि वाऽहीं पालाशादिद्वित्रो लोमस्वां मादेशमात्रीं समिनिमिधं अंगुष्ठाग्रं दत्तेतां धारयन्तं ता
अध्यधिगार्हपत्यात् अध्यधि शब्दः सामीप्ये उपरिभावे च । तेन स्रुचं हस्तेन गृहीत्वा प्रथमं गार्हपत्यस्योपरि समी
प एव धारयति ततो मुखमात्रे स्रुचं धारयन्नाहवनीयं प्रतिहोमार्थं हरति ॥ ॥ अथ समिधमाधायाहवतीति
वचनात् । नोपरिष्टात्समिधमभ्यवहरति यद्युपरिष्टात्समिधमभ्यवहरेद्देवत्रा कुर्यादिति श्रुताग्निहोत्रे दर्शना
त उपरि हि दर्व्यो धारयतीति स्रुग्दंडे समिधमुपसंगृह्येति शाखान्तरात् स्रुचि समिधमुपरि धारणं । उपरिष्टात् स्रुग्दंडे
समिधमुपसंगृह्येति मनुः । समिधौ ताश्च स्मृता उक्ताः पालाशः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः । सामीरा एम
७०

हीनकाश्वच्छास्तरभावेर्के वेनसौ।तथा।पलाशखदिराश्वत्थशाम्यउंबरजा आपि।अपामार्गोर्कदूर्वावनुशाश्चेत्यपरेविदु
रिति॥॥मध्येनिरुद्धोउल्लोपक्षिप्तस्त मिधमाहृधात्यग्निर्ज्योतिर्ज्योति षंत्वेति।गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येऽग्रेतत्राले स्रुवं मुख
मात्रघृतं नाभिप्रदेशापावन्निरस्यनीवेर्गहीत्वा पुनरूर्ध्वस्य मुखमात्र एव पुनर्ध्वत्वा आहवनीयसमीपं प्राप्योपवि
श्याग्निर्ज्योतिर्षत्वेत्यनेन मंत्रेणाहवनीयेमध्ये समिधमारधाति।समिद्धाधानं चस्रुवेणच मनुपसाधे वसव्यहस्ते
स्रुवं ध्रुत्वा पाणिर्मात्तुपसाधय पूर्वामाहुतिं जुहोतीति वचनात्।इदं शार्थमेतत्सामिद्धाधानं इंधनार्थत्वात्।अतोप्र
पाहस्ताद्दिग्धर्थे लोपाहस्मामावः॥॥प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति समंत्रिरितिवा।प्रदीप्तां प्रकुर्वेराद्दीप्तां समिधमभिसे
मिध्य उपरिस्थासर्वांतरा समिधेमस्त्वाद्यंगुलं परित्यज्य मध्यभागेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरिति मंत्रेण प्रथमाहुतिं अ
स्यलेनइध्मेण जुहोति।अथवा सज्जूर्हैवेनेनेव तुउपाश्मनइवेन सविवेति वचनात्॥काष्ठके॥प्रादेशमात्रीं स
मिधमाधाय प्रज्वलितायां मगारभूतायां द्व्यंगुलमात्रं पश्चात्समिधो वशिष्यकर्षत्या मध्यदेशात्तु जुहोतीति।ए
वमेष्वपि सर्वत्रे घस्ति॥॥अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य।ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमानस्याग्निर्वर्च इति मं
त्रेण पूर्वामाहुतिं जुहोति।तदुहेतदेवारुणाय ब्रह्मवर्चसकामायैतत्स्नानु वाचाग्निर्वर्चोज्योतिरिति श्रुतेः।अ
पं मंत्रेणोत्तरतृतीयो विकल्पः काम्यः।सकर्मानुष्ठाने वेदाध्ययनादिजनितं ब्राह्मं तेजो ब्रह्मवर्चसं॥॥नक्षत्रे निधा

७१

पगार्हपत्यमवेक्षेत होष्यन्नस्मिन्। अस्मिन् गार्हपत्ये होष्यन् होमं करिष्यन् सर्वाहुतिं हुतिहोमानंतरं स्कंदे नूनं वै निधाप
मुस्का गार्हपत्यमग्निमवेक्षते। सोनुपसाद्य सर्वामाहुतिं जुहोत्युपसाद्योत्तरामिति वचनात्। निधाने। किमवेक्षितव्याद् इति अन्ना
तद्गृहपतेरिषीमं यामुं वलोक्योते न समधात्तिति श्रुतिवचनस्वरीनाच्च गार्हपत्यावेक्षणं। होष्यन्नस्मिन्नित्यनेनापरा
ग्निहोमस्य पाकृतः तोर्द्धंतरमपि। तथाचोक्तं गार्ग्यवानरे। आहवनीय एव जुहुयादिति। सार्वेष्वेव जुहुयादिति च।
होषान्निस्तु न्यस्त्यान्न्त। अग्निहोत्रे अग्निहोत्राहुताहुतलेसे च न गार्हपत्यावेक्षणं। तत्र होमाभावात्॥ ॥नस्मी
मुत्तरामुपसा॥ उत्तरामिति द्वितात: कालतव्याख्येय उत्तरामाहुतिं उत्तरां सर्वाहुतिहोमस्य अनाउत्तरस्मि
न्नग्निप्रदेशे सर्वाहुतितो मपसीव हुतरद्रव्यकं जुहोति। स्मी मंत्रेविनापि जुहोति। मंत्रस्थाविधानादेवा
मामनस्मामिति स्वाहाकारनिवृत्सर्थं शाखांतरात्सर्वाहुतासात्रसंस्थामिति च। तथा वत्रागाख्यायनः उपसा
घोत्तरामसंसृजं स्वस्मीमुपसीं स्ववस्था इति॥ सवेकनीय इव सर्वामाहुतिं जुहोतिमुपइवोत्तरामिति वच
नामूपसीमित्युक्तं अव द्वितीयामिति वक्तव्ये उत्तरामिति यदुक्तं तद्रस्या अग्नेरुत्तरप्रदेशेहोमविधानार्थ
मपि। अथ यपोत्तरां द्विष्टप्राजनमेवसमतस्मात्तामुत्तरां द्रुजुहोत्येषाहि दिक् स्विष्टकृत इति। स्विष्टकृत्प्राजन
वोत्तेरेवासंसृष्टतमपिशाखांतरे पंचस्थितं। अत्र प्रजापतिर्देवता। परमेष्ठे च प्रजापतये व स्वापं जुहोति।

राम
७१

पन्नर्धाय च प्रजापतये च मातरि इति शाखान्तरात् । तथा चाश्वलायनः । प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्तूष्णींहोमेषु सर्वत्रेति । सापा
र्वाहुतिः सा त्वानमभिहूयते तां मंत्रेण जुहोतीति । अथ योन्तरा सा प्रजामभिहूयते तां तूष्णीं जुहोतीति च श्रवणात् तूष्णी
मित्तं ॥ ॥ अथापि घृतस्रुचि पूर्वाहुतिसामर्थ्यहोतव्यं द्वितीयाहुतौ तद्रूपे स्रुचा बहुतरं । ततोपि मध्ये प्रतिशयेन बहु स्वविमहा
र्यं परिशिष्टमपि । स्रुवस्थवस्त्रविपरिशिनष्टीति वचनात् ॥ ॥ द्विः प्रकंप्य निदधाति । स्रुवं द्विःकंपं द्विहिरिय रूवं निदधा
ति । हृष्टाय पयति । प्रकंपनमत्रोद्गिरणं । प्रताग्निहोत्रे नोद्गिरयतीति प्रतिषेधात् । तथा वह्वृचांतरे । द्विरुद्गृह्य स्रुचमुप
छतीति । तथा च शांखायनः । द्विरुदीचीं स्रुचमुद्यम्योपसादयतीति ॥ ॥ उपयम्य अस्त्रुचे तत्रैव निमाष्टि नमो देवेभ्यः । स्व
कत्रालिकां हस्तेनोपयमनमुपनमोदेवेभ्य इति मंत्रेण तं दृष्ट्वाभिप्रहस्तेन तत्रैव निमाष्टि । निमार्जनेन तद्दक्षालि प्रक्ष्यं तत्
त्रैव नमो जयतीत्यर्थः । सर्वैर्दर्भाग्रैर्जुहोति द्विरुपमाष्टीति । तथा किंस्रुवं परिमृज्य स्रुचं प्रमार्जीरितिति प्रायस्त्रुवं प
रिमृज्य स्रुवं समार्ष्टिपमिति च श्रुतेः ॥ ॥ स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणात उत्तानं । पाणिं निदधातीति । शेषः । उत्तानेनैव हस्ते
न पुनः स्रुगग्रमुपमृज्य हस्तस्थं धेभागमेव द्रव्यलिप्तं कृत्वा पितृभ्य इति मंत्रेण त्रुचेत्स दक्षिणतो भूमावेवोत्तानं
पाणिं निदधाति । किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीदः । दक्षिणतः कूर्चो द्विलाभागे भूमौ हस्तमुपासी
दः । उपसादितवानसीत्यर्थः । यद्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीदं पिंहस्तेनापेषामिति च श्रुतेः । त

७२ थाचाश्वलायनः ॥ पूर्वमुपमार्जनं कुर्याद्वलिं पत्स्यैवधीः प्रीणामीति । उत्तरं दक्षिणेन पाणिमुत्तानं निदधाति पितॄन्प्री
णामीति मनसा । वर्हिस्तीर्यं तद्दक्षिणेन कूर्चे मुत्तानं पाणिं निदधाति पितृत्तिन प्रीणातीति तेषां ब्राह्मणं । एवमे
वसर्वेषुश्राद्धेष्वंतरसंन्नेष्वक्ति । नेध्यासमानेवे उदग्रे डांकूर्चेतिदधात्येवधीर्जिलेति दर्भेषु लेपंनिमार्ष्टि पितरः
स्वधेति दक्षिणेन उत्तानं पाणिं निदधातीति । काठके । एकचोग्रं परिमृज्येमार्द्दिसमानं तथाचापस्तंबः । प्राचीनावी
ती स्वधा पितृभ्यः पितृज— ति दक्षिणेन्नवेदिं भस्माले पंनिमृज्यते । तथाचाश्वलायनः । अवमृज्य कुशमूलेषु
निमार्ष्टि पश्च मतिति तपार दक्षिणेन उत्तानांगुलीः करोति प्राचीनावीतीदं नमो स्वधा पितृभ्य इतिवेति । उप
मार्जनसपि—प—णात्मसकृ । आतःप्रावर्तस्व । तथाचापस्तंबः । मुखोदवाचीनं प्राश्येल्लेपमवमार्ष्टि आतोति
ति ॥ अपसव्योत्तरयोश्च पुष्टिकापः । दक्षिणेन उत्तानं पाणिं निधानानंतरमभामुपस्पर्शनं कार्यं । तत्र पि
श्रेमंत्रमुल्केतिमाप्रमपि पुनरुच्यते । अपसव्य दक्षिणामुखतादिपित्र्यमेनिरासार्थं । ततइतरयो गार्हपत्यद
क्षिणाग्न्योः पुष्टिकामो जुहोति । चकारात् पुष्टिकामोपीति । तत्र गार्हपत्ये होममाह ॥ ॥ स्वाहेत्यग्नवेतोहपु
ष्टिमिति गार्हपत्ये । स्वाहान्तासोत्सकाशात । एकवेणपयोगः हीलवे हपुष्टिमिति मंत्रेणगार्हपत्ये एकवेणो व जुहोति स राम
समिधः सर्वं चमध्यं इति प्रवंति एताश्च अग्नेमे ध्यमेदे शेस्मेमि हो धानं वकृत्ते त्यं । ततस्तस्यां पार्श्वे आहुतिर्होमः । ७२

अंतेषाहुतीहु पविशेपेति वचनात् । अतएः समिधे भवंति वास्याश्राहुतय इति श्रुतेश्च ॥ ॥ तूष्णीं द्वितीयां । द्वितीया
माहुतिं तूष्णींस्थाल्याः सकाशात्स्रुवेणैव जुहोति ॥ ॥ अग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तूष्णीं द्वितीयां ।
गार्हपत्यहोमानंतरं दक्षिणाग्नौ समिधमाधायाग्नयेन्नादायेति मंत्रेण स्थाल्याः स्रुवेण पयो गृहीत्वा प्रथमामा
हुतिं जुहोति । ततस्तूष्णीं द्वितीयामाहुतिं जुहोति । तूष्णीमित्युक्त्वा स्वाहाकारस्याप्यभावः । तेन प्रजापतिं मनसा ध्यात्वै
व होमः ॥ ॥ अनामिकया द्विः प्राश्नाति । अनामिकया स्रुक्स्थहुतशेषं द्विः द्विर्वारं प्राश्नाति । एकवारं गृहीत्वा प्राश्य पा
वम पुनरप्येवं करोतीत्यर्थः ॥ ॥ उत्सृप्य निर्लेघाचम्योऽभिषिंचति द्वेवो जिह्वापितृं जिचात्तवीपामुदु हृति सप्तसंवीज्ति
त्येति । द्विः प्राशनानंतरं ततस्रुक्स्थहुतशेषमुत्सृप्य पात्रांतरं नीत्वा हस्तेवाकृत्वा आचम्य भहृपिबा ततस्तसा
पं हस्तं वा निर्लेढि । जिह्वया सकृद्धास्वाह्यपति । हवै द्विरग्नौ जुहोति द्विरुपमार्ष्टि द्विः प्राश्नातीति वचनात् । तथा अथे
तदग्नौ हुत्वोत्सृप्याचामति निर्लेढि तद्धस्पाकयज्ञस्येवेति चश्रुतेः । उत्सृप्य बर्हिर्निर्मार्ष्टीति माधवः । तद्दाचपानम
र्थो हस्ते कृत्वा पुनर्वचामात्रानंतरं कृत्वा वा किं पूर्वं प्राशनीः किं द्वितीयं किमुत्सृप्यापा इति । उत्सृप्य वेदिसमीपादुत्सर्पणं
कृत्वा किं अपाः पानं कृतवानसावित्यर्थः । तद्यापमत्रैवं प्राशितशेषमानेनान्येषं पद्दतीमप्रजांतेनाथप उत्सृप्यापाप प्र
स्तेनापेयमिति श्रुतेश्च । ततः प्राशनानंतरं अग्निहोत्रहवणीं स्रुचमुदकेन पूरयित्वोत्सिंचति । स्रुचेवोद्धृते

यति देवांजिह्वेति मंत्रेण । उत्तरत उपयामे पत्र इत्युक्त्वा हुतारतः ।। ततो द्वितीयखाणामग्निहोत्रहवणीं पूरयित्वा पित्र्यसाद
७२ सिता तउक्तिं वति प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पिरं जिह्वेति मंत्रेण । ततो यज्ञोपवीती सपः स्पृष्ट्वा ततीयखारमग्नि
होत्रहवण्यामुदकं कृत्वा तां ततीयां स्रुचमैत्र्याम् उद्धृति कुशांमुपम्योदकमर्द्धं मुष्टालमानि । किं सूक्ष्मपत्राणी
मनिरोही । किं द्वितीयं किं ततीयमेतां दिशामुदीरोहीति । एतां दिशं ।। ऐशानी । कुतः । पक्षकस्य पश्चाणीघतिरो हिषस्तर्पहव
जनो स्तेनामैषं यद्द्वितीयं गंधर्वाप्सरसश्चेनाघ्यप ततीयमेतां दिशामुदीरोहिषस्व र्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवाप्स्यमिति वचना
त । स्वर्गलोकद्वारं च ऐशानामामेवा यत उदस्याद्रिष्टित्रिति विधायाह यदेवो दस्याद्रिष्ट्वेतस्मा हरित्रिः स्वर्गस्य लोकस्य द्वा
रमिति । एतस्मात्प्रागुदीच्यो ऐशानामामित्यर्थः ।। निरोहि यमुदीरोहितिषभित्युपसर्गविशेषात् प्रथमं द्वितीयं चनीचे रुद्रेण ।
ततीयमरुद्धं मुरुद्रेणामिति विशेषः । ततीयामिति वचनाद्देन प्रथमाद्वितीययो रुद्रेण ।।।। चतुर्थीं स्रुचं स्पृष्टानिनिर्ति
षिंचत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृते जुहोमि स्वाहा । अमृतेमृतं जुहोमि स्वाहेति । चतुर्थीं स्रुचं पूरयित्वा कुचे
स्पृष्टायनस्पृष्टा ते आहवनीयस्य पश्चात्प्राक्तं स्रुमुदक्तंस्थसात्रिरिति त्रिवारमपो निषिंचति नीचैर्निनयति अ
नय इति प्रथमे निषिंचति । पृथिव्या इति द्वितीयं । अमृत इति ततीयं । ज्ञात्वा तदेवा प्रस्तालितमेव स्रुचोऽत्त एम
रा त्रयं कृत्वा ततः स्रुचं दर्भैः प्रहृत्य मार्गत्प इत्सादिनि न यत्रं विहितमस्ति । किं जघनेनाहवनीयमपो न्यनेषीरिति ७२

मजुः घनेनाहवनीयमपोमनेषमिति श्रुतेः कूर्चे स्थानद्वयकं। अतश्चासोपलक्षणार्थत्वात् कूर्चमनपसार्यैवा
हवनीयस्य पश्चात्स्थावर्तं तस्य मुख्यत्वान्नवानिनयनं कार्यं ।।।। एकैकं कपमाहवनीये प्रतप्य निरुदधाति। ततः एकैकं
वेमाहवनीये संहेव प्रतप्य कूर्चे निदधाति। अथवा निदधाति स्रुगुप्रदेशोत्सष्ठ्य प्रयाति हतकार्यत्वात्। तथा चाश्वला
यनः। प्रतप्यां तद्वेदि निदध्यात्स्तरिकमिंतावाममच्छेदिति। आहवनीये इति विशेषणात् एतदाहवनीयग्रहणं गार्हप
त्यव्युदासार्थं।।।। समिध आदधाति सर्वेषु यथापर्युक्षितं समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समेद्धाते अग्ने दीद्या
समिति। ततो यथापर्युक्षितं पर्युक्षणक्रमेण येन क्रमेण होमारंभे पर्युक्षणं कृतं तेनैव क्रमेण सर्वेष्वग्निष्वा
हवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु समिदसीति समिद्धोमे अग्ने दीदिहीति समेद्धाते अग्ने दीद्यासमित्येतैस्त्रिभि
र्मंत्रैस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदधाति। समिधमादधातीत्येकवचनादपि सर्वेष्वग्निष्वेकैकसमिदाधानं सिध्य
त्येव। अतः समिध इति यत्र बहुवचनं तत्प्रत्यग्निं तिसृणां तिसृणां समिधाधानविधानार्थं। मंत्राश्च
त्रय एवैते प्रतीयंते कुतः। वाक्यपरिसमाप्तेर्दृश्यमानत्वात्। समिदसीत्यत्र दृश्यते वाक्यपरिसमाप्तिः। समिद्धो मे
अग्ने दीदिहीत्यत्रापि तथा। समेद्धाते अग्ने दीद्यासमित्यत्रापि तथैव। अतश्चैकैकेनामंत्रेणोपैकैकसमिदाधानं क
तव्यमिति प्रतीयते ॥ तथा च शांखायनः ॥ सर्वेषु जुहुयान्महाव्याहृतिभिस्तिस्रः समिधोभ्यादधात्याहवनीयो

वेकहावीति। अथैतमाहवनीयं परीत्य समिध आदध्यान्निष्टप्तेति ह्यं उदङ्मुखस्तिष्ठन्नथ मामसमं त्रामाहवनीये हीरिहीही साध्व
७२ लापन॥ एवमसमेधपि सत्रेष्वस्ति। पश्चाच पर्युक्षणं प्रथमं गार्हपत्ये। ततो दक्षिणाग्नौ ततआहवनीय इति क्रमेणा पूर्वे ह
तं। तदा समिदाधानमप्यनेनैव क्रमेणाक्रियते। अतऊर्ध्वं यजमानस्य सायंवा सप्रोपस्थानं हुत्वा कोपस्थानिवा। त
तत्र समीमाहवनीयस्योपस्थानं तत्समीपआसनं च। ततो गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं वा। ततः सर्वेषामग्नीनां प
र्युक्षणं प्राग्वत्। ततो वाग्विसर्गे आचमनं च। ततोतीत्य निःक्रमणं कुर्वीत। दक्षिणाग्नेर्मनसाध्यानं॥ अथाध्वर्यो
र्होमे वाग्यमनकाले सावधिमाह॥ वाग्यतो दोहप्रभृ साहोमात् क्षीरहोताचेत्। क्षीरहोता चेद्यदि वाग्यतो जुहो
ति तस्य गोदोहप्रभृ साहोमाद्वाग्यतो भवति। क्षीरहोतेति प्रागमनपेक्ष्यैव कृ यावदध्वर्युर्हष्यति तमाध्वर्युकर्तृकहो
मपक्षे। तस्य गोदोहप्रभृतिहोमसमाप्तिपर्यावद्वाग्यमस्य विकल्पः। अथवा यदि क्षीरहोता जुहोति तदा दोहप्रभृ
साहोमाद्वाग्यतो भवतीत्यस्य योजना। यजमानस्तु प्रथमाचमनानन्तरं वाग्यमो वाचं विसृजेदितीयमोच
मवमिति। अस्मिन्पक्षे क्षीरहोतुर्नित्यं वाग्यमनं॥ ॥१४॥ ॥ प्रातर्जुहोत्यनुदिते। प्रातःकाले अनुदिते सूर्ये ऽग्नि
होत्रं जुहोति। अथ यस्मात्तरनुदिते जुहोतीति श्रुतेः। अनुदितश्चुद्धिविधः। अनुदितश्च। समयाध्युषितश्च। तथा
च मनुः। उदितेनुदिते चैव समयाध्युषिते तथेति। कालसामान्यः॥ एतेष्व षोडशो भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालेस्वनु एम
७२

रितं त्वा होमं कुर्याद्विबह्वृचाः।तथा च प्रभातसनुये नष्टे नक्षत्रमंडले रविर्यावन्न दृश्यते तसमयाध्युषितं च न तत्।अस्मां
कंडिकायां यत्र यत्र प्रातरि श्रुतत्वेन तस्य प्रातर्होमे एव भवति।अथ सर्वं साधारणं सायंप्रातर्होमयोः।ननु सायंहोमस
बंधि सर्वमपि तानेव वक्ष्य।इह तु प्रातर्होमसंबध्येव।तल्लिंगमिसेवमुभयत्र साधारणे नोक्तं।कर्मैकत्वज्ञापना
र्थस्त्वथः।सायमारंभं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति।तथा चोक्तं सायमारभ्य प्रातरंतमेवं कर्म प्रवर्तते।इत्यौत्न पूर्वसमा
साहचर्यमेव मनीषिणा इति॥ ॥उत्तरेणापराग्नीगत्वार हितानवाभ्र दक्षिणेन गार्हपत्यं परीत्य प्रविशति यजमा
नः।यजमानः पूर्वेणाहवनीयमदक्षिणेनामागासदक्षिणाग्नेरुत्तरेणापराग्नीनुत्तरेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाग्नीनो
रंतरालेन प्रसङ्गत्वात्।अथवा गार्हपत्यदक्षिणाग्नी दक्षिणेन वा गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणं परीत्य स्वस्थाने उ
पविशति।अयं संचरः सायंप्रातर्होमयोः साधारणः।प्रातरित्यविशेषितत्वात्।ततश्च प्रागुक्तसंचरेणाह
हास्य विकल्पः॥ ॥पत्नी च यथादिष्टं।पत्न्यपि यथाशास्त्रं एवमेव प्रविश्य यथारेडामारे शास्यानतिक्रमेणोपवि
शति।गार्हपत्यस्योत्तरतो दक्षिणाशानोभिमुखीस्थः॥ ॥अथ आयामति हृष्टिरसीति।यजमानोऽन्तरेणासंचरं
णा विहारं प्रविश्य स्वस्थाने उपविश्य वृष्टिरसीति मंत्रेण पश्चाद्‌आयामति उदकं महूपत्नीस्पर्शयः।एतत्सायंमन्त्रसा
मनं सायंहोमे प्रातर्होमे च भवति प्रातरित्यविशेषितत्वात्।अग्रे विसर्गोपदेशादाचमनानंतरं यजमान संधा

ग्यमनं।५अभिवृष्टीमा वामति॥ ॥वाचंविसृज सुत्रण्या वामति विघृष्टीति।६।तेषु धारणवर्जं नित्यंतसमुच्चारणानंतरं य
जमानो वाचंविसृज अविघृष्टीति मैत्रेण पुनरपश्चा वामति। वाग्यमनस्य पदार्थधर्मत्वात्समुच्चरणास्यापि पदार्थत्वान्नरे
ते विसर्गः। अतएव विसर्गोपरेष्वासु वाग्यमनानंतरं वाग्यमनं भवति विसर्गस्य ग्रहणपृथक्करणात्। सम्येन अंतस
मेमीति व्रतनशाहेन वाग्यमनमुच्यते। अतो मंत्रलिंगात्स्पष्टं ज्ञायते। पश्चाद्वाग्यमनानंतरं वाग्यमनमिति॥५ अन्नपामी
स्याह प्रातः। प्रातरग्निहोत्रे अन्वेष्यामीत्यस्य स्थाने यजमानं मनसु ज्ञपयामीत्याह पृच्छतीति होता॥ ॥ प्राकृतस्तु समि
त्समुच्चारणाधारणं च। प्रातरित्यनुवर्त्तते। प्रातर्होमे समिद्धोमे नक्तं समिदाधाने। होमात्पूर्वं भावि पश्चात्तावि समुच्चारणं
वा प्राकृतं स्थं भवति। प्रथमं गार्हपत्यस्य। समुच्चारणं। ततो दक्षिणाग्नेः। ततः प्राकृतं स्थाधारणं तत आहवनीयस्य समुच्चार
णमस्यमिति। एवं प्रात्यां संस्था भवति। तयोरेकधारणपि प्राकृतं स्थं वा गार्हपत्याहारण्याहवनीयं पयावन्निनेयाः॥ ॥दु
भयत्रवा। अयवो भयत्र सायंहोमे प्रातर्होमे च समित्समुच्चारणं धारणं वेत्येतत्सर्वं प्राकृतं संस्थमवलंबति। वा
विकल्पार्थः॥ ॥ अग्निगार्हपत्यः। सायंहोममंत्रेषु यत्र यत्राग्निशब्दः प्रातर्होममंत्रेषु तत्स्थाने तत्र तत्र सूर्यशब्दः प्रयो
ज्यः। अनेन सूत्रेण मंत्रसमाम्नायः प्रकटीक्रियते। अग्निहोत्रमंत्रप्रकरणे पसूर्यलिंगकामंत्रास्ते प्रातर्होमे प्रयो
क्तव्या इति। तेन गार्हपत्यस्थाने अग्निहोमे अग्निपदस्य स्थाने सूर्यपदप्रयोगो न भवति समाम्नायाभावात्। अग्नि

ज्योतिषमिति सत्रसत्यंज्योतिर्विवेति। अग्निर्ज्योतिरित्यस्य स्थाने सूर्यो ज्योतिरिति। अग्निर्वर्च इत्यस्य स्थाने सूर्यो वर्च इति
॥ ॥ रात्र्युषसा द्वे ति वा। सजूरात्र्येन्द्रवत्येत्यत्र। एतस्य स्थाने सजूरुषसेन्द्रवत्येति सजूर्द्वेन्द्रवत्येति वा प्रातर्होमे प्रयो
ज्यः। अथ प्रातः सजूर्देवेनेति मंत्र समसजूरुषासेन्द्रवत्येति अद्वेतिवेति श्रुतत्वात्॥ ॥ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः। अथवा
प्रातर्होमे ज्योतिः सूर्य इत्यनेन मंत्रेण वा आहवनीये पूर्वामाहुतिं जुहोति। अथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहेति
तिस्रवपाठात्। एतत्सूत्रसामर्थ्यात्। अग्निर्ज्योतिरित्यनेन पूर्वाहुतिं हुत्वा तदा प्रातर्होमे आहवनीये पूर्वाहुतिहोमे मंत्रविकल्पः।
सूर्यो ज्योतिरिति वा ज्योतिः सूर्य इति वेति श्रुतावेवमेवाभिहितत्वात्। अथ काम्यहोमकालानाह॥ ॥ प्रथमास्तमिते
पर्युदस्यं च स्वर्गकामस्य। स्वर्गकामस्य यजमानस्य प्रथमास्तमिते अस्तमितमात्र एव सायं जुहोति। पर्युदस्य सू
र्योदयसमीप एव प्रातर्जुहोति। कालादेवैतत्फलं न वाग्निहोत्रात्॥ ॥ तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्दियति प्रातरायुः
ष्कामस्य। आयुःकामस्य यजमानस्य तमोऽभ्यपेतमसोंऽधकारस्यागमे सायं जुहुयात्। विप्रतिविगच्छति तमसि प्रा
तर्जुहुयात्॥ ॥ अन्ततः पशौ पशुकामस्य सायं प्रातः। पशुकामस्य यजमानस्य अन्ततः पाशौ काले सायं प्रातश्च जु
हुयात्। अन्तर्यामनमध्येपशावोपसिन्काले अस्तसाधतः पशुकालः। तस्मिन्नन्ततः पशौ। एतेन सायंकाले पशु
षु ग्राममध्ये समागतेषु। प्रातश्च ग्रामाद्बहिर्निःसृतेषु॥ ॥ शयाने श्रीकामस्य प्रातः। श्रीकामस्य यजमाने

७५

स्त्रायानेपु मत्तप एव समस्तलोके अपलुद्धे एव प्रातर्जुहुयात् । एवं काम्यान्होमकालानुलक्ष्याधुना काम्या अग्रभवत्स्वा

श्राह ॥ प्रथमसमृद्धिं ध्यायमाने प्रजामुनिहमेव सहसान्नमश्नतः यो यजमानः प्रजामुत्त्वदेशानि वाक्षिपुलोके

पुनिहत्सरखनितएं प्रजाः हत्वा इक्वग्रामपर्यन्ता उपिलारवतीमः सकाशात् न सहसाबभेनान्नमत्तुमिछति धनक्षामा

रि यहीतुमिछति तास्मै वंविध स्य यजमानस्य प्रथमसमृद्धिं प्रथममेव ह्वालाप्रादुर्भावे ध्यायमाने तथमे ग्नौ जुहो

ति । तयचैनत्प्रथमसमृद्धो भवति ध्यायत इव नहि हे य भवतीति प्रकृत्ये तस्मै वंग्रयतोना ब्रूतस्त्रि प्रविष्य मंत्रा

स्तणाकेश्य पोर्ऽनेन परा संभवात् ॥ प्रविष्टार्चिषि रहितेव सहसा यो यजमानः प्रजाम्यहीत्वा इव उपरूध्य रवलो

हक टकारिनाव धमइव न तुनिहत्समहसा बलेन ताभ्यः प्रजाभ्योऽन्नमत्तुं धनधान्यादिस्वीकर्तुमिच्छति तस्य यजमा

नस्य प्रविष्टार्चिषि विबद्धज्वालापुञ्जेवह्नौ जुहोति । अथ यप त्रैनत्प्रसीमतरोभवतीत्यादिप्रकृते । एतद्वपिसर्वत्रपवि

व मप्तेव बलात्कारेणा प्रजाभ्यो विज्ञादानेन तस्योवाधिकाराद ॥ मरीमतश्रीर्पस्य श्रीकामस्य । श्रीकामस्य प

त्रास्का मस्य च यजमानस्य प्ररीमतमे अतिशप्ये नप्रसीमे ग्नौ जुहोति । अथ यप त्रैनत्प्ररी प्रो भवती त्यादिप्रकृतेः । एतद्व

व्रास्मरागासी सोत्र यारागं वस्यांनांसा धारणां ॥ अर्चिःप्रसवाये मैत्रेणान्नमश्रुतः । मित्रस्य भातो मैत्रं यो यजमानो

मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नमत्तुमिच्छति तस्यार्चिःप्रसवाये ज्वालापसरणे जायमाने जुहोति । अथ यप त्रैनत्प्रतिनत । एम

७५

निवेस्यादिश्रुतेः। एतदपि त्रैवर्णिकस्य साधारणो॥॥ अंगारेषु चाकरूपमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य। आग्नं तेजो ब्रह्मवर्चसं। तत्का
मस्य यजमानस्य चाकरूपमानेषु देदीप्यमानेष्वंगारेषु जुहोति। अथ यथैव तदंगाराश्चाकरूपं तद्वेत्यादिवचनात्। एतच्च ब्र
ह्मणस्यैव। ब्रह्मवर्चसस्य तास्येवोचितत्वात्। एवं काम्या अप्यवस्थाष्टद्वा अधुना काम्याग्निहोमसंख्या तापाह॥॥ पयसा
स्वर्गकामः पशुकामो वा। स्वर्गकामः पशुकामो वा यजमानः पयसा दुग्धेनाग्निहोत्रं जुहुयात्॥ ॥ यवाग्वा ग्रामका
मः। ग्रामकामो यवाग्वा जुहुयात्। तंडुलैः शिथिलपक्वा यवागूः सिक्थयुक्ते पेया यवागूरिति धूर्तस्वामी॥॥ तंडुलैर्बल
कामः। बलकामो यजमानो व्रीहियवश्यामाकादिहपिष्टान्नतंडुलैर्जुहोति॥ तदुक्तं स्मृतौ॥ व्रीहिश्यामाकनीवारयव
गोधूमशालयः। एतेषां तंडुला होम्या मावनालाः प्रियंगवः। इति॥ ॥ इंद्रियकामः। इंद्रियं चक्षुःश्रोत्रादि। तत्कामो
यजमानो दध्नाग्निहोत्रं जुहुयात्॥॥ अजधिश्रयणं च श्रुतिसामर्थ्यात्। दध्नोधिश्रयणं न भवति न दध्यधिश्र
यतीति श्रुतेः सामर्थ्याच्च। यदि दध्नोधिश्रयणं क्रियते। नहि तापसंयोगाद्दधित्वमेवापगच्छति। आमिक्षात्वं संपद्य
ते। श्रुतुस्तुपाद्दानेऽकृते विपर्यसामर्थ्यमुपादीयते तेन दध्यस्यापि तंडुलादेरनधिश्रयणं यथास्यादिति। दध्यधिश्रयणा
प्रतिषेधश्चलिंगं तत्सानुवादत्वात्॥ तथा चाह आपस्तंबः। न दध्यधिश्रयति नाप्रतिषिंचति एवं तंडुलानोद
नेलोमं चास्मिन् तंडुलैरोदनेन सोमेन वा जुहुयादिति॥ ॥ घृतेन तेजस्कामः। तेजस्कामो यजमानो घृतेनाग्निहोत्रं

जुहुयादिति। स्मरसंवत्सरे श्राद्धद्रव्याणि नित्यानुक्तानि तैलं दधि पयः सोमो यवागूरोदनं घृतं तंडुला मांसमाषश्च दशद्रव्याण्यकामत इति॥ संवत्सरं जुहुयादित्येषामेकैकेन कामसंयोगे। एतेषां प्रथमास्तमिति पशुरूपं वस्वर्गकामस्य सारिपुत्रो त्कामो। कालाग्रव्यवस्था द्रव्याणां मध्ये कामसंयोगे निमित्तसप्तमीयं। कामसंबंधनिमित्तेस्त्व ग्रोदिकामस्ति श्रूर्पे एकैकेन संवत्सरमेवं तं जुहुयात्। संवत्सरे तो केकस्य कामस्य सिद्धिर्भवतीत्यर्थः॥ सायंप्रातर्वा। अथवा कामसंयोगे सति एकैकेन कालान्हिना सायंप्रातर्होमः कर्त्तव्यो न संवत्सरं। सायंप्रातरपवर्गमित्येकमग्निहोत्रं। तत्र चापि गुणफलसंबंधः। तस्मात्सायंप्रातरेवेति। तत्राप्यस्य व्यवस्था तु एकैकेन कामेन संवत्सरमेव होतव्यं। एतेषामेकसंवत्सरमुपर्षेदिति तान्यरूस विशेषश्रुतेः। अकाम्यहोमद्रव्यप्रवृत्तेपि सायंहोमे येन द्रव्येण हुतं तेनैव प्रातर्होमः कार्यः। तथा च पत्तपार्श्वे। सायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होमेषु तद्भवेत्॥ भिन्नद्रव्यहुतं यत्तु अहुतं तं तस्य तद्भवेत् इति। तेन सायंहोमद्रव्यादन्येन द्रव्येण प्रातर्होमे कृते नारिष्टं हुत्वा सायंहोमद्रव्येण पुनः प्रातर्होमः कार्यः। अथवैवासायंहोमगृहीतं द्रव्यं प्रातर्होमे यदा न लभ्यते तदा तत्प्रतिनिधिभूतं सदृशं द्रव्यांतरं स्यात् यन्नेतु वैकल्पिकं द्रव्यांतरं। तस्मिन्नहुतद्रव्यावयवाभावात्। सदृशो प्रतिनिधौ प्रहुत तद्व्याप्यवसंभवाच्च॥ दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रे हविःषु। अग्निहोत्रे सायंप्रातर्होमे हविःषु च सर्वासु दक्षिणेन द्वारेण गार्हपत्यागारे कर्मार्थे प्रवेशनं कर्त्तव्यं॥ सायंप्रातराह

श्री
घ

वनीयस्यास्तनोपस्थाने। सायंहोमे प्रातर्होमे च आहवनीयस्योपस्थानं तत्समीपकर्त्तव्यं तत्समीप एवोपवेशनं च। तेषामु
पस्थानेऽपरेद्यव सायं प्रातराहवनीयमुपवतिष्ठते उपवीक्षिते देवतस्योपस्थानमिति वचनात्। अत एव पूर्वमुपस्था
नेऽकृतत्वात् तत्र आसनं कार्यं। स्वैरेतस्मा वृद्धा वा दाराः नपरस्य पूर्वनिपातः॥॥ शय्यासनं वा गार्हपत्ये। एवमाहवनीयमु
पस्थाय गार्हपत्यं प्रत्यागत्य तत्समीपे शय्याशयनं कर्तव्यं। आसनं उपवेशनं वा कर्त्तव्यं। अथ परेद्यव प्रातिपरेत्य गा
र्हपत्यमात्त्विवाग्नेर्देवतारे वतस्योपस्थानमिति वचनात्। एतदाहवनीयो पस्थानं गार्हपत्योपस्थानं च पर्युक्षणात्
र्वं भवति। इतु तेहि पर्युक्षणमुक्तं। इतु तेधारणावर्जमिति। योऽस्मेव पस्थानं च सायं प्रस्मादपि पूर्वतरं भवतीति भाष्युक्तं॥॥
सं व्रजन्मनसोपस्म सदहित्तिणाग्नि। अत्रापंक्रमः। आहवनीयं गार्हपत्यो पस्थानात् सभानंतरं पर्युक्षणं। ततो
वाग्विसर्गः। विघृदसीसायमनं च। ततः प्रागुक्तसंचरदृपमध्येपेनेसं चरेणाहेम्यविहोभवति। अतीत्यनि द्र
मा। मितिवचनाच्चेनेव संचरेण सव्रजं निष्क्राम दक्षिणाग्निं मनसोपस्थम मनसैव ध्यात्वोपतिष्ठेत। अथ यमैव
मं व्रजन्त्रता लार्यपवनमुपस्मरेत्त द्वैवतं मनसोपतिष्ठेत तद्दैवतस्योपस्थानमिति वचनात्॥॥ अनश्निता मात मुहू
र्त्तेऽस्मासनस्यभस्य। प्रातःकाले यजमानः अनश्निताश्रीनेर्भोजनमकृत्वा ततः प्रागेव मुहूर्त्ते सभ्यस्य सभायामा
सनं उपवेशनं करोति। अथ प्रातरनश्निता मुहूर्त्ते सभायामासित्वापिकामं पश्यचेत् तद्दैवतस्योपस्थानमितिश्रुतेः

॥॥ भस्मोद्धतमुपेयात्। ततः तम्यस्य समीपि उपवेशानानंतरं उद्धृतं भस्म उपेयात्। उपगछेत्। गार्हपत्यादिभ्यो भस्मोद्धस
यत्रराशिः कृतो भवति तत्समीपं गछेदित्यर्थः। अथ पत्नैव भस्मोद्धतमुपनिगछेत्तदेयतस्योपस्थानमिति वचनात्।
अत्रोपस्थानं चोपस्थिपसमन सावा याकर्मणा याराधनं। ततस्त्वा त्रोपस्थानस्योपक्रमे ब्राह्मणो आहवनीयादि
नां परिं ह्वारिं रूपत्वमुक्तं तच्च एष एवेंद्र इत्यादिना। तत्रोपस्थानकाले एवामिं ह्वादिरूपत्वेन चिंतनोर्थः। रत्निरा॥
ग्निर्मेनसोपस्मरणाविधानादितरेषां वा यापिंद्रामाहवनीयायनम इत्येवमाराधने कार्यमिति प्रतीयते। ततश्च
द्रामाहवनीयायनम इत्युक्त्वाहवनीयं नमस्कुर्यात। पमायस्तात्तेगार्हपत्यायनम इति गार्हपत्यं। नेऽपनैविधाया
त्वाहार्यपचनायनम इति दक्षिणाग्निं मेनासेवनतुवा या। अनश्नते सांगमनोपसभ्यायनम इति सभ्यं। अ
स तेपां सवायनत्स्मो द्वापोपनम इति भस्मराशिं नमस्कुर्यादिति। एतच्चूतत्तदुपस्थानकाल एव॥॥ स्वयंवा अनु
ड्डयात्। सर्वदा स्वयमेव वाग्निहोत्रं जुहुयात्। अन्यो वा जुहूयादिति विकल्पः। तदुक्तं स्मृतौ। संध्याकर्मावसाने
तु स्वयं होमो विधीयते। स्वयं होमे फलं यस्मात्तत्तदस्येन जायते। किं तर्हि येन होमे हुते फलमित्यपेक्षिते स एवा
ह। होमे यत्फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु। हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धमवाप्यत इति। तथा। षड्विंशब्राह्मणे। अ
मैः स्नातकृता होमानेककः ऋत्विक्कृतो वरं। शिष्यैः स्नातकृता होमानेककः पुत्रकृतो वरं। पुत्रैः स्नातकृता होमानेककोऽग्या

एम
७७

श्रौ०
६५

हिपुत्रेणतामपतेतस्मान्नामग्रहणंप्रयोज्यमितिप्राप्तउच्यतेतायत्तप्रार्थनापणेपंभविष्यति।मस्तुतत्त्वात्।ततोसीदानी
मेवविस्तृतोस्मितेनुःसंस्कारप्रशस्तिहेतुः।नावकर्मीदृशास्वभावेअनुलक्ष्मांतनुहीतिएवमादिमन्त्रपरत्वेनैवोपप
त्तेः।पुत्रपरत्वेहिपूर्वोक्तिमंत्रयोरसंगतिस्तत्रसंबुद्ध्यभावात्सर्वत्रचमध्यमपुरुषप्रयोगात्।नचैवमप्यस्मिन्नहरस्मा
घसंगतं।नासंगतं।आगामिक्रतुसंबंधात्।नन्वेतद्विरोधपरिहारःकृतो।अस्मिन्नार्पमानेस्तुकः।किंयातपुमत्कु
नस्मान्त्रस्याभावात्।गार्हपत्यादेःसद्भावात्।कथमभावस्ततोह्यसौविहरणादाहवनीयादिरूपेण।तंतुश्चानेकक
र्मसाधनभावाद्यावज्जीवं।शेषंसर्वमनुरूपं।भवतुनामायमनर्थः।पूर्वैर्वासर्वथ्यास्तकल्पयोगाः।इतिसिध्यति
।एतदपिप्रमाणीशीर्षीगास्मात्रसर्वैःपुत्रनामग्रहणंकार्यं॥ ॥आत्मनोविद्यमाने।अविद्यमानेपुत्रेआत्मनो
नामग्रहीतव्यं।प्रथममात्मेवमंत्रोक्तमप्रथमपुरुषसंबंधयोग्यंप्रकृतिश्चेत्तत्रहाभावात्॥ ॥तंतवेत्यात्मेति
पेचेतिवा।पुत्राभावेपाक्षिकमिदंनामस्थानेपठनीयमात्मनोवानामग्राहंइदंवीर्यंतंतवेज्मोतिपेवेति॥ ॥आ
हवनीयमुपतिष्ठतेसूक्तौ।उपस्थानशब्देनेहरणमुच्यते।मुख्यार्थबाधानरूकंसीविधानात्।उपस्थानंकिंयाहिमं
त्रंकारणंसाध्येनुभवतीति।आत्मनेपदंग्रामकं।एवंचात्रनसंभवति।नूहंसीविशेषणात्।तस्माकारसंपुरेतरैर्हितत्वः
एतद्दृतेविसृष्टक्रमणंविधिनिषेधविषयं।अतदर्थत्वाद्दंतापश्चित्त्वादेनप्रवर्तते॥ ॥वृत्तेविसृजतेयेनोपेयात्।व्रतेसि

गृ०
६५

वाचाम्यथवाग्नौ तच्चेत्तापनार्थं पुनरुक्तं यथ्यास्यापचारोग्नौ तमेव प्रायश्चित्तं स्यात्तेनेनेनत्याहरन्निरुपपन्नं॥ अत्र गृह
ग्रहणाद्दौनूष्णीमेव। मंत्रानुपादृश्यात॥ ॥गार्हपत्यमुपतिष्ठांतेऽग्ने गृहपत इति। अग्ने गृहपत इति मंत्रेण गार्हपत्यो
पस्थानं कार्यं। तमस्याद्वस्थापयामि संपुंकृत्वा॥ ॥शं नः हिमा इति त्रूपाद्यां। शांते हिमा इत्येतदृचपावत्कर्म्यां ए
तमवपवंत्य आवामंत्रः पठतीपः॥ ॥सूर्यस्येमावर्त्तेते प्रदक्षिणं। कुर्वन्नाम्नावाने॥ ॥गावतिमच्छनुह विष्णुर्विनिन्या
हवनीयं प्रातिएनद्यपि विष्णुक्रमंतेऽहं विष्णोर्विक्रमस्वेविमंत्रलिंगात्॥ ॥ततोऽमितं तंतु एस्यनुमातनुह्यस्मिन्नत्तेस्याःऽस्म
धुकस्याप्यामस्मिन्नत्तेस्मिं लोकइदंमेकर्मेदंवीर्यं पुत्रोऽनुसंतनोत्विति पुत्रस्यनामग्रहणाति। पुत्रस्थाने ऽग्नेः जस्यनाम
ग्रहणं। इदंमेकर्मेदंवीर्यं देवदत्तस्त्वशर्मेत्यादिना। अनुसंतनोत्विति पावत्यामग्रहणं प्रोक्षः। तत्रायं संदेहः। किंतंतो
सीत्पयमपिनामग्रहणार्थं। किंयत्तप्रार्थना। अथवास्मयोजनांतरमितिकिंचातः। यदि पुत्रनामग्रहणं मंत्रांतर्हि
पुत्रेपुत्रे प्रयोगः अथयत्तप्रार्थना इत्तर्हि सकृत्॥ यत्ताविच्छेदप्रार्थनायां नैमित्तिके कर्मण्यप्रयोगः प्राप्नोति।
अनेनस्यापयथ्याकरणं प्रार्थनीयं। यस्मिन्संतानैमित्तिके प्रवृत्तिर्भवति। नस्याद्वितीयाएहमिदं। यस्यपुत्रास्तत्र कर्म
।णिप्रवृत्तास्तमप्याशंसनफलस्याप्राप्तत्वादेवाशंसनं। मितिद्वितरइतिनाशंसनमुपपद्यते। ततइदंपिविचार्यं।
।किंनावत्फलेनामग्रहणार्थइति। कुतः सामर्थ्यात्। तंतुरसीतिवंशोहिवितततन्त्वात्तंतुरुच्यते। यथानुमाततनुह्यीत्यपरं। आस्या

पमकर्मसम्भवद्यन्ताम्फपगामः। तद्विसृज्जते यादृच्छिकावस्थं करोति। कथं। येन मंत्रेणोपेतमारब्धं तेनैवानन्वेवंग्र
नग्रहणमंत्रेणाश्रादिपस्यमानेन विहार्याः प्राप्नोति। तस्मं भवादिवं। यद्विविसृज्जंतिना विधानेनाकरिष्यत। विसर्ज
ना। किया हि स्वाभिधानशक्तं ख्यावीत एमकएा स्वं क्रमेणं॥ भावं प्रापितं गच्छति। तस्मादृत्रक्रमादृत्तमंत्रहे
ये स्पत एवब्धाणं येनोपेयादितिक्रियते विशेषाविशेषरूपा। तेनाग्नेव्रतपते अग्नेव्रतपानइन्द्रनेनइन्द्र
इन्द्रमहमिति यज्जेतेः॥ ॥ संपत्तपतिए शिष्येति भागं प्राप्नोति। संपत्तपतिरिति भागप्राशनं प्रक्रांतं तत्रान्
यस्यागाशीर्योपाद्यजमानः। पुरस्तादपि सर्वमहंतिकेश्रित। तद्वयुक्तं क्रियमाणे क्रियायोर्व्रतकार्यसिद्धसि
द्धं प्राग्विसृज्यतः। अनयोः प्रतिपत्तिरूपत्वादहंना यच्छिन्नाद्दृते साध्यं। तत्रेचात्मसंस्कारकत्वार्थैः कार्यं॥ ॥ ब्राह्म
णं तर्पयितवै ब्रूयाद्यदेमेवैनं तर्पयतीति श्रुते सर्पयतीति श्रुतेः। ब्राह्मणं तर्प। पित। विद्दितिय

```
[OrderDescription]
,CREATED=06.01.20 14:27
,TRANSFERRED=2020/01/06 at 14:44:15
,PAGES=160
,TYPE=STD
,NAME=S0002456
,Book Name=M-2590-DEVSHASHIK BHASHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
```

```
FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
```

```
FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
```

```
FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
```

```
FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
```

```
FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
```

```
FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
```

```
FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,
```